R 19178

J. ADAMSON

AJALUGU IV

PROGÜMNAASIUMI IV KLASSI JA REAALKOOLI II KLASSI KURSUS

KIRJASTUS OSAÜHING „LOODUS“
TARTU TALLINN

J. ADAMSON

AJALUGU IV

PROGÜMNAASIUMI IV JA

REAALKOOLI II KL. KURSUS

Haridusministeeriumi poolt
koolidele tarvitamiseks lubatud

25066

KIRJASTUS OSAÜHING „LOODUS“
TARTU 1938 TALLINN

2
Bibliotheca Universitatis Tartuensis
(1938: 01118)
60296
A-10978

K. Mattieseni trükikoda o.-ü., Tartu, 1938.

I. Humanismi- ja renessansiaeg Itaalias.

1. Majanduslik ja poliitiline elu Itaalia linnades keskaja lõpul.

Majanduselu. Võrreldes uut aega keskajaga leiame mitmesuguseid erinevusi poliitilise, majandusliku kui ka vaimse elu alal. See muutus ei toimunud järsku, vaid arenes aegade jooksul.

Kauplemine ja käsitöö muutusid Euroopas ristisõdade järel palju elavamaks. Hoogumineva kaubanduse ja tööstuse keskusteks olid linnad. Nad kauplesid nii lähema ümbrusega kui ka kaugemate maadega. Keskaja algul oli valitsenud naturaalmajandus, kuid hiliskeskajal astub selle asemele rahamajandus.

Majanduselu elavnemist oli märgata kõige enne Põhja- ja Kesk-Itaalia linnades. Suurkapitalistide arv oli siin keskaja lõpul suurem kui kuski mujal. Vanad ning kuulsad sadamalinnad Veneetsia ja Genua toimetasid edasi Idamaa saadusi Euroopasse ja vastupidi. Mitte ainult vahekaupleja osa ei mänginud Itaalia linnad rahvusvahelises kaubanduses, vaid nad müüsid ka kodumaa saadusi Euroopasse ja Idamaile. Itaalias valmistati küll villast, küll siidriiet, küll relvi ja toredaid klaasasju. Tähtsamad tööstuslinnad olid Firenze, Milano ja Veneetsia. Firenze oli tähtis veel kui rikaste pankurite linn, kes oma laenudega toetasid kaupmehi ja töökodade omanikke ning vahel isegi paavste ja kuningaid. Seoses majandusliku tõusuga arenesid Itaalias mitmesugused kaupmehelikud erioskused. Näiteks kujunes seal välja kahekordne ehk itaalia raamatupidamine.

Poliitiline elu. Poliitiliselt oli Itaalia keskaja lõpul killustatud paljudesse väikeriikidesse, mis tihti omavahel tülit-

sesid. Tähtsamad neist olid Veneetsia, Milano ja Firenze Põhja-Itaalias, paavstiriik Kesk- ning Napoli Lõuna-Itaalias. Pärast Hohenstaufenite langemist, kes ühtelugu olid tülis nii paavstiga kui ka linnadega, ei saabunud Itaaliale veel rahulikke aegu. Linnade elu muutsid ärevaks sagedased erakondade võitlused võimu pärast. Rikkad kaupmehed ühelt poolt ja

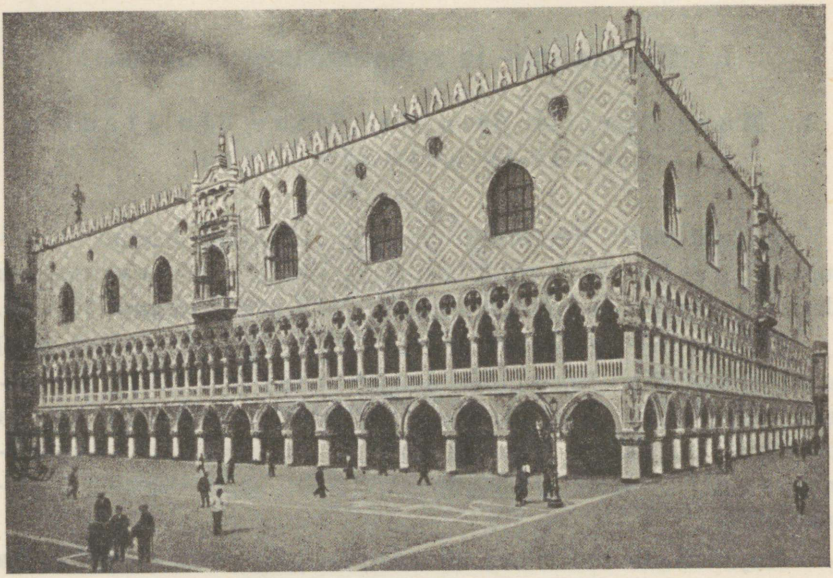

1. joonis. Doodžide palee.

käsitöölised teiselt poolt püüdsid valitsema pääseda. Sisetülidele seltsisid linnriikide vahelised sõjad, mida pidasid palgasõdurite abil kondotjeerid[1]. Ärevatel aegadel oskasid üksikud auahned isikud võita sel määral rahvahulkade poolehoidu, et nad nende toetusel said valitsemisvõimu täiesti endi kätte, muutusid ainuvalitsejaiks, türannideks. Vahel aitas palgasõdurite vägi oma juhile kaasa vabariigi kukutamisel ja monarhistliku korra kehtima panekul. Türannid ei unustanud ka rahvahulkade poolehoiu võitmist. Selleks korraldasid nad linnriigi majanduselu ja ilustasid linna uute ehitiste ja kujudega.

[1] Kondotjeer — palgasõdurite juht.

Ka kutsusid nad oma õue juurde elama ja toetasid lugupeetud õpetlasi, kunstnikke ja kirjanikke. Võimuhaaramisel, selle kindlustamisel ja laiendamisel ei hoidunud linnriikide vürstid tihti kuritegudestki. Eriti kuulus oli oma julmuselt ja hoolimatuselt vastaste suhtes Romagna hertsog Cesare Borgia.

XIV ja XV s. jooksul muutusid kõik Itaalia linnriigid peale Veneetsia vabariigest isevalitsuslikeks riigeks[1]. Veneetsiaski ei valitsenud kogu rahvas, vaid ainult aristokraadid. Ülemvõim kuulus Suurele Nõukogule, kus istusid linna jõukamate ja vanemate perekondade esindajad. Suur Nõukogu valis eluaegse valitsuse juhi doodži. Viimase tegevus aga allus Nõukogu kontrollile. Aadliperekonnad hoolitsesid siin hästi selle eest, et doodži võim ei muutuks liiga tugevaks. Riigikorra-vaenlikke sepitsusi jälgis hoolikalt hästiorganiseeritud salapolitsei.

Uue maailmavaate tekkimine. Itaalia majanduslik jõukus ja poliitiline omapära ei jäänud mõjuta nende elanikesse. Tihedate kaubasidemete tõttu muude maadega laienes siin kiiresti elanike vaimne silmaring. Suur rikkuste kuhjumine Itaalia linnusse, mida seni polnud tundnud Euroopa, äratas inimestes toredusearmastust. Hakkas vähenema asketism. Koos toredusearmastusega haaras inimesi iha võimu järele. Taheti saada vürstideks või nende lähemateks käsilasteks. Et Itaalias oli hulk riigikesi, siis oli seal võimalusi võrdlemisi paljudele kodanikkudele poliitilise võimu ahnitsemiseks ja saavutamiseks. Võitlus võimu ja rikastumise eest õpetas asjaosalisi lootma oma jõule ning hindama oma tarkust ja oskusi. Tekkis individualism, mis rõhutas üksiku isiku tähtsust ühiskonnas. Nad ei alistu enam nii kuulekalt kiriku õpetusele nagu keskajal, vaid peavad esijoones tähtsaks oma arvamust ja oma õnne.

1. Mille poolest erines majanduselu varasel ja hiliskeskajal? 2. Mispärast elavnes majanduslik elu keskaja lõpul eeskätt Itaalias? 3. Nimetage tähtsamaid Itaalia tööstus- ja kaubalinnu keskaja lõpul! 4. Kuidas läks neis kaotsi vabariiklik valitsemisviis? 5. Missuguses linnriigis püsis vabariiklik kord ja kuidas oli seal valitsemine korraldatud? 6. Mispärast tekkis just Itaalias inimestel suur iha maise toreduse ja võimu järele?

---

[1] Tähtsamaist valitsejasuguvõsadest võiks siin nimetada Medici'sid Firenzes, Visconti'sid ja Sforza'sid Milanos.

2. Humanism Itaalias.

Humanismist üldse. Nagu teame, keskajal puudus teadusel uurimisvabadus. Teadusliku töö tulemused ei tohtinud kunagi kõnelda vastu piibli ega kirikuisade õpetusele. Seepärast tõeline maailmatundmine ei rikastunud kuigi palju. Oma sisult jäi ka keskaegne usuteadus ühekülgseks. Inimesele jutlustati elupõlgust ja täielikku alistumist paavsti ja kiriku autoriteedile.

Alates XIV sajandist tekkis Euroopas, kõigepealt Itaalias, uus vaimne liikumine, mida nimetame humanismiks[1]. Keskaegses teaduses olid peaosa etendanud usuteaduslikud uurimused. Tunti suurt huvi Jumalast, kuradist, inglitest, põrgust, taevast ja inimese saatusest pärast surma. Humanistid aga nõudsid, et teadlased pööraksid rohkem tähelepanu neid ümbritsevale maapealsele elule, eriti inimesele. Nad tunnistasid loomulikuks ja õigustatuks mitmeid inimese soove ja tarbeid, milles keskaeg oli näinud patte ja nõrkusi. Taevase õndsuse asemel hakkavad humanistid enam ja enam taotlema maist õnne. Et keskaegne teadus rääkis risti vastu humanistide püüdeile, siis otsisid nad endile tuge vana-aja kirjandusest ja kunstist. Sealt leidsid nad vaimse maailma, mis tugines inimisiku võrdlemisi suurele vabadusele ja ilmlikele püüdeile. Vana-aja kultuur mõjutas nii suurel määral humanismi, et hakati kõnelema klassikalise kultuuri taassünnist ehk kunstide ja teaduste taassünnist. Seepärast nimetatakse humanismiajastut, eriti Itaalias, renessansiajastuks. Sõna „renessanss" tähendab prantsuse keeles nimelt taassündi.

Mispärast tekkis humanism just Itaalias? Sellel, et humanismi kodumaaks oli Itaalia, on mitu põhjust. Nagu nägime, oli siinne majanduslik ning poliitiline elu soodus uue inimtüübi tekkimisele, sellise inimtüübi kujunemisele, kes armastab maisi rõõme ja loodab oma jõule ja tarkusele. Peale selle oli humanismi tekkimisel väga tähtis see, et Itaalias oli väga elav vana-aja pärimus, mis ei lasknud keskaja iseloomulikumaid nähtusi seal täielikult mõjule pääseda. Kogu Itaalia oli üle külvatud mitmesuguste vana-rooma kultuuri mälestusmärkidega.

---

[1] Humaanne — inimlik, inimesesõbralik.

Ühiskondlikkude hoonete ja matusekohtade varemed, säilinud raidkujud ja tarberiistad meenutasid itaallastele alatasa mineviku kõrget ning elujaatavat kultuuri. Vana-rooma kultuuriga sidus itaallasi ka ladina keel, mis oli keskaja lõpuni rahvale arusaadav. Lõpuks ei tohi unustada, et itaallased olid vanade roomlaste järeletulijad ning juba seepärast tundsid suuremat huvi oma esivanemate kultuuri vastu kui teised rahvad.

Dante (1265—1321). Humanistide kõige kuulsamaks eelkäijaks oli itaalia kirjanik Dante Alighieri. Ta sündis ja kasvas Firenzes. Oma poliitiliste vaadete (pooldas tugevat keisrivõimu) pärast sunniti Dante kodulinnast lahkuma, kuhu ta ei pääsenud tagasi enam kogu oma eluajal. Ülejäänud eluaastad veetis ta mitmes Itaalia linnas ja käis ka Prantsusmaal, võttes Pariisis osa teaduslikust vaidlusest.

2. joonis. Dante Alighieri.

Dante kuulsaimaks teoseks on „Jumalik komöödia" („Divina Commedia"), mis on kirjutatud rahvakeeles, s. o. itaalia, mitte ladina keeles. Selles jutustab kirjanik, kuidas ta inimelu poolel teel eksis metsa. Seal ümbritsesid teda kolm metsikut looma — panter, lõvi ja hunt. Raskest hädaohust päästab ta kuulus rooma kirjanik Vergilius. Vergiliusest juhituna rändab Dante läbi põrgu üheksa ringi, kus nad näevad hukatusele määratute piinu ja kuulevad patuste oigeid. Põrgu ringid asuvad lehtrikujuliselt ükssteise all — mida sügavam ring, seda suuremad patused vaevlevad seal ning seda suuremad on piinad. Sügavaimas ringis asuvad jäätunud järves mitmesugused äraandjad (nagu Brutus ja Juudas Iskariott). Siin asub ka Saadan ehk Lucifer ise, kes lehvitab oma hiiglatiibu ja paneb külmuma kõik veed. Põrgust tuleb Dante Vergiliusega puhastustule-mäele. Mäejalal joonistab ingel tema laubale 7 P-d, mis tähendavad seitset pattu (*peccatum* = patt). Siis läbivad

nad puhastustule-mäe 7 ringi ja igas ringis kustutatakse Dante laubalt üks P. Lahkudes viimsest ringist on Dante puhas patust ja võib läheneda t a e v a l e. Siin ei saa Vergilius Dantet enam saata — paganana ei pääse ta taeva. Tema asemele ilmub Dante surnud armsam B e a t r i c e ning viib ta õndsate riiki, Jumala lähedusse. Oma suurel rännakul Dante kohtab nii kaasaegseid

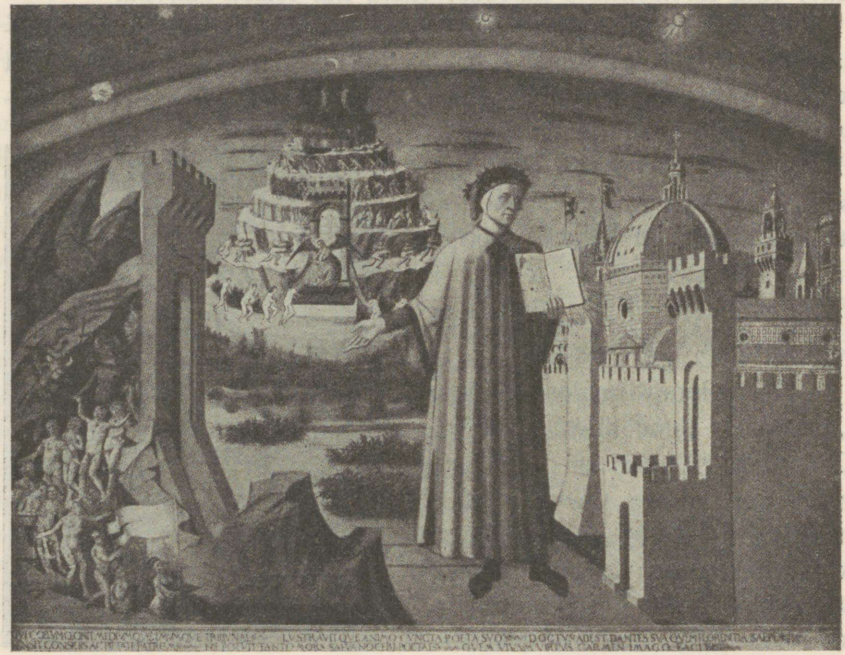

3. joonis. Dante ja tema poeem. Paremal Firenze linn, vasemal põrgu, tagafoonil puhastustule-mägi. Viimase kohal maine paradiis, kus näha Aadam ja Eeva. Kõrgemal neist esimesed taevase paradiisi tähed, kus asuvad valitud. Dante on rõivastatud punasesse rüüsse, sama värvi on ka tema peakate. (Domenico di Francesco maaling.)

kui ka ajaloolisi tegelasi. Mõne paavsti leiab ta põrgu sügavaimast ringist.

Dante kuulsale teosele on omane allegoorilisus, m õ i s t u k õ n e l i k k u s. Mets, kuhu kirjanik eksib, on e k s i m u s t e ja p a t t u d e mets. Teenäitaja Vergilius tähendab m õ i s t u s t. Mõistuse juhatusel inimene õpib tundma oma patte ja nende tagajärgi — ta näeb põrgut ning mõistuse juhtimisel muu-

tub ta kõlblalt täiuslikumaks, läheb läbi puhastustule. Ent Jumalat näha ning igavesele õndsusele viia ei suuda mõistus. Siin peavad inimesele appi tulema usk ja armastus, mida sümboliseerib Beatrice kuju.

Dante teoseist paistab, et ta oma maailmavaate peajoonilt kuulub ikka veel keskaega, ent siin ja seal lehvib tema töis ometi juba humanistlik vaim. Juba see on iseloomustav, et oma teejuhiks põrgus ta ei vali mõnd kirikuisa, vaid pagana — Vergiliuse. Katoliku kirikujuhte ei pea Dante alati ilmeksimatuiks. See selgub sellest, et ta mõne paavsti asetab põrgu sügavaimasse ringi. Dante teoseist paistab, et ta oma isik on talle üsna tähtis ja et ta ihaldab endale kuulsust. Seegi ei sobi keskaegsele askeedile. Uueaegne on ka Dante isamaalus ja rahvuslikkus. Ta unistab suurest maailmariigist, mille eesotsas seisaks Itaalia, ning oma suurt peateost ei kirjuta ta rahvusvahelises ladina keeles, nagu keskajal tavaliselt tehti, vaid itaalia keeles.

Petrarca (1304—1374). Francesco Petrarca on juba humanist selle sõna tõelises mõttes. Petrarca vanemad tahtsid, et poeg õpiks õigusteadust, kuid see ala ei suutnud noormeest köita, teda huvitas klassikaline kirjandus. Ta tundis hästi Cicerot ja Vergiliust. Väsimatult käis ta kloostrist kloostrisse, otsides vanu käsikirju ning tehes neist koopiaid. Veel vanas eas hakkas ta kreeka keelt õppima, et lugeda Homeros't algkeeles. Kuid ta ei suutnud teostada seda unistust.

4. joonis. Petrarca.

Petrarca on humanist väga mitmes mõttes. Ta hindab kõrgelt kriitilist mõistust. Kriitikaga ei suhtu ta ainult keskaegseisse, vaid ka klassikalistesse kirjanikesse. Keskaegsed autorid ei taotsenud kirjeldada loodusilu — seda teeb aga Petrarca. Esimese turistina tõuseb ta Avignoni lähedal mäeharjale ja vaatleb sealt vaimustusega ümberkaudseid maastikke. Esmakordselt kirjeldab ta Riviera[1] ilu. Aga veel suuremat huvi kui välismaailma vastu tunneb Petrarca inimeste, eriti enese elamuste vastu.

[1] Riviera — Liguuria mere kaunid rannikumaad (umbes Spezia ja Cannes'i vahel).

Oma kuulsais itaaliakeelseis sonettides laulab ta oma tundmusist armastatud Laura vastu. Ta ei häbene kõnelda ega kirjutada oma elamusist, ei salga isegi maailmale oma suurt kuulsusejanu. Petrarca ihkab, et ta kuulsus ulatuks ühest maailma äärest teise, et teda tuntaks nii valitsejakodades kui ka rahvahulkades. Suurelt osalt Petrarca soovid lähevadki täide. Roomas Kapitooliumi kingul kroonitakse ta „luuletaja aupärjaga". See oli kõrgeim auavaldus, mis tol ajal võis osaks saada kirjanikule.

Boccaccio (1313—1375). Teiseks tähtsaks itaalia humanismi esindajaks oli Giovanni Boccaccio, Petrarca kaasaegne. Vanemad tahtsid Boccacciost teha kaupmeest, ent pojal oli võitmatu huvi klassikalise kultuuri ja kirjandusliku loomingu vastu. Ta oli oma aja parimaid vana kirjanduse tundjaid. Ta valdas korralikult kreeka keelt ning võis lugeda algkeeles vanu kreeka autoreid. Boccaccio kuulsaim teos on ta itaaliakeelne novellikogu „Decamerone" (*Dekà hēmérai* = kümme päeva). Selles novellikogus kõneldakse, kuidas 7 neiut ja 3 noormeest lahkuvad Firenzest, kus möllab kole katk, ja asuvad ühte mõisa linna läheduses. Et aeg kiiremini mööduks ja hea meeleolu püsiks, jutustab igaüks neist kümne päeva jooksul ühe jutu päevas. Neis juttudes kirjeldatakse väga mitmekülgselt omaaegset Itaalia elu — siin esineb igast seisusest tegelasi. Kartmatult jälgib autor inimeste patte ja puudusi, eriti meelsasti paljastades munki ja teisi katoliku vaimulikke, kellede askees osutub ainult silmakirjalikuks. Ta ei poolda keskaja askeetide vaadet, et inimloomus on halb ning et teda peaks suretama. Seevastu õigustab ta inimese iha maiste rõõmude järele.

5. joonis. Boccaccio.

1. Mille poolest erinesid humanistide teaduslikud taotlused skolastikute omist? 2. Mille poolest erines humanistide eluideaal keskaegsete skolastikute omast? 3. Mispärast nimetatakse humanismiajastut ka renessansiajastuks? 4. Loendage põhjused, miks tekkis humanism just Itaalias!

5. Mitmendail sajandeil elas Dante? Kus sündis Dante? 6. Mispärast ei veetnud ta oma elu kodulinnas? 7. Mida tähendavad „Jumalikus komöödias" mets, kuhu kirjanik ära eksib, Vergilius ja Beatrice? 8. Milles avaldub keskaegne vaim Dante „Jumalikus komöödias"? 9. Missuguseid uueaegseid jooni kohtame Dante teoseis ja isikus?

10. Mitmendal sajandil elasid Petrarca ja Boccaccio? Missuguseid uueaegseid jooni leiame Petrarca ja Boccaccio juures? 11. Kuidas on selle naise nimi, kes on keskseks kujuks Petrarca sonettides? 12. Kuidas on Boccaccio peateose nimi? Kuidas suhtub Boccaccio askeesi?

Huvi klassika vastu. XIV sajandil humanistid huvituvad palju itaalia keelest ja kaasajast, XV sajandil aga humanistide kogu huvi näib suunatud minevikku, antiiksele kultuurmaailmale. Nad teostavad arheoloogilisi kaevamisi, koguvad vanu käsikirju, rahasid, kujusid jne., asutavad raamatukogusid, muuseume ja koole vanade keelte õppimiseks ning klassikaliste autoritega tutvumiseks.

XV s. suurenes Itaalias tunduvalt kreeka keele ja kirjanduse tundmine, eriti pärast seda, kui Firenze kirikukogu tõttu (1439) ja Konstantinoopoli langemise (1453) pärast saabus Itaaliasse palju haritud kreeklasi.

6. joonis. Lorenzo di Medici.

Üha enam avastatav antiikmaailm tundus nii suurepärane, et temaga tegelemine muutus XV s. laialdaselt moeasjaks. Linnriikide valitsejad ei kartnud suuri kulusid, kui oli käsil raamatukogude ja muuseumide asutamine. Klassikalise kultuuri tundjaile olid kõik teed parimasse seltskonda lahti. Türannid ja paavstid toetasid neid aineliselt ning määrasid neid hästitasutavaile kohtadele. Mitmed vürstid ja paavstid ise olid kuulsad humanistid, nii näit. paavstidest Leo X. Üsna tuntud humanistlikkude harrastuste poolest oli Firenze linn. Kuulus ning rikas Medicite valitsejasugu hoolitses siin eriti uue liikumise kandjate eest. Tuntuim Medicitest on Lorenzo di Medici, kuulus renessansivürst. Tema valitsusajal (1469—1492) muutus Firenze õukond hiilgavaimaks Euroopas ja Firenze ise kõige pidulikumaks linnaks. Teaduse- ja kunstimaailma suurused olid Lorenzo lähedased sõbrad; valitsemisest vabal ajal uuris ta ka ise klassikalist kultuuri ja tegeles kirjandusliku loominguga.

Trükikunsti leiutamine. Määratu suur tähtsus humanistlikkude vaadete levitamisel ja üldse rahvaste vaimses elus oli trükikunsti leiutamisel.

Keskajal paljundati raamatuid ümberkirjutamise teel. Et tekst kirjutati kallile loomanahast tehtud pärgamendile ja käsitsi kirjutamine oli aegavõttev töö, siis oli raamatuid vähe ja nende hinnad väga kõrged. Kuigi XIV s. algusest peale kasutati pärgamendi asemel juba kaltsudest valmistatud paberit, jäid raa-

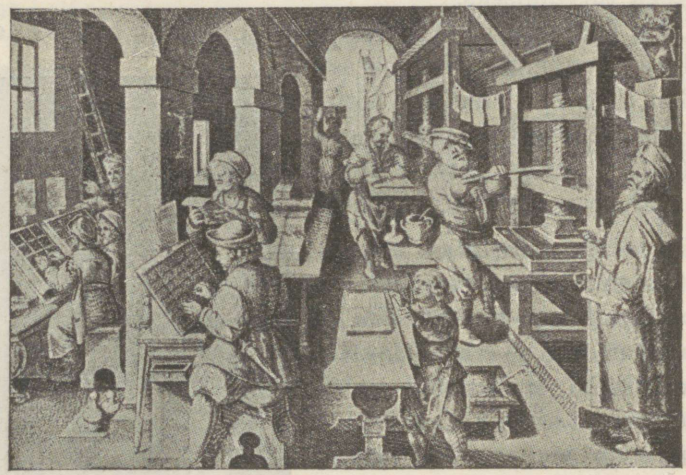

7. joonis. Trükikoda trükikunsti algupäevil.

matud oma hinnalt kättesaadavaiks ainult väheseile, sest teksti paljundamine toimus endiselt käsitsi.

Alles trükikunsti leiutamine tõi siin täieliku pöörde. Esialgu lõigati puutahvlile pühapilte ja mängukaarte ning trükiti neid sel teel. Seda põhimõtet katsuti rakendada ka raamatute paljundamisel. Terve lehekülje tekst lõigati puusse. Selline puutahvel kaeti värviga ja suruti pärgamendile või paberile. Mõttele, kasutada liikuvaid tähti, tuli Johann Gutenberg Mainzist (umb. 1450. a.). Ta lõikas tähed üksikult ja reastas nad sõnadeks. Esmalt valmistas ta tähti puust, hiljem juba tinast. Oma trükikojas Mainzis andis Gutenberg esimese trüki-

sena välja piibli (1455). Gutenbergi suur leiutis levis peagi kogu Euroopas. Ja varsti sai raamat kättesaadavaks kõikidele rahvakihtidele.

Renessansi kunst Itaalias. Huvi klassikalise kultuuri vastu ei jätnud mõjutamata ka itaalia kunsti. Keskajal kadusid kunstist vana-aja kunstile iseloomulik julge elurõõm ja loomutruudus. Moodi läksid piltidel ja kujudena kõhnad, kohmakad, piinatud ja moonutatud nägudega inimesed.

8. joonis. Leonardo da Vinci. Mona Lisa.

Renessansiajal tekib ühes üldise ellusuhtumise muutumisega pööre ka kunstis. Jälle armastatakse maist ilu ja püütakse seda tõetruult kujutada. Kunstnikud loovad teoseid, mis on loomutruud ning ühtlasi ilusad.

Renessansi kunsti õitseng kuulub XV sajandisse ja XVI s. esimesse poolde. Kuulsamaist renessansi meistreist võiks siin nimetada

9. joonis. Leonardo da Vinci. Püha õhtusöömaaeg.

Leonardo da Vinci't, Michelangelo't ja Raffael'i. Kunstnik Leonardo da Vinci oli üks kõige mitmekülgsemaid inimesi. Ta omas palju seltskondlikke võimeid: oli hea

tantsija, ratsutaja, muusikaharrastaja mitmel instrumendil jne. Sealjuures oli ta hästi kodus ka selleaegses teaduses. Ta tegi füüsikalisi katseid, uuris anatoomiat, lahates laipu, mõtles välja mitmesuguste masinate plaane ning unistas muu seas lennukite ehitamisest. Leonardo da Vinci maalinguist on meie ajani säilinud üsna vähe, osalt seepärast, et ta maalides katsetas tihti uute värvidega, mis sageli osutusid halbadeks. Kuulsaimad tema maalinguist on „Püha õhtusöömaaeg", kus osaliste ilmeis peegelduvad hästi nende iseloomujooned ja mõtted, ja salapärase naeratusega „Mona Lisa" (Gioconda) portree. Peale maali harrastas Leonardo da Vinci veel raid- ja ehituskunsti.

10. joonis. Michelangelo. Mooses.

Peaaegu sama mitmekülgne kui da Vinci oli ka Michelangelo — kujur, maalija, arhitekt ja luuletaja. Ta oli rahutu ja kurb üksildane juurdleja ja kahtleja, kes sattus tihti inimestega tülli. Nagu tema hingeelu, nii on tihti ka ta kujud rahutud ja rõõmutud. Nad on aga väga võimsad, tavaliselt üle elusuuruse, pingul lihaste ja ähvardava või nukrameelse ilmega. Huvitavamad tema kujudest on noorusvärske „Taavet" ja üleinimlikult tugev „Mooses". Tema maalinguist on kuulsam Sixtuse kabeli lagi — rida pilte piibliloost ja mütoloogiast.

Hoopis elurõõmsama mulje kui Michelangelo pildid jätavad Raffaeli maalingud. Oma töis käsitleb ta esijoones naise ilu ja emaarmastust. Tema töist on kõige tuntum „Sixtuse madonna".

Renessansi ehituskunst Itaalias kasutab mitmesuguseid klassikalise ehituskunsti vorme, nagu antiikseid ornamente, sambaid, kaari, kupleid jne. Sealjuures ei ole renessansiaegsed ehitised siiski täiesti omapärata ega muutu antiik-

11. joonis. Raffael. Sixtuse madonna.

ehitiste kopeerimiseks. Tähtsamate ehitistena mainitagu siin Rooma Püha Peetruse kirikut.

1. Missugustes tegudes avaldus humanistide huvi antiikaja vastu?
2. Kuidas suhtusid türannid ja paavstid vana-aja kultuuri uurimisse?

3. Missugune valitsejate perekond oli eriti kuulus humanistide toetamise poolest? Kus ta valitses? 4. Missugused sündmused suurendasid kreeka keele ja kirjanduse tundmaõppimist XV s. Itaalias? 5. Mainige mõnda XV s. humanisti ning ütelge, mille poolest olid nad tähtsad!

6. Kes leiutas trükikunsti ning kus ja millal? 7. Kas tehti ka enne Gutenbergi trükkimiskatseid? Mille poolest erines esialgne trükkimisviis Gutenbergi omast? 8. Missugune on esimene trükitud raamat? 9. Mis te arvate, mille poolest said inimesed trükikunstist kasu või kahju?

10. Mille poolest erines renessansiaegne kunst keskaegsest? 11. Nimetage mõningaid renessansi maalikunstnikke ja arhitekte! 12. Milles avaldus Leonardo da Vinci ja Michelangelo mitmekülgsus? 13. Missugused Leonardo da Vinci maalinguist on kõige kuulsamad? 14. Kuidas erinevad Michelangelo ja Raffaeli tööd oma meeleolustikult?

3. Rahvusvahelistest suhetest.

Keskaja lõpul ja uue aja algul toimub suuri muutusi kogu Euroopa poliitilises elus. Keskajal pidid Euroopa valitsejad pühendama peaaegu kogu oma hoole ja jõu keerukale sisepoliitikale, eriti võitlusele võimuahnete vasallidega. Kui aga XV s. teisel poolel Hispaanias, Prantsusmaal ja Inglismaal keskvõimu ja feodaalide vaheline võitlus lõppes keskvõimu põhjaliku võiduga, siis võisid valitsejad hakata enam ja enam tähelepanu osutama välispoliitikale. Ikka sagedamini püüavad nüüd võimsad riigid laiendada oma piire nõrgemate naabrite arvel. Sellised laiutamispüüded sunnivad nende naabreid liituma üksteise kaitseks. Euroopas lähevad moodi riikide koalitsioonid ehk liidud. Nende asutamisel peetakse silmas poliitilise tasakaalu mõtet: riigid püüavad liituda nii, et ükski riik ei saaks muutuda liiga võimsaks, liiga ülekaalukaks.

Rahvusvahelised suhted muutuvad nii keerukaiks, et valitsejad peavad olema alatises ühenduses üksteisega. Seepärast hakkavad nad lähetama välismaa õuede juurde oma püsivaid esindajaid, — komme, mida keskajal ei tuntud.

Kujuneb eriline välispoliitiliste sihtide taotlemise meetod — diplomaatia, tekib arvurikas diplomaatide pere. Diplomaadid kaitsevad võõrsil oma valitseja huve, nad süvendavad sõbralikke suhteid riikide vahel või, kui tarvis, loovad põhjusi nende katkestamiseks. Nad katsuvad vältida oma riigile kahjulike sõdade puhkemist ja õhutada kasutoovaid. Oma valitsust püüd-

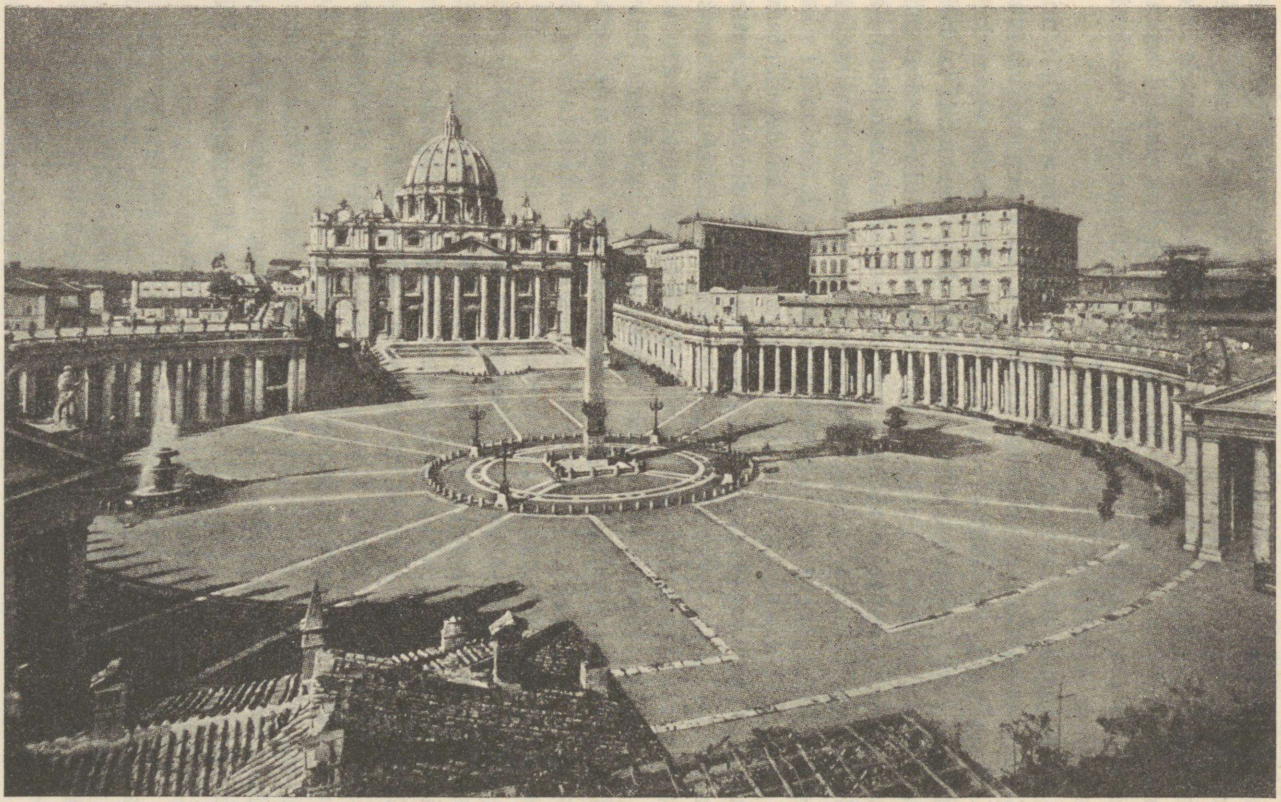

12. joonis. Püha Peetruse kirik Roomas.

sid nad informeerida kõigist tähtsamaist sündmusist ja olukorrist välisriiges. Saladuste jälile saamiseks palkasid diplomaadid endile salaagente (nagu munki, arste, kaupmehi, naisi), keda rakendati teadete hankimisele, salakuulamisele ja muile ülesandeile. Mõjukate tegelaste hulgas püüdsid diplomaadid soetada endile ja oma maale sõpru raha, tiitlite, aumärkide, pensionide ja muude kingituste läbi.

Sõjapidamisviisi muutis hoopis teiseks p ü s s i r o h i, mida Euroopas hakati (araablaste eeskujul) tarvitama arvatavasti XIV sajandil. Keskaja loss ei pakkunud siitpeale enam kuigi kindlat kaitset sõja kordadel, sest püssirohuga purustati ka kõige tugevamad müürid. Uuel ajal oli eurooplastel tulirelvadest palju kasu määratu suurte asumaade vallutamisel. Ilma nendeta poleks Euroopa muutunud võimsamaks kõigist teistest maailmajagudest. Algul tarvitati püssirohtu ainult k a h u r i m ü r s k u d e k s. Need olevat teinud nii suurt müra, et kardetud „taevalaotuse kokkuvarisemist". Hiljemini hakati püssirohtu kasutama ka p ü s s i d e s, mille tõttu nool ja amb oma tähtsuse kaotasid. Samuti minetas oma senise erikaalu lahingus rüütlite r a t s a v ä g i, kelle asemele astus nüüd püssidega j a l a v ä g i. Püssid olid algul väga rasked ja suured, nii et sihtides tulid nad asetada hargile, kuid siiski oli nende abil võimalik vaenlast tabada kaugema maa tagant kui seniste relvadega.

Eriti ilmekalt avaldus poliitilise tasakaalu mõte XV s. lõpul ja XVI s. alguses Itaalia sõdades. Majanduslikult arenenud ning rikast, kuid poliitiliselt killustatud Itaaliat[1] ihkasid mitmed Euroopa suurriigid, nagu Prantsusmaa, Hispaania ja Saksamaa. Kui Prantsuse kuningas Charles VIII 1494 suure sõjaväega võidukalt Itaaliasse tungis, moodustasid teised Euroopa riigid juba järgmisel aastal Prantsusmaa vastase liidu. Viimase survel olid prantslased sunnitud Itaaliast lahkuma. Umbes sama kordus Louis XII ajal, kui a. 1511 paavst Julius II organiseeris Püha liiga „barbarite" Itaaliast väljatõrjumiseks.

1. Mispärast võisid riigid keskaja lõpul hakata pealetungivat välispoliitikat harrastama? 2. Milles seisab poliitilise tasakaalu mõte? 3. Missugused olid diplomaatide ülesanded? 4. Kuidas mõjus poliitilisse ellu püssirohu tarvituselevõtt? 5. Kumb võeti varemini tarvitusele, kas püss

[1] Itaalia tugeva ühikriigi loomise tarvet põhjendas eriti innukalt kuulus poliitik N. Machiavelli.

või kahur? 6. Missugused Euroopa riigid püüdsid XV s. lõpul ja XVI s. algul vallutada Itaaliat? mispärast? 7. Kuidas avaldus poliitilise tasakaalu mõte Itaalia sõdades?

II. Suured avastused.

1. Uute maade avastamine.

Otsitakse meriteed Indiasse. Nagu teame, muutus ristisõdade ajast peale kaubanduslik suhtlemine Lääne-Euroopa ja Idamaade vahel elavaks. Vahemere idarannikult ei veetud Euroopasse ainult sealsete rannamaade kaupu, vaid ka kaugemate Aasia maade, nagu Pärsia ja India omi. Seni kui araablased olid Vahemere idarannikute peremehed, toimus kaubavahetus takistuseta. Lugu muutus aga, kui türklased vallutasid Väike-Aasia, Kreekamaa ja hiljemini ka Egiptuse. Türklased olid väga sallimatud ristiusuliste vastu. Nad kihutasid eurooplastest kaupmehed oma maadest välja või tegid nende äritegevuse raskeks suurte maksude ja väiklase järelevalve tõttu. Nõudmine igasuguste vürtside ja muude idamaiste kallistoodete (nagu elevandiluu, õilispuud ja õiliskivid) järele aga aina suurenes Euroopas. Tõi ju renessansiaeg endaga kaasa luksuslikuma elustiili. Idamaa saadused olid aga Euroopasse jõudes väga kallid. Neil põhjusil eurooplased hakkasid otsima meriteed Indiasse, — sellist teed, kus poleks vaja maksta kõrgeid tolle ja kaupade edasitoimetamine oleks lihtsam.

Teaduse ja tehnika edu soodustab uute maade avastamist. Keskajal oli maad peetud kettakujuliseks, kuid renessansiajal leidis pooldajaid arvamus, et maa on kerakujuline. Selle arvamuse pooldajad uskusid, et Ida-Aasia randa võib jõuda ka üle Atlandi ookeani, lääne poole sõites. Teed Aasiasse lääne suunas peeti koguni palju lühemaks kui teed ida suunas. Samuti peeti Aafrika ulatust lõuna poole palju väiksemaks tõelisest. Need geograafilised eksiarvamused julgustasid merimehi avastussõitudele nii üle ookeani kui ka ümber Aafrika.

Maadeavastusi soodustas palju ka merisõidu tehnika areng. Kompassi tarvituselevõtu läbi muutus suunamääramine merel kergemaks. Kompassi võtsid Vahemere-äärsed rahvad tarvitusele juba XIII s. merisõitudeks. Tema leiutaja nime me ei tea. Eurooplased võtsid kompassi üle araablastelt. Muidugi

arenes merisõidutehnika ka laevnike endi kogemuste tõttu, kui nad ette võtsid ikka ja ikka kaugemale ulatuvaid merisõite.

Portugallaste avastussõidud. Portugali merimehed hakkasid XV s. teisel poolel otsima teed ümber Aafrika India imedemaale, kus pidi olema muinasjutulises külluses kulda, kalliskive, elevandiluud ja muid varandusi. Portugallased avastasid rea saari Aafrika lääneranna läheduses. Nad jõudsid Madeira saarteni, kuid siit ei julgenud nad mõnda aega edasi sõita. Arvati, et ekvaatori piirkonnas valitseb hirmus kuumus, meri on täis koletisi ja inimesi ei ela seal üldse. Lõpuks siiski saadi neist kartusist üle. Julge merimees Bartholomeus Diaz purjetas üle ekvaatori ja jõudis Aafrika lõunatippu (1486). Selle nimetas ta Tormiseks neemeks, tormide tõttu, mis seal takistasid merimeeste edasisõitmist ida poole. Portugali kuningas ristis koha ümber Healootuse neemeks, sest lootused meriteed kaudu Indiasse jõuda näisid aina kasvavat. 1498. a. purjetaski admiral Vasco da Gama ümber Aafrika lõunatipu ja jõudis pika, vaevalise reisu järel Indiasse. Kui Vasco da Gama vürtsilaadungiga Lissaboni tagasi jõudis, tõstis kuningas ta aadliseisusse. Esimesele portugallaste Indiasõidule järgnesid varsti teised.

13. joonis. Vasco da Gama.

Kerge vaevaga olid portugallased oma võimu alla saanud Aafrika lääneranna lähedased saared ja mõned Aafrika rannapunktid. Raskem oli maade vallutamine Indias, kuid siingi õnnestus portugallastel endi kätte kiskuda kaubanduslikult tähtsaid kohti rannikul. Kogu India vallutamiseks polnud portugallastel küllalt jõudu ja selleks ei tuntud tarvetki.

Christoph Kolumbus avastab Ameerika (a. 1492). Samal ajal, kui portugallased püüdsid ümber Aafrika purjetades jõuda Indiasse, mõtles Kolumbus sinna jõuda lääne suunas sõites.

Christoph Kolumbus oli itaallane. Ta sündis Genuas XV s. keskpaiku kangru pojana. Juba 14-a. poisikesena läks ta laevale teenima ja tegi kaasa pikki merisõite. Meheeas asus ta Madeira saarele elama, kus saarlased talle jutustasid, et meri lääne poolt ajavat randa puid, mida saarel ei kasvavat. Seegi kinnitas teda arvamuses, et lääne poole sõites võib jõuda Aasia idaranda. Kolumbus vajas sõiduks aga mehi ja laeva. Ta kavatsusse suhtuti umbusaldusega. Viimaks leidsid Kolumbuse kavatsused poolehoidu Hispaania kuningannalt Isabellalt, kel õnnestus ka oma abikaasat, kuningas Ferdinandi, uue mõtte poole võita. Kolumbus nimetati nende maade asekuningaks, mis ta mõtles lääne poole sõites leida. Temale anti kolm väikest laeva, millega ta lahkus 1492. a. augustis Palose sadamast Kanaari saarte suunas. Laeva meeskonnast oli suur osa kurjategijaid, kellele Hispaania valitsus tõotas vabadust, kui nad julgevad minna hädaohtlikule merireisule. Kanaari saartel peatuti mõned nädalad ja sõideti siis (6. sept.) välja tundmatule ookeanile. Reis kestis kaua. Mida kaugemale laevad jõudsid saartest, seda suuremaks kasvas laevameeste kartus tundmatu ulgumere ees. Madrused ihkasid koduvetesse tagasi sõita. Neil tekkis isegi kavatsus oma juhti merre heita, kui see nende soovidele vastu seisis. See otsus jäi õnneks teostamata, sest Kolumbus oleks olnud neile tarvilik tagasisõidulgi. Reisu jätkati siiski, kuigi Kolumbuses endas tekkis ka pettumustunne. Jaapani (Zipangu) kallast, kuhu nad tema arvestuste järgi pidid jõudma oktoobri alguseks, polnud ikka veel näha. Kolumbuse arvamuse järgi pidi maakera olema palju väiksem, kui ta tõepoolest on, ja meritee Indiasse lühem kui tee üle mandri. Lõpuks oktoobri algul hakkasid ilmuma maa läheduse tunnused. Laeva ümber lendasid linnud ja nähti ujuvat mõnesuguseid maataimi. Meeskonna meeleolu tõstmiseks ja tähelepanu mujale juhtimiseks lubas Kolumbus suure tasu esimesele, kes märkab maad. Nii vahtisid madrused ööd ja päevad tundmatusse kaugusse. „Maa! Maa!“ kõlas 11. okt. ühe madruse suust. Aga seekord oli tegu eksimusega. Kuid järgmisel päeval, 12. okt. 1492. a. varahommikul silmas üks madrustest maad hiilgavat kuupaistes

14. joonis. Kolumbus.

ja tõttas rõõmuhõiskega kahuri juurde signaalpaugu andmiseks. Laevad randusid. Avastajad jõudsid Guanahani saarele, mille Kolumbus nimetas San Salvadoriks (lunastaja, päästja). Rõõm oli üldine ja piiritu. Saare elanikkude hulgas võttis aga maad hirm, sest valged inimesed olid neile tundmatud. Kui nad nägid, et võõrad on nende vastu heatahtlikud, kadus hirm jalamaid. Nad sammusid lähemale ja silmitsesid eurooplasi suure huviga. Kolumbus ja ta madrused nimetasid punanahkseid

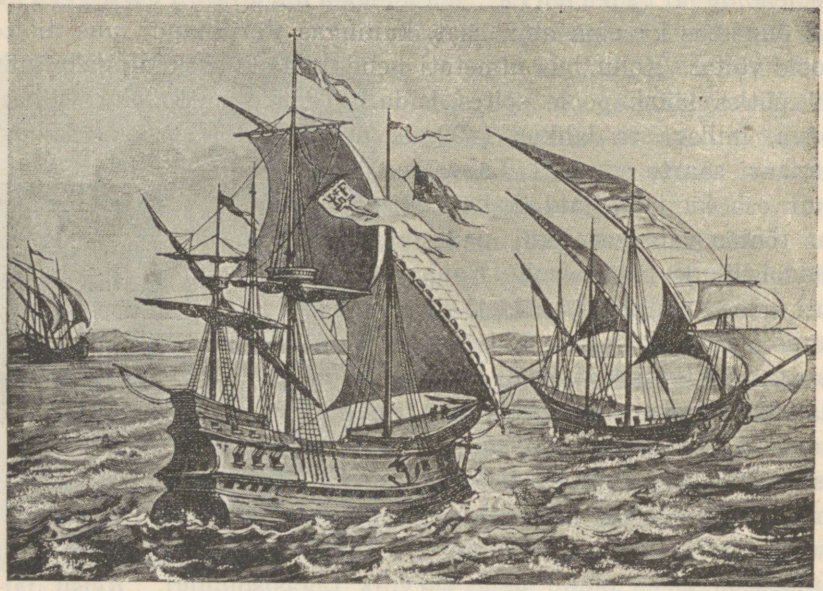

15. joonis. Kolumbuse laevad „St. Maria", „Pinta" ja „Nina".

pärismaalasi indiaanlasteks, sest nad arvasid, et viibivad Aasia idarannal. San Salvadori saarelt sõitis Kolumbus teistele saartele (näit. Kuuba, Haiti). Varsti peale seda reisu tuli Kolumbus tagasi Hispaaniasse, kus teda suurte auavaldustega vastu võeti. Ta tõsteti aadliseisusesse ja talle anti suuradmirali ja avastatud maade asekuninga aunimi. Kolumbus teostas veel mitu reisu ja käis muu seas ka Lõuna-Ameerika mandrilgi. Huvi uue maa vastu oli Hispaanias väga suur. Väljarändajaid oli palju. Need olid Kolumbusele kadedad ja tõstsid tema vastu rea süüdistusi. Kuningas lõi kartma, et Kolumbus muutub uute maade asekuningana väga võimukaks ja hädaohtlikuks. Taga-

järg oli see, et Kolumbus kaotas kuninga usalduse. Oma viimased päevad elas ta vaesuses, vaatamata oma suurele teenele. Ta suri 1506. a., kaasaegseist unustatuna.

Kolumbus uskus kindlasti, et ta on avastanud tee Indiasse. Kuid varsti selgus, et avastatud mandri taga on jälle meri — ookean. Kolumbuse surma-aastal nägi esmakordselt eurooplane, nimelt üks Hispaania ohvitser, suurt ookeani Panama maakitsuselt ja mõõga ning jumalaema pildiga selle voogudesse astudes kuulutas Hispaaniale alluvaks kõik tema ees seisvad mered, mandrid ja saared.

Uut avastatud maailmajagu ei nimetatud Kolumbuse, vaid itaallase Amerîgo Vespucci nime järgi, kes esimesena avaldas uuest maailmajaost kirjelduse.

Ameerikasse hakkasid nii hispaanlased kui ka portugallased rajama endile asumaid. Hispaanlased jäid peatuma Lääne-India saartele, Mehhikosse ja Peruusse, portugallased asusid Brasiiliasse. Maade vallutamine läks väga kergesti, sest Ameerika päriselanike sõjakunst polnud eurooplaste oma vääriline ning sissetungijad oskasid väga hästi petta sealseid rahvajuhte.

Esimene reis ümber maailma (1519—1522). Hispaania kuninga teenistuses olev portugallane Magalhães lootis Indiasse jõuda Ameerikast lääne pool asuva ookeani kaudu. Sügisel 1519. a. sõitis ta Hispaaniast 5 väikese laevaga teele. Kanaari saartelt suundus ta üle Atlandi Brasiilia randa, liikudes sealt lõuna poole. Patagoonia lõunatipu ja Tulemaa saarestiku vahel avastas ta väina, mis kannab praegugi tema nime. Uuele maailmamerele jõudes jäi ta laevastik tormist puutumatuks, mispärast see meri nimetati Vaikseks ookeaniks. Jõudnud Filipiini saartele, sai Magalhães võitluses pärismaalastega surma. Kolmeaastase retke järel jõudis väljasõitnud 5-st laevast ja 265-st mehest Euroopasse tagasi 1 laev 18 merimehega. Selle raske teekonnaga oli lõplikult tõestatud, et maakera on ümmargune.

2. Maadeavastuste tähtsus.

Maadeavastamisel oli hiiglamõju Euroopa poliitilisse, majanduslikku ja vaimsesse ellu. Portugal ja Hispaania, kes sammusid esirinnas uute meriteede otsimisel, muutusid nüüd võimsaiks koloniaalriikideks. Eriti Hispaania kasvas

vägevaks. Hiljemini hakkasid ka hollandlased, inglased ja prantslased soetama endile asumaid väljaspool Euroopat.

Asumaade hankimine ja sealjuures tekkivad huvide vastuolud hakkasid järjest enam mõjutama Euroopa riikide välispoliitikat.

Asumaist saabuvad väärismetallid lubasid pidada suuremaid sõdu, relvastada sõjaväge rikkalikumalt ja paremini.

K a u b a v a h e t u s muutus maadeavastuste tõttu elavamaks ja ühes temaga ka t ö ö s t u s. Atlandi ookean sai tähtsaimaks kaubandusliku liiklemisega mereks. Tekkisid uued kaubateed ja kaubanduslikud keskused. Seni olid Itaalia sadamalinnad olnud peavahendajaiks Euroopa ja teiste maailmajagude vahel, nüüd muutusid neist tähtsamaiks lääne pool asuvad Hispaania ja Portugali sadamad. Ka H a n s a kaubalinnade tähtsus vähenes. Hollandis muutus kuulsaks Antverpeni sadamalinn. A n t v e r p e n i asukoht soodustas tema kasvu. Ta oli ühtviisi lähedal Inglismaale kui ka Reini suudmele. Pürenee riikide sadamaist toodi siia kõiksuguseid välismaailmajagude tooteid ja osteti Saksamaa ja Inglismaa tööstussaadusi väljaveo jaoks Lõuna-Euroopasse või ookeanitagustesse maadesse.

Eriti suur ning püsiv oli aga maadeavastuse mõju m a j a n d u s e l l u seega, et nüüd hakati laialt tarvitama seni vähetuntud või hoopis tundmatuid eksootilisi produkte, nagu kohvi, suhkrut, vürtse jne. Euroopas hakati kasvatama tubakat, kartuleid, apelsine jt.

Vaimne tähtsuski oli maadeavastustel. Inimeste s i l m a r i n g l a i e n e s, sest õpiti tundma uusi maid, inimesi, loomi ja taimi. Nüüd selgus lõplikult, et m a a k e r a on ü m m a r g u n e ja et katoliku kiriku keskaegsed autoriteedid on selles küsimuses eksinud.

1. Missugused puudused olid Euroopa ja India vahelisel kaubandusel mandri kaudu? 2. Missugune majanduslik põhjus oli meritee otsimiseks Indiasse? 3. Missugused teaduslikud arvamused ja eksiarvamused julgustasid maadeavastajaid teele minema? 4. Missugused muud eeldused olid suurteks avastussõitudeks? 5. Missugused meriteed Indiasse olid mõeldavad renessansiaegsetele merisõitjatele? Kes kasutas üht, kes teist? 6. Kes jõudis esimesena Euroopa merimeestest Healootuse maaninani ning mispärast nimetati seda maanina nii? 7. Kuidas oli selle Portugali admirali nimi, kes jõudis esmakordselt meriteed Indiasse, ja millal see juhtus? 8. Kes varustas Kolumbust laevadega? Millal avastati Ameerika? 9. Kust on pärit nimi „Ameerika"? 10. Kas Kolumbus oli teadlik uue maailmajao avastamisest? 11. Kes juhtis esimest reisu ümber maailma? millal see toimus?

12. Missugused poliitilised tagajärjed olid maadeavastustel? 13. Missugused tagajärjed olid maadeavastustel majanduselus? 14. Milles seisab maadeavastuste vaimne tähtsus?

III. Usu-uude.

1. Eeldused usu-uuteks.

Rahulolematus katoliku kirikuga. Keskaja lõpu poole näeme Euroopas kasvavat rahulolematust katoliku kirikuga. Põhjused selleks olid väga mitmesugused. Kõigepealt ei paistnud kirikutegelaste eluviis paljudele inimestele küllaldaselt kristlik. Renessansiaegsed paavstid sarnanesid tihti ilmlikkude vürstidega — nad pidasid sõdu, ahnitsesid maid ja muid varandusi. Selle asemel et olla erapooletud, nagu see sobib Kristuse asemikule maa peal, nad ajasid „onupojapoliitikat", andsid enne kõike heapalgalisi kohti oma sugulastele ja sõpradele. Renessansiajal leidus Itaalias paavste, kes tundsid suuremat huvi vanade kreeka ja rooma müütide ja kunsti kui ristiusu vastu. Eriti selgesti esinesid need jooned paavst Leo X juures (1513—1521). Ta andis tööd kuulsatele kunstnikele, tema ajal peeti paavsti lossis palju toredaid pidusid. Toredat ning lõbusat elu elasid paljud teisedki kirikupead, peapiiskopid ja piiskopid, selle asemel et askeedina armastada vaesust ja tagasihoidlikkust. Kohati unustasid mungadki oma tõotused ja tundsid lõbu priiskavast elust.

16. joonis. Paavst Leo X.

Nagu kasinus, nii puudus kirikujuhtidel leplikkuski. Pärast paavstide tagasitulekut Avignonist Rooma a. 1378 tekkis katoliku maailmas suur kirikulõhe, mis kestis umbes 40 aastat. Osa kardinale ei olnud nõus paavsti tagasiminekuga Pühasse linna ja nad valisid uue paavsti. Mõlemad paavstid pidasid endid seadus-

likeks. Ühes riigis tunnustati Avignoni, teisal Rooma paavst õigeks kirikujuhiks. Kui paavst Avignonis või Roomas suri, valiti talle kiiresti järglane. Kogu kirikulõhe kestel valitsesid katoliku kirikut kaks paavsti, kes vastastikku teineteist kirikupõlu alla panid.

Paljude inimeste juures äratasid pahameelt kiriku raha-ahnus ja jõukus. Piiskoppide ja kloostrite käes oli palju maid, mõnes riigis kuni pool kogu maaomandist. Neid harisid talupojad, kes peale teo pidid piiskopile tooma ka andameid. Kümnist maksid kirikule ka kõik teised maaomanikud ja põlluharijad. Kuid kõigest sellest ei jätkunud kirikule. Ta hakkas müüma piiskoppide ja muude tähtsamate vaimulikkude kohti. Paavst määras piiskoppideks neid, kes suutsid talle rohkem maksa. Piiskopid omakorda püüdsid kaotatud raha tagasi nõuda, võttes makse oma alamatelt. Et oma sissetulekuid veelgi suurendada, hakkas kirik raha eest inimesi patukaristusest vabastama. Katoliku kiriku arvates ei jätkunud taevapääsemiseks sellest, et inimene pihtis ja kahetses oma patte. Tehtud pattude eest pidi ta mõnda aega kandma karistust puhastustules. Nüüd aga seletas kirik, et ta võib mõnesuguste heade tegude eest siin maa peal vabastada kahetsevaid patuseid puhastustule piinadest. Üks selliseid häid tegusid oli kirikule raha andmine. Nii valmistati siis patukaristusest ärajätmiseks päästu- ehk indulgentsikirju, mida mungad müüsid ja rahvas hea meelega ostis. Väga vaestele anti päästukirju ka hinnata. Igal patul oli oma kiri ja hind. Mida suurem patt, seda suurem maks. Päästukirju müüdi isegi nende pattude jaoks, mis inimene vahest kunagi hiljem juhtub tegema. Sel teel said vaimulikud, paavst ja piiskopid, suuri sissetulekuid.

Vaimulikud, keda huvitasid lõbus elu ja raha, ei kandnud kuigi palju hoolt rahva õpetamise ja kasvatamise eest. Selle asemel, et ikka jälle selgitada inimestele Kristuse õpetuse tuuma, nõuti neilt ainult väliste usukommete täitmist. Õpetati, et inimene võib õndsaks saada, kui ta nii- ja niipalju palveid päevas loeb, Pühamaal käib ja Jeesuse haual palvetab, surnud pühade inimeste rõivaid ja luid ostab. Pühakute reliikviail pidi olema imettegev jõud.

Paljusid tõsiusklikke täitis usuelu ja vaimulikkude kõlbluse langus suure mure ja kibedusega. Oli aga ka inimesi, kes puht-

ilmlikel põhjusil polnud kirikuga rahul. Ikka leidus vürste, kes leidsid, et kirik kisub enda kätte liiga palju puhtilmlikku võimu. Teised seisused kadestasid kiriku rikkust ja vaimulikkude suuri eesõigusi.

XV s. kirikukogud. Kolmel üldisel kirikukogul püüdsid kirikutegelased XV s. parandada kiriku olukorda. Kuid palju tulemusi need püüded ei andnud. Kõige tähtsamaks kirikukogude saavutuseks oli kirikulõhe kaotamine. Senised paavstid kõrvaldati ja nende asemele valiti uus paavst Rooma katoliku kirikut valitsema.

Usu-uute eelkäijad. Suure kirikulõhe ajal leidus juba hulk teadlikke kristlasi, kes igatsesid kirikus põhjalikku reformi. Mõned neist läksid aga teravasse avalikku vastuollu senise katoliku kiriku õpetusega. Neist reformatsiooni ehk usu-uute eelkäijaist on kõige kuulsamad inglane John Wiclif (1320—1384) ja tšehh Jan Hus († 1415). Mõlemad mehed olid professorid, üks Oxfordi, teine Praha ülikoolis.

17. joonis. Jan Hus.

Wiclif ja Hus leidsid, et piibel olgu ainsaks aluseks ristiusu sisu ja kiriklikkude kommete kindlaksmääramisel. Suurest lugupidamisest piibli vastu tõlkis John Wiclif ta inglise keelde ja laskis teda levitada rahva keskel, kuigi see kiriku poolt oli keelatud. Wiclif leidis, et paavsti ilmliku võimu püüded ei ole õigustatud. Samuti pole paavstil ega teistel katoliku vaimulikel õigust patte oma äranägemise järgi andeks anda. Inimese õndsakssaamiseks pole üldse vaja pühitsetud vaimulikke kui vahemehi patuse inimese ja Jumala vahel, sest inimene on Jumalaga ise vahetus ühenduses. Ta eitas muidki katoliku kiriku dogmasid, nagu paavstiameti sisseseadmist Jumala poolt, veini ja leiva muutumist armulauateenistusel Kristuse vereks ja ihuks ning päästukirjade lunastavat mõju. Üks Inglise kirikukogu tunnistas paljud Wiclifi õpetused ketserlikeks ja Ox-

fordi ülikool kõrvaldas ta professoriametist. Uue õpetuse levitamine summutati karmide keeldudega, kuid Wiclifi ennast lasti siiski elada vabaduses kuni elu lõpuni.

Halvemini käis Jan Husi käsi. Temagi levitas nii oma kõnedes kui ka tšehhikeelseis kirjatöis ketserlikke vaateid, leides, et paavstid pole ilmeksimatud, et inimhinge õndsakssaamises mängib peaosa inimlik meelsus, et kirikult peaks võtma ilmlikud varandused ja paavstilt maise võimu. Armulaual jagatagu võhikuile [1] nii veini kui ka leiba, mitte ainult leiba, nagu tegi katoliku kirik. Päästukirjust arvas ta, et neil puudub igasugune tähendus, kui patune tõsiselt meelt ei paranda.

18. joonis. Jan Hus saadetakse tuleriidale.

Praha piiskop astus Husi vastu välja. Ta käskis põletada Husi kirjutatud raamatud ja pani ta kirikupõlu alla. Kuid Praha ülikool võttis Husi oma kaitse alla. Kogu maal sünnitasid tema uued vaated vaimustust.

Kui Konstanzis kokku tuli suur üldine kirikukogu (1414—1418), siis keiser Sigismund kutsus sinna ka Husi. Ta andis Husile kaitsekirja, milles lubati teda vabalt Konstanzi tulla, seal viibida ja lahkuda. Hus ilmuski siia oma õpetusest aru andma. Ent kirikukogu ei lasknud seda teha. Kui Hus end õigustada püüdis, siis lämmatati tema kõned vahelehüüetega, kui ta aga vastaste süüdistuskõnede peale vaikis, siis leiti, et ta süü omaks võtab. Kui Hus polnud nõus oma vaateid tagasi võtma, siis heideti ta vanglasse. Siin peeti teda kinni seitse kuud. Kui ta ikka veel polnud nõus oma õpetust tagasi võtma, põletati ta tuleriidal.

[1] Võhikuiks nimetatakse katoliku kirikus mittevaimulikke.

Husi surma järel tekkis Böömimaal mäss, mis arenes kohutavaks sõjaks. Husi õpetuse pooldajad, nn. hussiidid, kes võitlesid paavsti ja keisri vastu, sunniti 15-a. võitluse järel alistuma. Paavst tegi neile siiski mõningaid mööndusi. Armulaual lubati jagada nii leiba kui ka viina ja jumalateenistusi võidi pidada rahvakeeles.

1. Nimetage katoliku kirikuga rahulolematuse põhjusi! 2. Mis põhimõttel müüdi päästukirju? 3. Milles avaldus väliste usukommete täitmine? 4. Mis te arvate, kuidas mõjus paavsti aupaistele kirikulõhe? Mispärast nii? 5. Mis oli XV s. kirikukogude tähtsamaks saavutuseks? 6. Missuguseid katoliku kiriku õpetusest erinevaid vaateid propageerisid Wiclif ja Hus? 7. Mis te teate Husi saatusest Konstanzi kirikukogul? 8. Mispärast tekkisid nn. hussiitide sõjad?

Saksa humanism. Kuigi Wiclif ja Hus ei suutnud ümber korraldada kirikuelu, *ei jäänud* nende tegevus siiski *mõjuta*. XVI sajandi reformaatoreid julgustas teadmine, et juba enne neid on niiviisi õpetatud ja vagad mehed on kahelnud katoliku kiriku dogmades. Samuti aitas usu-uute kordaminekuks kaasa *humanistlik teadus*, mis teritas tunduvalt inimeste kriitilist meelt.

Saksa humanistid erinesid oma ellusuhtumiselt mõneti Itaalia omadest. Nad olid suuremad *patrioodid* kui XV s. itaalia humanistid ja võtsid *usulisi* küsimusi väga tõsiselt. Siingi tunti huvi vanade autorite uurimuste vastu, kuid vana maailma elutunnet ei jaatanud saksa humanistid. Nad mõtlesid palju oma surematuile hingedele ega heitnud iial nalja ristiusu üle, nagu seda tegid mitmed itaalia humanistid. Väljapaistvamad saksa humanistid olid Reuchlin, Rotterdami Erasmus ja Ulrich von Hutten.

Reuchlin (1455—1522) oli kõigiti usklik katoliiklane, kuid siiski sattus tülli usuteadlastega, kes kuulusid dominikaanlaste mungaordusse. Tõuke selleks andis järgmine juhtum: üks ristitud juut[1] ja tema dominikaanlastest pooldajad pöördusid keiser Maximilian I poole sooviga, et ristiusu huvides hävitataks kõik *heebreakeelsed* raamatud. Reuchlin astus aga nende kaitseks välja, väites, et piibli tõeliseks mõistmiseks on vaja tunda nii heebrea keelt kui ka kirjandust. Algas äge *vaidlus* trükisõnas. Lühikestes kirjatöödes võeti seisukohta kord Reuchlini poolt, kord vastu. Dominikaanlased püüdsid teha Reuchlinist *ketseri*, anda ta inkvisitsioonikohtu kätte, kuid humanistist paavst Leo X võttis õpetlase oma kaitse alla. Raamatute küsimus otsustati Reuchlini soovile vastavalt. Saksa teadlaste keskel sünnitas Reuchlini võitlus väga suurt vaimustust. Talle saadeti julgustavaid kirju, tema võidu puhul luuletati oode. Reuchlini vastaseid aga hakati nimetama *pimedusemeesteks* ehk *obskurantideks*.

---

[1] Pfefferkorn.

Pimedusemeeste pilkamiseks andsid humanistid välja raamatu „Pimedusemeeste kirjad". Mainitud raamat sisaldab näilisel vanameelsete skolastiliste usuteadlaste kirju üksteisele. Kirjakirjutajad püüavad olla otsitult targad ja teravmeelsed, aga selle püüde tulemuseks on ikka ainult mõttetused ja rumalused. Reuchlini peateeneks peale heebreakeelse kirjanduse päästmise jääb heebrea keele ja grammatika tutvustamine Lääne-Euroopa teadusemaailmale.

Suurimaks saksa humanistiks peetakse Erasmust Rotterdamist (1467—1536). Nagu juba nimest näha, sündis ta Rotterdamis, Hollandis. Oma noorpõlve veetis ta kehvades oludes. Ta õppis Kölni ja Pariisi ülikoolides. Hiljemini elas ta vaba õpetlasena kord ühel, kord teisel maal. Tema elukäiku vaadeldes tundub, nagu polekski tal olnud kodumaad ega emakeelt, — ühteviisi kodus tundis ta end igal pool Lääne-Euroopas. Teadmiste poolest polnud Erasmusel võistlejat. Ta muutus oma aja kuulsaimaks inimeseks.

19. joonis. Erasmus Rotterdamist. (H. Holbeini maaling.)

Teaduslikku töösse suhtus Erasmus tõsiselt ja suure vastutustundega. Ta vaatas läbi kreekakeelse Uue Testamendi ja andis siis parandatult trükki; ka valmistas ta sellest ladinakeelse tõlke, mis oli palju täpsem kui katoliku kirikuis seni tarvitusel olev. Sama põhjalikult kui teaduslikku tööd teha oskas Erasmus ka naljatades tõtt ütelda. Kuulsaks sai tema lõbus raamatuke „Alpuse ülistus". Alpus kiidab siin ennast ja loendab oma austajaid. Nende hulka kuuluvad ka rumalad ning ahned mungad, piiskopid, kes isiklikkude huvide pärast unustavad oma karja, ja paavstid, kes hoolitsevad oma toreduse ja mugavuse eest, aga töö ja mured jätavad apostlite Peetruse ja Pauluse hoolde. Raamatul oli suur menu. Ta tõlgiti tähtsamaisse euroopa keeltesse ja tema lugejad ruttasid tutvuma ka teiste Erasmuse teostega, kus ta rahvast üles kutsus

mitmesuguste pahede kõrvaldamisele katoliku kirikust. Ta lootis, et just haritud paavstid ja piiskopid ise hakkavad teostama uuendusi. Mässust nende vastu ja äkilistest pööretest ei oodanud ta head.

Kolmas saksa humanist Ulrich von Hutten (1488—1523) aga vihkas ägeda patrioodina Rooma kuuriat [1], kuhu Saksamaalt voolas väga palju varandusi. Ta ei ole niivõrd tähtis teadlasena kui oma kirjatööde poolest, mis käsitlesid riigi ja kirikuelu päevaküsimusi. Teravalt arvustab ta katoliku kirikut ning unistab Saksamaa ühendamisest tugeva keskvõimuga riigiks. Hutteni elukäik oli väga kirju. Isa pani Hutteni kloostrisse, et ta õpiks vaimulikuks, kuid noormees jooksis sealt ära. Nagu uus Odysseus rändas ta ringi mitmel maal, olles üliõpilane mitmes ülikoolis, kord tänavakerjus, kord rikaste inimeste soosik, kord sõdur, kord peapiiskopi õukondlane, kord isegi diplomaat keisri teenistuses. Kui Saksamaal puhkes rüütlite mäss, siis võttis temagi sellest osa. Pärast mässu mahasurumist suri ta pagulasena Šveitsis. Ainsa pärandina olevat ta jätnud järele ühe sule!

20. joonis. U. v. Hutten.

1. Mille poolest valmistas humanistlik liikumine teed usu-uutele? 2. Mille poolest erinesid saksa humanistid Itaalia omadest? 3. Mida te teate Reuchlini tülist dominiiklastega? 4. Iseloomustage raamatut „Pimedusemeeste kirjad"! 5. Iseloomustage raamatut „Alpuse ülistus"! 6. Kes oli selle teose autor? 7. Kuidas suhtus Erasmus katoliku kirikusse, kuidas Hutten? 8. Mis te arvate, kas Erasmuse ja Reuchlini uurimine piibli ja kreeka ja heebrea keele üle tuli kasuks usupuhastusele ja kuidas?

2. Usu-uuteline liikumine Saksamaal.

Saksa riik usu-uute algul. Saksamaal polnud kujunenud XVI s. alguseks sellist kindlat riiklikku keskvõimu, nagu seda juba mõnda aega tunti Prantsusmaal, Hispaanias ja Inglismaal. Keisri ja vürstide võimuvahekord oli ebamäärane. Seisuste vahel valitsesid suured vastuolud. Vürstide suure võimuga polnud rahul rüütlid ega linnakodanikud. Talupojad kadestasid kõiki teisi seisusi. Vaimulikkude rikkustele ja eesõigustele olid kade-

[1] Kuuriaks nimetatakse paavsti valitsust ühes ta ametkonnaga Roomas.

dad paljud ilmlikud inimesed. Ühe ja sama seisuse liikmed ei saanud endi vahelgi alati hästi läbi.

Sellised vastuolud saksa rahva keskel tulid kasuks usu-uute levimisele, nagu varsti näeme.

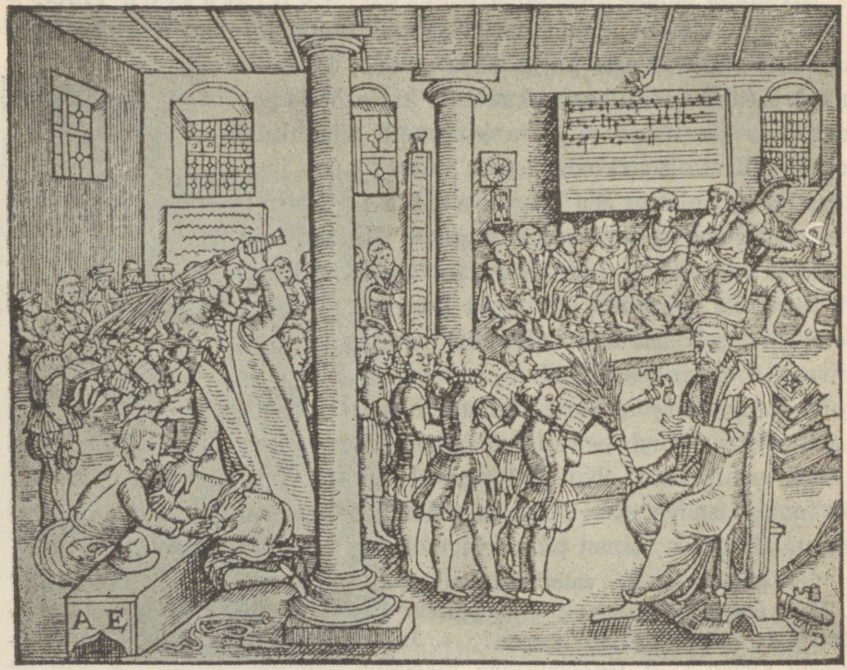

21. joonis. Martin Lutheri aegne kool.

Martin Luther. Kiriku ja usu uuendamise katseid esines juba enneminigi, nagu nägime, kuid võimsaks sai uus liikumine alles siis, kui selle etteotsa astus Martin Luther. Martin Luther (1483—1546) oli vaese mäekaevuri poeg. Tema lapsepõlv möödus kaunis kurvalt. Vanemad ja õpetajad kohtlesid noort Martinit väga karmilt — iga vähemagi eksimuse eest anti lapsele vitsu. Nagu Luther lapsena kartis oma vanemaid ja õpetajaid, nii tundis ta hiljemini hirmu Jumala ees. Ikka pidas ta end suureks patuseks. Vanemad tahtsid teha pojast õigusteadlast ja saatsid ta Erfurti ülikooli. Sel ajal tuli kõigi erialade üliõpilasil õppida esmalt filosoofiateaduskonnas, enne kui nad asusid oma erialalistele õpingutele. Kui Luther oli

lõpetanud filosoofiateaduskonna, ei asunudki ta õigusteadust õppima, vaid astus augustiinlaste kloostrisse. Siin elas ta paastudes, palvetades ja ennast piinates. Kolm aastat pärast kloostrisse astumist kutsuti Luther professoriks vastasutatud Wittenbergi ülikooli. Siin luges ta suure huviga apostel Pauluse kirju ja Püha Augustinuse töid ning hakkas nende mõjul arvama, et inimene ei saa õndsaks mitte ainult headest tegudest, vaid usust, et Jeesus Kristus teda on lunastanud. See mõte andis Lutheri südamele rahu, nii et ta enam oma pattude pärast ei piinelnud. Hiljemini viis sama mõte ta vastuollu Rooma paavstiga.

Lutheri 95 teesi. Tüli puhkes päästukirjade ehk indulgentsikirjade müügist. Kui 1513. a. Leo X paavstiks sai, siis leidis ta, et ta eelkäija on kulutanud peaaegu kogu kuuria raha suurtele ehitustele. Kuulus Püha Peetruse kirik oli aga veelgi pooleli ning kohati oli vaja teda juba parandada. Et selleks raha saada, korraldas paavst päästukirjade müügi. 1517. a. ilmus Saksimaale päästukirju müüma dominikaanlane Johann Tetzel. Tetzel ja ta kaaslased olid innukad kaupmehed. Räägitakse, et Tetzel pakkunud indulgentsikirju, hüüdes: „Kui raha kastis kõliseb, hing puhastustulest vabaneb." Selline toon muidugi häiris tõsiselt vagu inimesi Saksamaal. Kuid lihtsameelsed tulid suuri hulgi päästukirju ostma. Luther, kelle arvates inimene saab õndsaks ainult usuläbi, lõi 31. oktoobril 1517. a. 95 teesi Wittenbergi lossikiriku uksele. Neis teesides ta astus välja päästukirjade müügi vastu ja kutsus teisitimõtlejaid endaga vaidlema.

22. joonis. Päästukirjade müük.

Lutheri lõhe katoliku kirikuga. Lutheri teesid levisid trükituina üle kogu Saksamaa. Kõikjal sünnitasid nad ärevust. Ühed võtsid seisukoha Lutheri poolt, teised vastu. Esialgu ei võtnud kirik Lutheri vastu karme abinõusid tarvitusele. Ka Luther ise ei astunud teravalt paavsti vastu välja. Paavsti saadikud manitsesid Lutherit edaspidi vaikima. Luther näiski sellega nõustuvat. Kuid 1519. a. tunnistas Luther ühel vaidlus-

koosolekul, et paavst ja kirikukogud võivad eksida, ja ongi eksinud. Vastuseks sellele andis paavst 1520. a. bulla, kus mõned Lutheri vaated tunnistati ketserlikeks ning nõuti nende tagasivõtmist 60 päeva jooksul. Imetleva rahvahulga ees heitis Luther bulla tulle. Seega muutus võimatuks leppimine usu-uute juhi ja katoliku kiriku juhtide vahel. Paljudes kohtades Saksamaal oli vaimustus Lutheri julge sammu vastu suur.

Luther Wormsi riigipäeval (1521) ja Wartburgi lossis. Usuuute liikumine levis Saksamaal mõnda aega takistamatult, sest pärast keiser Maximilian I surma (1519) jäi keisritroon mitmeks kuuks tühjaks. Kui hiljemini keisriks valiti Hispaania kuningas Karl Karl V nimé all, siis ei saanud temagi kohe tulla Saksamaale. Karl V riik oli väga suur ja koosnes laialipillatud osadest. Seetõttu polnud Karlil võimalik osutada erilist tähelepanu Saksamaa oludele. Alles 1521. a. kevadel saabus ta ja kutsus riigipäeva Wormsisse kokku, et seal seisustega läbi arutada mitmesuguseid riigiellu puutuvaid küsimusi. Muu seas pidi siin kõne alla võetama ka usu-uute saatus. Selle otsustamiseks kutsuti Luther Wormsisse. Luther, keda julgustas rahva poolehoid, ilmuski riigipäevale. Esmalt tegi hiilgav istung Lutheri pisut kohmetuks, kuid varsti sai ta meelerahu tagasi. Ta lubas oma õpetuse ainult siis tagasi võtta, kui piibli põhjal talle näidatakse, et see on väär.

23. joonis. Karl V.

Keegi ei takistanud Lutheri ärasõitu Wormsist. Kuid riigipäev, kust paljud osavõtjad juba olid lahkunud, andis nüüd välja nn. Wormsi edikti. Luther kuulutati lindpriiks. Talle keelati anda sööki ja ulualust, tema raamatud kästi põletada. Saksi kuurvürst Friedrich, kes kartis Lutheri saatuse pärast, laskis ta teel Wormsist koju „ära röövida" ning viia Wart-

burgi lossi. Selles vanas ning üksildases lossis metsaga kaetud mäel elas Luther valenime all, veetes oma aja piibli tõlkimisega saksa keelde.

Pärast Wormsi riigipäeva lahkus Karl V Saksamaalt sõja tõttu, mis tal oli puhkenud Prantsusmaaga, ning ta ei tulnud sinna tagasi üheksal aastal. Saksa vürstid ei võtnud aga Wormsi edikti teostamist tõsiselt. Seetõttu võiski edeneda usu-uude.

Rahutused Wittenbergis. Luther ei olnud oma õpetust veel igakülgselt esitanud, ei olnud kindlaks määranud kõiki vajalikke muutusi kirikuelus, kui tema pooldajad asusid juba jumalateenistuskorda ümber kujundama. Osa neist tahtis siin minna kaugemale, kui see Lutherile meeldis. Käremeelsed usu-uute pooldajad tahtsid teha kiriku ja jumalateenistuse väga lihtsaks, kaotada seniseid pidulikke ja toredaid kirikukombeid. Nad segasid esmalt preestrite jumalateenistusi, lauldes kirikus lõbusaid rahvalaule, ulgudes ja naerdes. Hiljemini muutusid nad koguni nii vägivaldseiks, et lõhkusid pühapilte, purustasid altareid ja maalitud aknaid. Mõned neist nõudsid ühiskondliku elu põhjalikku ümberkorraldust. Nad tahtsid ühesuguseid õigusi kõigile seisustele ning osa neist isegi eraomandi kaotamist. Käremeelseid usu-uute pooldajaid oli esialgu palju just Wittenbergis. Kui Luther kuulis nende tegevusest, tõttas ta Wartburgist Wittenbergi ja astus seal mõõduka usu-uute eest välja. Äärmuslased aeti linnast välja. Nad läksid laiali mööda Saksamaad ja hakkasid levitama oma vaateid mitmel pool mujal.

Rüütlite ja talupoegade mäss. Uuenduste nõudmine kirikuelus äratas vastava nõude ka muudel elualadel. Rahulolematud seisused tõstsid mässu. Esmalt tegid seda vaesed rüütlid (1522—23). Nad kogunesid kokku ja alustasid sõja ühe peapiiskopi vastu, kelle rikkusi nad ihaldasid endile. Teised vürstid tulid peapiiskopile aga appi ja rüütlite mäss suruti karmilt maha.

Palju raskem oli valitsevail seisustel jagu saada suurest talupoegademässust, mis puhkes 1524. a. Talupoegade tähtsamaiks üldisiks nõudeiks olid õigus vabalt kasutada saraskonna metsi ja kalastusvesi ning mõisa koormiste määra mõõdukamaks tegemine. Ainult üksikud mässuliste salgad läksid kaugemale, nõudes täiesti uut ühiskondlikku korda ja varade üldist jaotust. Selliseid nõudeid esitavad talupojad olid äärmuslikkude

usu-uute tegelaste mõju all. Need käremeelsed uuenduste nõudjad hakkasid juba siis moodustama u s u l a h k e, milledest tuntumaks said a n a b a p t i s t i d ehk taasristijad. Nimetus on tulnud sellest, et nad ei tunnustanud lapsepõlves saadud ristimist, vaid nõudsid, et inimesed end selles eas ristida laseksid, kus nad juba on teadlikud ristimise tähendusest.

Mässavad talupojad vallutasid palju losse ja kloostreid ja käitlesid nende elanikke väga armutult. Teated talupoegade metsikusest erutasid Lutherit väga. Kõnes ja kirjas astus ta välja talupoegade vastu ja soovitas vürstidel olla nende vastu täiesti halastamatu.

V ü r s t i d koondasidki kõik oma sõjajõud talupoegade võitmiseks. Talupoegade halvastirelvastatud väed said rängalt lüüa. Nende juhid langesid vangi ja hukati. Teiste seas suri piinarikast surma ka anabaptist Thomas Münzer, üks silmapaistvamaid talupoegade juhte ning jumalariigi taastuleku kuulutajaid. T a l u p o e g a d e olukord Saksamaal muutus nüüd isegi r a s k e m a k s, kui ta oli enne suurt mässu. Anabaptistid tegid XVI sajandi 30-dail aastail veel kord katset teostada Münsteri linnas uut ühiskondlikku korda, kus pole eraomandit. Kuid seegi püüd luua maapealset „jumalariiki" ehk „Siioni ehk Uus-Iisraeli riiki" lõppes ainult anabaptistide hirmsa karistamisega.

1. Iseloomustage Lutheri lapsepõlve! Mispärast astus Luther kloostrisse? 2. Millest leidis Luther lõpuks hingerahu? 3. Mispärast korraldas paavst Leo X indulgentsikirjade müügi? 4. Mispärast astus Luther päästukirjade müügi vastu? 5. Millal lõi Luther üles oma teesid ja kuhu? 6. Millal andis Leo X Lutheri vastu välja bulla? Kuidas suhtus sellesse Luther? 7. Millal anti välja Lutheri vastu Wormsi edikt, mida see sisaldas? 8. Kus oli Luther peidus pärast Wormsi edikti väljakuulutamist? 9. Mispärast ei teostatud Wormsi edikti? 10. Missuguseid muutusi nõudis usu-uuendajate käremeelne tiib? 11. Kuidas suhtus Luther Wittenbergi äärmuslastesse? 12. Missugused olid rüütlite mässu põhjused ja tulemused? 13. Mida nõudsid mässavad talupojad? 14. Millal oli suur talupoegade mäss? 15. Millest tuleb nimi anabaptistid? 16. Kuidas suhtus Luther talupoegade mässu? 17. Kuidas lõppes talupoegade mäss? 18. Millist ühiskondlikku korda püüdsid anabaptistid teostada Münsteris? 19. Millised olid tagajärjed?

Lutheri õpetuse kindlakskujunemine. Mitmesugused rahutused Saksamaal, eriti talupoegade mäss, avaldasid Lutherile rasket muljet. Ta muutus m õ õ d u k a m a k s oma õpetuses ning hakkas otsima t o e t u s t v ü r s t i d e l t, sest rahvahulgad olid osutunud liiga äärmuslikeks. Lutheri õpetus ja kirikukorraldus

kujunesid nüüd põhijoontes järgmisiks. Usu aluseks tunnistati ainult piibel. Inimest päästab hukkaminekust usk, mitte ainult head teod. Kui inimesel on usku, siis sellest iseendast tekivad ka head teod. Katoliku kiriku seitsmest sakramendist [1] tunnustati ainult kahte: ristimist ja armulauda. Viimast anti koguduse liikmetele kahel kujul. Isiklik pihilkäimine kaotati, samuti paavsti, kardinalide ja piiskoppide ametid ja munklus. Vaimulikel lubati abielluda. Luther isegi abiellus ühe endise nunnaga. Kirikusisustus ja jumalateenistus muudeti lihtsamaks. Jumalateenistust ei peetud enam ladina keeles, vaid koguduse emakeeles ning tema tähtsaimaks osaks said jutlus ja koguduselaul. Seega erines uus jumalateenistuseviis tublisti endisest. Katoliku kirikus jutlustati harva ning koguduselaulu ei harrastatud üldse.

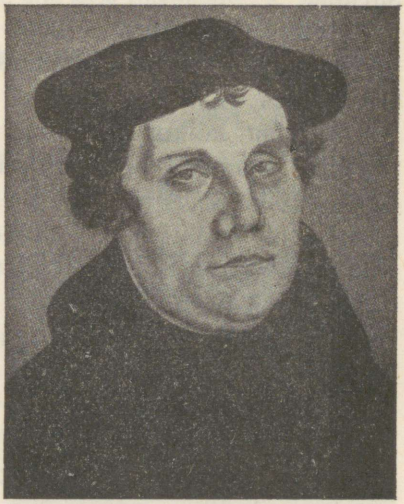

24. joonis. Martin Luther.

Usu-uute levimine. Keisri ja vürstide vaheline võitlus. Augsburgi usurahu (1555). Usu-uude leidis poolehoidjaid kogu Saksamaal, eriti rohkesti aga Põhja-Saksamaal. Siin võtsid vürstid üksteise järel uue õpetuse vastu. Kõrgemate vaimulikkude ja kloostrite maad said nüüd ilmliku võimu omandiks. Preisi ordu-riik muudeti ümber ilmlikuks protestantlikuks riigiks, mille valitsejaks sai viimane ordumeister. Liivi ordu jäi küll edasi püsima katoliku rüütliorduna, kuid tema maadel ei tehtud protestantismi levimisele suuremaid takistusi.

Vürstide kõrval, kes protestantismi vastu võtsid, oli küllaldaselt ka neid, kes jäid katoliiklusele truuks. 1529. a. Speyeri riigipäev asus usu-uute suhtes vaenlikule seisukohale, võttes vastu rea sellekohaseid otsuseid. Lutheri-meelsed vürstid ja riigi-

[1] Seitse sakramenti olid: ristimine, salvimine, armulaud, piht, viimne õlitamine, preestrikspühitsemine, abielu.

linnad protesteerisid nende otsuste vastu, mispärast hakatigi usu-uute pooldajaid hüüdma protestantideks. Järgmisel aastal võeti Augsburgis riigipäeval vastu protestantide poolt mõõdukalt koostatud usutunnistus, mida meie ajalgi tuntakse Augsburgi usutunnistuse nime all.

Oma uuendatud kiriku kaitseks asutasid protestantlikud vürstid Schmalkaldeni liidu. See muutis õhkkonna kahe usuliselt erineva leeri vahel äärmiselt teravaks. Sõda puhkeski 1546. a., kui Karl V oli lõpetanud võitlused türklaste ja prantslaste vastu ning otsustas usu-uutelise liikumise siseriigis väevõimuga maha suruda.

Just enne sõja algust suri Luther (1546. a.), kes maeti Wittenbergis samasse kirikusse, mille uksele ta oli löönud oma teesid 1517. a.

Sõjaõnn kõikus kord siia, kord sinna, kuid lõpuks oli protestantlikel vürstidel siiski tunduvalt enam edu kui keisril. Sõda lõppes 1555. a. Augsburgi usurahuga. Viimase põhialuseks oli põhimõte: „Kelle maa, selle usk". Vürstid said vabaduse üht või teist usku tunnistada, kuid alamad pidid ikka olema sama usku, mida pidas vürstki. Paavstide vaimne maailmavalitsus oli lõppenud. Kogu Euroopa jagunes nüüd kahte leeri: protestandid ja katoliiklased.

Karl V lahkub troonilt. Varsti pärast Augsburgi usurahu loobus Karl V vabatahtlikult troonist. Karl oli viimne keiser selle sõna keskaegses mõttes, keiser, kes tundis end kristliku maailma ilmliku peana ja unistas ühest suurriigist, kuhu kuuluksid kõik kristlikud rahvad, elades seal vendluses ja sõpruses. Tema riik oli tõepoolest suur — peale Saksa rahva Püha Rooma riigi Karl valitses Hispaaniat ühes selle asumaadega Ameerikas ja Euroopas veel Napoli kuningriiki ühes Sitsiiliaga ja Madalmaid. Iial ei loojunud tema riigis päike. Targalt ja mõõdukalt valitsedes hoidis ta väga ärevail ajul koos oma hiiglariiki ja kaitses kristlikku maailma muhameedlaste pealetungi vastu. Pärast Augsburgi usurahu tundis ta end väsinuna ja pettununa. Ta oli kaua kandnud suuri valitsemismuresid ja tema südamesoov, alal hoida kristliku maailma usulist ühtlust, oli luhtunud. Valitsemisest loobudes andis ta Hispaania ühes asumaadega ja Madalmaad oma pojale Philipp'ile, Püha Rooma riigi keisrikrooni ja Habsburgide pärusmaad Austria,

Ungari, Böömi sai aga ta vend Ferdinand. Oma viimased eluaastad veetis Karl tagasitõmbunult ühes Hispaania kloostris. Oma aega olevat ta siin veetnud katsega ühes taktis käima panna kõiki kloostris olevaid kelli. Kui see korduvalt ebaõnnestunud, imestunud Karl enda üle, et ta kord tahtis miljoneid inimesi ühteviisi mõtlema sundida.

1. Mida pidas Luther oma õpetuse põhialuseks? 2. Missugused olid Lutheri arvamused õndsakssaamisest, sakramentidest, munklusest ja pihist? 3. Missuguseid muutusi tõi Luther jumalateenistuseviisi? 4. Kas levis protestantism enam Põhja- või Lõuna-Saksamaal? 5. Milleks asutati Schmalkaldeni liit? 6. Millal alustas Karl V Schmalkaldeni liiduga sõda? 7. Millal tehti Augsburgi usurahu ja missugused olid selle tingimused? 8. Missugusest riigiideaalist oli unistanud Karl V? 9. Mispärast loobus Karl V valitsemisest? 10. Kuidas jagas troonilt lahkunud keiser oma maad?

3. Usu-uude muudes Euroopa maades.

Usu-uude Šveitsis. Ulrich Zwingli. Umbes samal ajal kui Luther Saksamaal algas Šveitsis kirikuelu reformeerimist Ulrich Zwingli (elas a. 1484—1531). Zwingli oli jõuka talumehe poeg ja tema noorpõlv ei möödunud nii kurvalt kui Lutheri oma. Üliõpilasena luges ta palju humanistlikku kirjandust ja jõudis arvamusele, et osa ristiusu tõdesid on olnud tuttav ka paganaile. Zürichi linnas vaimulikuks saanud, hakkas ta nõudma uuendusi kirikuelus. Zwingli ja Lutheri õpetusis leidub nii erinevaid kui ka ühtivaid jooni. Nagu Luther, nii rõhutas ka Zwingli usust õndsakssaamist, kuid tema vaated armulaua küsimuses erinesid saksa reformaatori omist. Ta nägi leiva ja viina andmises ja võtmises armulaual ainult Kristuse surma mälestamist, Luther aga uskus, et usklik armulaual saab tõesti Kristuse ihu ja verd. Seepärast ei jõudnudki Luther ja Zwingli omavahel kokkuleppele. Zwingli kirikukorraldus oli

25. joonis. Ulrich Zwingli.

palju demokraatlikum Lutheri omast. Lutheri kirikuis oli suur võim vürstidel: nad määrasid kogudustele õpetajaid ja otsustasid kirikuelu muidki küsimusi. Šveitsis aga hakkasid kirikuelu juhtima koguduse poolt valitud vanemad, koos ilmlikkude omavalitsustega. Ka poliitilisilt vaateilt oli Zwingli Lutherist palju vabameelsem.

Hiljem tekkis Zwinglit pooldavate ja vanade metsakantonite vahel kodusõda, milles Zwingli langes a. 1531. Metsakantonid jäid katoliku usule truuks ning nii lõhenes Šveitsi elanikkond usuliselt kaheks.

„Genfi paavst". Zwingli õpetust täiendas ja arendas edasi Johann Calvin (1509—1564). Calvin oli prantsuse õpetlane — ta oli saanud nii õigusteadusliku kui ka usuteadusliku hariduse. Oma usuliste veenete pärast põgenes ta kodumaalt ja leidis varju Šveitsiga liitunud Genfi linn-vabariigis. Genfi linn asus tähtsas teede sõlmpunktis — siit viisid läbi kuulsad kaubateed, mis ühendasid Prantsusmaad, Madalmaid ja Saksamaad Itaaliaga. Siia tuli Itaaliast ja Prantsusmaalt palju põgenikke, keda kodumaalt oli välja aetud protestantliku meelsuse pärast. Need inimesed, kes usu-uute pärast olid tagakiusamisi kannatanud, muutusid selle kõige tulisemaiks sõpradeks. Calvini õpetused ja korraldused leidsid nende hulgas suurt poolehoidu.

26. joonis. Johann Calvin.

Calvini õpetuse kõige iseloomustavamaks jooneks on tema ettemääramise- ehk predestinatsiooniõpetus. Selle õpetuse järgi inimese lunastus või hukkumine ei olene ta omast jõust, vaid on juba ammu Jumala poolt ette määratud. Kogu inimkond jaguneb kahte leeri — ühel pool vähesed väljavalitud, kellele Jumal on määranud igavese õndsuse, ja teisel pool hukkujate suured hulgad, keda ootavad lõpmatud põrgupiinad. Kuid Calvin käskis elada inimesi nii, nagu oleksid nad määratud igavesele õndsusele.

Kirikukorraldus jäi endist viisi demokraatlikuks. Usuasju juhtis Genfis konsistoorium, mis koosnes nii vaimulikest kui ka koguduste esindajaist. Konsistooriumi ja linnavalitsuse kaudu hakkas Calvin mõjutama kodanikkude iga-

päevset elu. Konsistoorium tundis suurt huvi iga kodaniku usuliste vaadete ja kõlbluse vastu. Iga Calvini õpetusest erineva arvamuse avaldajat karistati raskelt. Kodanikke otse sunniti kirikusse jumalateenistustele minema. Eriline patrull käis majast majja, ajades välja laisku ja hilinenuid. Genfi elanikelt nõuti väga kõlblat elu. Keelatud olid isegi sellised süütud lõbustused, nagu perekonnapeod, tants, teater, isegi piiblimüsteeriumide etendamine. Naeratuse eest jutluse ajal, liiga toredasti rõivastumise eest, lokitud juuste või kaardimängu pärast sattusid kodanikud häbiposti või vanglasse. Iga väiksema kahtluse ja kaebuse peale vangistati genflasi. Nende ülekuulamisel tarvitati piinamist. Oma usuteaduslikke vaateid pidas Calvin ainuõigeiks ja teisitimõtlejaid Genfis ei sallitud.

Palju suuremal määral kui teised reformaatorid pani Calvin rõhku uue usu levitamisele. Genfis valmistati ette jutlustajaid, kes läksid maile, kus reformatsiooni veel ei tuntud või kus ta oli toimunud poolikult. Peale Šveitsi levis kalvinism veel Prantsusmaal, Madalmail, Šotimaal ja Poolas.

Kalvinismi levimine Prantsusmaal. Prantsusmaal polnud reformatsioonil kerge pinda leida. Kuningavõim oli siin tugev ning tema vahekord paavstiga võrdlemisi hea, sest paavst oli jätnud kuningale küllalt õigusi kirikuelu juhtimisel. Tema määras ametisse kõrgemaid vaimulikke ja muidugi said koha need, kes polnud kuningavõimule vaenlikud, vaid vaimulikena õigustasid ja kaitsesid kuninga samme. Ka maksis vaimulik seisus kuningale Prantsusmaal makse, mida ta mujal ei teinud. Seepärast on loomulik, et Prantsuse kuningad XVI s. esimesel poolel olid vaenlikud usu-uutele.

Kuningas François I, kes väga heatahtlikult suhtus humanismi, laskis karmilt jälitada protestante. Nende varandusi konfiskeeriti, neid endid pandi vangi, saadeti galeeridele sunnitööle ja isegi hukati. Tema poja, Henri II (1547—1559) ajal asutati ketserite jälitamiseks väga kardetav kohtuasutis, mida nimetati tulekojaks. Karistusi protestantidele aina suurendati. Üks vana auväärne parlamendiliige, kes julges kõnelda protestantide tuleriidale viimise vastu, mõisteti ise tulesurma.

Hoolimata selliseist takistusist leidis usu-uude Prantsusmaal pooldajaid. Peamiselt levis siin kalvinism. Oli ju Calvin

ise rahvuselt prantslane ning Genf asus Prantsusmaa naabruses. Kirikuasjus moodustasid protestandid siin otse kui riigivõimust sõltumatu vabariikliku organisatsiooni. Seepärast hüüti neid hugenottideks, milline sõna tekkis šveitsi vabariiklaste nimest „Eidgenossen". Kalvinism leidis pooldajaid eeskätt aadli ja linnakodanikkude hulgast. Neid pahandas kuningavõimu suur kasvamine alates XV s. lõpust, mille tõttu aadel ja linnakodanikud ei saanud enam palju kaasa rääkida maa saatuse otsustamisel. Katoliku kiriku poolt olid aga vaimulikkond ja selle mõju all olev lihtrahvas.

Kalvinism muil mail. Kalvinism levis veel Madalmail, Ungaris, Poolas ja Leedus.

Täiesti võidule pääses kalvinism Šotimaal. Siin algas reformatsiooni levimine James V (1513—1542) ajal ja jätkus erilise hooga tema tütre Mary Stuart'i valitsuse ajal. Kuigi Mary oli truu katoliiklane, ei suutnud ta pidurdada uue usu võitu ning pidi seega leppima, et kirikuelu korraldati ümber kalvinistlikus ja demokraatlikus vaimus. Igal kogudusel oli omavalitsus, mis koosnes vaimulikest ja valitud ilmlikest vanematest ehk presbüteritest. Seepärast nimetatigi reformeeritud kirikut Šotimaal ka presbüterlikuks kirikuks.

Mõnel määral leidis kalvinism pooldajaid ka Saksamaal, nimelt üksikuis Edela-Saksa riiges. Üldiselt jäi Lõuna-Saksamaa aga enamvähem katoliiklikuks.

1. Missuguseid ühtivaid ja erinevaid jooni leiate Lutheri ja Zwingli õpetuses ja kirikukorralduses? 2. Kus ja millal suri Zwingli? 3. Kes arendas edasi Zwingli õpetust? 4. Milles seisneb predestinatsiooniõpetuse sisu? 5. Missugust ilmet kandis Genfi igapäevne elu Calvini ajal? 6. Kuidas nimetati kalviniste Prantsusmaal? 7. Kuidas suhtusid Prantsuse kuningad protestantismi levimisse? 8. Mispärast oli Prantsusmaal kuningate ja katoliku kiriku vahekord üsna hea? 9. Missugused usu-uute voolud leidsid pinda a) Madalmail, b) Šotimaal, c) Poolas ja Leedus ning d) Ungaris?

Usu-uude Inglismaal. Henry VIII. Nagu mandril, nii ka Inglismaal elati XVI s. alguses humanismi tähe all. Ka siin püüdsid humanistid olla samal ajal vana-aja kultuuri tundjad ning head kristlased, valmistades ühtlasi pinda reformatsioonile.

XVI s. kolmekümnendail aastail süvenes huvi usuliste küsimuste vastu. Usu-uute teostajaks Inglismaal sai kuningas Henry

VIII Tudor. Paavstiga sattus ta vastuollu puhtisiklikel põhjusil. Henry oli ligemale 20 aastat abielus Hispaania printsessi Aragoonia Katariinaga, kellega tal aga polnud meessoost järeletulijaid. Kuningas tüdis abielust endast vanema Katariinaga ja soovis abielluda noore ning kauni õuedaami Anna Boleyn'iga. Paavst Clemens VII aga ei andnud lahutuseks oma nõusolekut. Henry oli harjunud üpris suure võimuga ning oma soovide täitmisega. Parlament oli tema ajal kuningale väga sõnakuulelik. Kuningasõbraliku parlamendi poole pöörduski nüüd Henry. Parlament tunnustas kuninga 1534. a. kõrgeimaks kirikupeaks. Igasugused maksud kuuriale kaotati, paavsti käskude täitmine keelati. Kloostrite varandused sekulariseeriti. Kuningas sai konfiskeeritud varadest suurt tulu, samuti ka aadel, kellele odavasti müüdi hulk endisi kirikumaid. Inglise vaimulikkond täitis üsna kuulekalt kuninga soove. Tema abielu Katariinaga lahutati ning Henry võis abielluda Anna Boleyn'iga.

27. joonis. Henry VIII. (H. Holbein noorema maaling.)

Henry VIII oli ühelt poolt katoliiklaste ja teiselt poolt protestantide mõju all ning seepärast tema ajal ei omandanud uue kiriku korraldus ja õpetus Inglismaal kuigi järjekindlat kuju. Kuningas oli küll paavsti asemel muutunud kirikupeaks, kuid kirikukorraldusse ja õpetusse oli alles jäänud päris palju katoliiklikke sugemeid. Alles Henry VIII poja Edward VI ajal pääsesid usu-uute põhimõtted inglise kirikus suuremal määral mõjule. Tema ajal piiskop Cranmer määras kindlaks 42 usuartiklis uue kiriku õpetuse ja nn. üldises palveraamatus *(Book of Common Prayer)* jumalateenistuse korra. Nende raamatute järgi inglise ehk anglikaani kirik võttis omaks nii katoliikluse kui ka protestantismi elemente. Nagu katoliku

kirik, nii ka anglikaani kirik tunnustas seitset sakramenti. Jumalateenistuse kord ja vaimulikkude pühaduseastmed jäid samaks, mis nad olid katoliku kirikus. Piiskopiametit peeti eriti tähtsaks ning pühaks. Usuti, et esimesed piiskopid on apostleist seatud ja et need on omakorda ametisse õnnistanud järgmisi. Piiskoppide tähtsa seisukoha pärast nimetatakse anglikaani kirikut ka episkopaalkirikuks. Protestantismilt omastati usust õndsakssaamise õpetus, õpetus Pühakirjast kui ainsast usu alusest, armulaud mõlemal kujul, emakeelne jutlus ja jumalateenistus, vaimulikkude abielu ja munkluse kaotamine. Kuningas jäi endist viisi kirikupeaks.

Usu-uude Skandinaavias. Gustav Vasa. Usu-uude pääses XVI s. mõjule ka Skandinaavia riikides. Tema läbiminekut soodustasid ka siin ilmlikud põhjused.

Nagu teame, oli Rootsimaa Kalmari unioonist saadik Taani ülemvõimu all. Kuid rootslased ei olnud Taani kuningate valitsusega rahul ja tõstsid XVI sajandi 20. aastail kuningas Kristian II vastu mässu. Vastuhakkajate juht Gustav Vasa valiti Rootsi kuningaks (a. 1523) ja Taani ülemvõim kukutati. Vastasutatud kuningriigi sissetulekud olid väga väikesed, sõjakulude tõttu aga väljaminekud erakordselt suured. Nende katmiseks otsustas Västeråsi riigipäev 1527. a. sekulariseerida kiriku päralt olevad hiiglavarandused: laialdased maa-alad, lossid ja isegi kindlused. Kirikule jäeti ainult nii palju, kui oli vaja vaimulikkude ülalpidamiseks. Sekulariseeritud maad jagati kuninga ja aadli vahel. Selle sammu tõttu muutusid mõisnikud uue kuninga truudeks pooldajateks. Kloostrid suleti, Saksamaalt kutsuti protestantlikke jutlustajaid ja loodi uus kirikukorraldus, mis väga sarnanes Saksamaa omaga.

Samal ajal pääses luteri usk kehtima Rootsi võimu all olevas Soomes, Taanis ja selle valitsuse all olevas Norras.

1. Mispärast irdus Inglise kirik Roomast? 2. Missuguse kuninga ajal võtsid anglikaani kiriku õpetus ja korraldus enamvähem kindla kuju? 3. Missugused jooned anglikaani kiriku õpetuses ja kirikukorralduses on protestantlikud, missugused katoliiklikud? 4. Missugused ilmlikud põhjused soodustasid protestantismi tekkimist Rootsimaal? Joonestage Euroopa kaartvisand ja viirutage erinevalt luterluse, kalvinismi, anglikaani kiriku ja katolitsismi mõjualad! Maadel, kus levis mitu usundit, tarvitage segaviirutust!

IV. Katoliiklik vastureformatsioon.

1. Katoliku kirik valmistub võitlusele.

Pööre katoliku kirikus. Sel ajal kui Luther reformatsiooniliikumise alustas, oli paavstiks Leo X, tüüpilisi paavste-humaniste. Humanismi ajal esines tihti paavste, kes huvitusid enam vana-aja kultuurist ja Itaalias õitsele puhkenud kunstist kui ristiusu dogmadest. Nende arvates polnud inimkonna hingeõndsusele enam tähtis kramplik kinnihoidmine ühest või teisest usulausest. Üksikud humanistid võisid üsna vabalt arvustada vaimulikkonda või ülistada paganlikke filosoofe, ilma et neid oleks ketseritena tuleriidale saadetud. Katoliku kirik oli XVI sajandi algul väga sallivv, palju sallivam kui XV s. algul Husi põletamise päevil. Lutheri õpetusele ja selle ümber tekkinud vaidlustele vaatas Leo X kaua aega üleolevalt, nähes neis „lihtsameelsete munkade sõnelusi".

Ometi usu-uute liikumine, mis teravalt üles tõstis õige usu küsimuse, sundis ka katoliku kirikut oma usutõdesid uuesti fikseerima. Katoliku kirikus teostati teatav sisemine uuendamine, reformatsioon. Aga et viimane oli suunatud protestantismi vastu, siis on saanud kombeks kõnelda katoliiklikust vastureformatsioonist. Katoliiklik kirik sündis otse kui uuesti ja asus XVI s. teisel poolel ja XVII s. algul veel kord ägedasse võitlusesse protestantidega. Lõuna-Euroopa maad Itaalia ja Hispaania olid jäänud täiesti truuks katoliku kirikule. Nüüd püüti kaotada protestantismi muudeski maades. Katoliikliku vastureformatsiooni juhtideks olid ühelt poolt paavstid ja teiselt poolt Habsburgide soost kuningad ja keisrid.

Inkvisitsioon ja tsensuur. Esimene paavst, kes tõsisemalt algas katoliku kiriku pealetungi uute voolude vastu, oli Paul III (1534—49). Tema ajal seati sisse üldine inkvisitsioonikohus ja kirjanduse kiriklik tsensuur. Inkvisitsioonikohus oli asutatud juba XIII sajandil, kuid 1540-ndail aastail uuendati jälle. Ketserluse kindlaks tegemiseks oli inkvisitsioonikohtu käsutuses hulk salajasi agente. Kahtlusaluseid piinati kohtus väga hirmsasti (näit. tulise raua ja hõõguvate süte abil), et nad oma süü üles tunnistaksid. Süüdileituid karistati valjult, enamasti põletamisega tuleriidal (autodafee). Tuleriidale määratud inimene pandi valgesse riidesse, mida ilustasid sageli värvilised kuradikujud.

Hukkamine sündis avalikult, et sundida rahvast järele mõtlema ketserluse tagajärgede üle ja hirmu tundma.

Samuti võitlemiseks kirikule vaenlikkude ideedega uuendati raamatute tsensuur. Raamatute trükkimine inkvisitsioonikohtu vastava loata keelati. Teoste kohta, mis tundusid kirikule kahjulikud, koostati keelatud raamatute nimistu (*Index librorum prohibitorum*). Võimude kätte langenud keelatud raamatud põletati. Sellesse nimistusse märgiti peale protestantlikkude teoste ka hulk humanistlikku kirjandust.

Trento kirikukogu (1545—1563). Katolitsismi aitas uuendada ja kindlustada Trento üldine kirikukogu, mis kestis vaheaegadega 18 aastat. Kirikukogu otsustas nõuda vaimulikkudelt kõlblat elu ja täpset ametikohuste täitmist. Vaimulikkude hariduslikku taset pidi tõstetama. Indulgentsikirjade müük ja mõned muudki väärnähtused kõrvaldati. Katoliku kiriku dogmade süsteem fikseeriti üksikasjalisemalt. Paavstivõimu suhtus kontsiil väga tunnustavalt. Paavst tunnustati kõige kõrgemaks autoriteediks kirikuasjus ning isegi ilmlikkude küsimuste otsustamisel pidi tema sõna olema kaaluvam kui kuningate ja keisrite oma.

Jesuiitide ordu (kinnitatud a. 1540). Katoliku kiriku võitluses protestantismiga etendas eriti mõjuvat osa jesuiitide ordu. Tema asutajaks oli hispaania aadlimees Ignatius Loyola. Loyola sündis Ameerika avastamise aastal, elas noorpõlves kergemeelset elu ja oli julge sõdur. Ühes Karl I (V) ja François I vahelises sõjas sai ta jalast haavata, nii et jäi eluajaks lombakuks. Haigemajas lebades luges ta palju pühakute elulugusid ja hakkas nägema ilmutisi. Püha neitsi ja Kristus ilmusid talle ning manitsesid senist eluviisi maha jätma. Ta kavatses nüüd pühendada oma elu türklaste kristianiseerimisele ja sõitis selleks Palestiinasse. Kuid sellel sõidul polnud suuremaid tagajärgi. Loyola koges siin, et tal pole küllaldasel määral misjonärile vajalikke usuteaduslikke teadmisi. Ta pöördus siis tagasi Õhtumaale ja läks üle kolmekümne aastase mehena uuesti kooli. Ta ei omanud eriti head mälu, aga suure tahtejõu abil suutis ta siiski palju õppida. Hispaaniast siirdus ta Pariisi ülikooli usuteadust õppima. Siin tutvus ta teiste omasuguste innukate katoliiklastega, kes nagu Loyolagi ihkasid kirikut teenida. Nendest kujundaski Loyola uue ordu, mille paavst Paul III kinnitas kui Jeesuse sõprade ordu (a. 1540).

Asutatud sõduri poolt, kandis jesuiitide ordu ka sõjaväelist ilmet. Valitses kindel ametiastmestik. Alamad orduliikmed pidid vastu vaidlemata täitma ülemate käsku. Ordu kõrgeimaks juhiks oli ordukindral, kes valiti kogu eluajaks ja asus Roomas. Esimeseks kindraliks sai Loyola. Tema nimetas ametnikud, kes juhtisid ordu tegevust üksikuil mail, need omakorda alamaid ametnikke. Orduliikmete tegevust valvasid spioonid, kes eksimuste korral neist teatasid ordukindralile.

Jesuiidid ei kandnud mungarõivastist, vaid tavalisi rõivaid. Seepärast oli neil kergem pääseda igasuguste inimeste juurde. Liiga kurnavad askeesiharjutused olid keelatud, orduliikmed pidid pühendama kogu oma jõu kaasinimeste pööramisele ketserlusest ja patust.

Isikud, kes tahtsid Jeesuse ordu liikmeks saada, pidid läbi tegema kaheaastase prooviaja. Tõus orduameteis oli samuti seotud ettevalmistusaegadega. Juhtivaile kohtadele pääsesid ainult tõesti tublid isikud. Ametite jaotamisel peeti väga silmas üksikute jesuiitide eri andeid.

28. joonis. I. Loyola.

Katoliku kiriku eest võitles uus ordu väga mitmel teel. Jesuiidid asutasid avalikke koole, kus nad esijoones püüdsid oma õpilastele sisendada aukartust katoliku kiriku vastu. Jesuiidi õpetajad oskasid võita kasvandikkude poolehoidu. Nad elasid oma õpilastega koos, võtsid osa nende mängudest, hoolitsesid peenetundeliselt selle eest, et nende hinged kasvaksid katoliiklikus vagaduses. Koolid olid hästi varustatud õppevahenditega ja õpetust jagati tasuta. Aga kavalad jesuiidid ei pühendanud oma jõudu ainult noorsoo kasvatamisele. Nad leidsid teed valitsejakodadesse ja said seal tulevaste kuningate ja keisrite kasvatajaiks. Pihiisadenagi teotsedes võitsid jesuiidid riigivalitsejate usalduse ja omandasid mõju valitsemisse. Isegi väljaspool Euroopat hakkasid jesuiidid levitama katoliku usku. XVI ja XVII s. võis neid leida koguni Ameerikas, Hiinas, Abessiinias ja mujal. Oma teotsemissihti — katoliku kiriku mõju suurendamist pidasid nad nii tähtsaks, et nende arvates see ülesanne pühitseb kõik vahendid, isegi näit.

valevande. Tuntud on meiegi päevil jesuiitide ütlus: „Otstarve pühitseb abinõu.“

1. Millal algas katoliiklik vastureformatsioon? 2. Kes olid vastureformatsiooni tähtsamateks teostajateks? 3. Missugused maad olid jäänud täiesti truuks katoliku kirikule? 4. Missuguse paavsti ajal uuendati inkvisitsioonikohus ja raamatute tsensuur? 5. Kuidas toimis inkvisitsioonikohus enamasti kahtlusealustega? 6. Mida nõudis ja otsustas Trento kirikukogu? 7. Kes asutas jesuiitide ordu? 8. Mispärast pöördus Loyola ilmlikust elust? 9. Missugusel viisil kavatses Loyola esialgu teenida katoliku kirikut? 10. Millal kinnitati jesuiitide ordu? 11. Mispoolest erines jesuiitide ordu teistest mungaordudest? 12. Kuidas oli korraldatud ordu valitsemine? 13. Milles avaldus jesuiitide töö kiriku kasuks?

2. Philipp II võitlus katoliku kiriku eest.

Philipp II isikust. Nagu mäletame, päris Philipp II oma isalt Karlilt 1556. a. Hispaania kuningatrooni. Peale Hispaania enda kuulusid tema riiki veel Madalmaad, Milano, Napoli, Sitsiilia ja suured asumaad Ameerikas. Hispaania vägevuse kohta öeldi tol ajal: „Kui Hispaania end liigutab, väriseb maailm.“ Sellise suure riigi valitsejana pidas Philipp II oma pühaks kohuseks katoliku kiriku uuesti võimule aitamist Euroopas. Tema innukus katoliku kiriku eest võitlemises oli nii suur, et meie aja inimestele see paistab peaaegu arusaamatuna. Kuid sel ajal võeti usuküsimusi üldse palju tõsisemalt kui praegu. Teise-usuliste mõtteid peeti hirmsaiks tõbedeks, mis võisid hinge igaveseks põrgusse viia. Philipp II oli isegi täiesti veendunud selles, et väljaspool katoliku kirikut pole pääsemist. „Parem on kõrb kui maa, kus asuvad ketserid,“ ütles ta kord ning ühel teisel puhul lubas esimesena tuua puid oma poja tuleriida süütamiseks, kui poeg peaks muutuma ketseriks.

29. joonis. Philipp II.

Madalmaade vabadusvõitlus. Philippi usuline fanatism sun-

dis teda palju sõdu pidama. Muu seas sattus ta vastuollu oma alamatega Madalmail. Tekkis mäss, mille tõttu Hispaania kaotas põhjapoolse osa sellest jõukast provintsist. Madalmaad olid harjunud üsna suure omavalitsusega. Madalmaade eri osad moodustasid otse kui väikesi sõltumatuid vabariike valitud võimudega ja kohalike rahvaesinduste — staatidega. Staadid arutasid seadusandlikke küsimusi ja maksude määramist ning piirasid sel viisil kuninga võimu. Suure poliitilise ja isikuvabadusega harjunud madalmaalased oleksid soovinud vabadust ka usulistes tõekspidamistes. Sellega ei tahtnud aga sugugi leppida Philipp II, kes soovis, et kogu riigis valitseks üks katoliku usk. Madalmaalaste pööramiseks asutas ta seal senisele viieteistkümnele piiskopkonnale lisaks veel kolm uut ja igasse uude piiskopkonda nimetas ametisse kaks inkvisiitorit. Madalmaade seltskond võttis inkvisitsiooni sisseseadmise suure pahameelega vastu. Keevaverelised hispaanlased vaatasid huvi ja mõnutundega autodafeesid, tasakaalukamad madalmaalased aga tundsid jälkust selliste stseenide puhul. Mitte ainult protestantidele, vaid isegi katoliiklastele ei meeldinud inkvisitsioonikohtu sisseseadmine.

30. joonis. Hertsog Alba.

Madalmaade aadlikud ühinesid liiduks inkvisitsiooni vastu ja saatsid 300-liikmelise saatkonna asehaldur Parma Margareeta juurde. See naisvalitseja olevat kohkunud nii suurt deputatsiooni nähes. Sel puhul julgustanud teda üks õukondlasist, üteldes, et selliseid „gööse" (täh. hollandi keeles kerjuseid) ei maksa karta. Sellest ajast võtsid Madalmaade patrioodid selle sõna tarvitusele endi nimetusena. Margareeta lubas „göösid" palve edasi anda kuningale. Sel ajal, kui aadel rahulikkude vahenditega püüdis saavutada inkvisitsioonikohtu kaotamist, kasvas ärevus rahvahulkades aina suuremaks. Kalvinistide jutluste läbi üleskihutatud mass tungis katoliku kirikuisse ja kloostreisse ja purustas seal altareid, kujusid ja pühapilte.

Nende rahutuste mahasurumiseks saatis Philipp Madalmaale kuulsa väejuhi Alba, kes pidi asendama Margareetat. Alba saa-

bus suure sõjaväega. Kuuldes tema tulekust põgenesid kümned tuhanded madalmaalased üle piiri. Asevalitsejana Alba (a. 1567—1573) talitas kui julm diktaator. Ketserluse mahasurumiseks asutas ta erilise kohtu, mida rahvas hüüdis „verenõukoguks". Mitu tuhat inimest, nende seas palju rahvajuhte, mõisteti surma.

Teiste emigrantide seas oli ka maapakku läinud tuntud aadlimees Oranje Wilhelm. Kodumaalt põgenenud madalmaalasist ja saksa palgasõdureist moodustas ta sõjaväe Albaga võitlemiseks. Selle mõjul haarasid paljud madalmaalased relvad Alba vägivallavalitsuse vastu. Eriti kardetavaks muutus mäss, kui madalmaalased hakkasid teotsema meriröövlitena ehk merigöösidena. Merel püüdsid ja röövisid nad Hispaania laevu, tekitades nii Hispaania kaubandusele palju kahju. Mandril võitsid küll korduvalt hispaanlaste väed, kuid mässu summutada siiski ei suudetud. See ei õnnestunud ka kahel Alba järglasel.

31. joonis. Oranje Wilhelm.

Võitluses hispaanlastega tarvitasid madalmaalased üsna omapäraseid sõdimisvõtteid. Kui hispaanlaste väed piirasid Leydeni linna, siis madalmaalased lõhkusid ära kaldatammid. Meri kattis nüüd osa tammide abil kuivaks lastud maad, linna piirajad pidid taganema ja göösid laevad võisid Leydenile appi tulla.

1581. a. tulid seitsme põhjaprovintsi saadikud kokku Haagi ja kuulutasid pühalikult „kurja kuninga Philippi" troonilt tõugatuks. Edaspidi pidi kõrgem riigivõim kuuluma generaalstaatidele. Nii loodi nn. „Ühendatud Madalmaade vabariik". Lõunaprovintsid, kus katoliiklased olid enamuses ja kus asehaldurid olid olnud leplikumad, jäid edasi Hispaania võimu alla. Pikkamööda vähenes hispaanlaste sõjaind ja võitlus soikus. Kuid rahu ei tehtud Madalmaadega Philippi eluajal siiski. Alles 1648. a. Vestfaali rahus tunnustas Hispaania lõplikult uut vabariiki ja sõlmis temaga kestva rahu.

„Võitmatu armaada" võidetakse (1588). Madalmaade vabadusvõitlus andis põhjust Philippile alustada sõda ka Inglis-

maaga. Inglise kuninganna Elisabeth toetas madalmaalasi nende võitluses Hispaaniaga. Philipp otsustas karistada protestantlikku saareriiki. Ta varustas selleks hiiglalaevastiku, mis koosnes 160 laevast. Paljud neist olid selle aja kohta üsna suured. Laevastikku nimetati „Võitmatuks armaadaks". Inglased ja hollandlased ühendasid oma laevad võitlemiseks vaenlasega. Kokkupõrge toimus kitsas Pas de Calais väinas. Inglise ja Hollandi väikesed laevad suutsid paremini manööverdada kui hispaanlaste suured ja rasked ning lõid „Võitmatut armaadat" rängalt. Palju laevu hukkus. Need hispaanlaste laevad, mis tervetena pääsesid, ei julgenud enam tuldud teed tagasi pöörduda, vaid tahtsid sõita ümber Inglismaa. Kuid Šotimaa põhjaranniku läheduses tabas armaadat hirmus torm, kus hävis veelgi hulk laevu. Hispaaniasse jõudsid tagasi ainult viletsad jäänused hiiglalaevastikust.

Hispaania langus. Philipp II päris oma isalt Karl I (Saksamaal Karl V) võimsa riigi. Ja esialgu suurendas ta omaltki poolt Hispaania võimu: viis võidukale lõpule sõja, mille ta isa oli alustanud François I-ga, lõi türklasi kuulsas Lepanto merelahingus ja ühendas Portugali riigi Hispaaniaga.

Kuid kõik Philippi võidud ei kaalunud üles seda kahju, mida ta teisalt oma riigile tegi. Marurahvuslasena ja fanaatilise usupoliitika tõttu ei sallinud ta Hispaanias mauride järeletulijaid moriske. Need olid küll vastu võtnud ristiusu, kuid polnud siiski hispaanlaste sekka ära sulanud. Kuningas nõudis, et nad loobuksid rahvarõivaist, mida nad seni olid kandnud, oma kommetest ja keelest. Umbes pool miljonit moriski ja juuti lahkusid tagakiusamiste pärast maalt. Et moriskid olid tootnud Hispaanias siidi, siis soikus see tööstusharu Hispaanias. Kestvad sõjad maksid palju raha ja hoidsid hulka inimesi loovast tööst eemal. Õitseva kaubanduse ja käsitööga Madalmaade kaotsiminek tähendas riigikassale suurt kaotust. „Võitmatu armaada" hukkumine õõnestas Hispaania merevõimu. Siit sai alguse Hispaania võimu langus, mis kestis, kuni XVII sajandi keskpaiku ta muutus tähtsuselt teisejärguliseks riigiks Euroopas.

1. Mispärast püüdsid katoliiklikud valitsejad hävitada protestante? 2. Millal valitses Philipp II? 3. Mispärast sattus Philipp vastuollu madalmaalastega? 4. Kes olid göösid ja mida nad nõudsid Parma Margareetalt? 5. Kes oli maavalitsejaks pärast Parma Margareetat? 6. Mis oli „vere-

Ex bibl. univ. Tart.

nõukogu"? 7. Kes oli madalmaalaste mässu kuulsaim juht? 8. Kuidas kahjustasid Hispaaniat merigöösid? 9. Missuguse võttega vabastasid madalmaalased Leydeni linna piirajaist? 10. Millal kuulutati Madalmaad iseseisvaks? Kus? 11. Millal tunnustas Hispaania Madalmaade iseseisvust? 12. Missuguse riigiga sõdimiseks oli määratud „Võitmatu armaada"? 13. Mispärast ei õnnestunud „Võitmatu armaada" sõjaretk? 14. Kirjutage kahte ritta — ühele poole need Philipp II sammud, mis olid kasulikud Hispaania riigile, ja teise need, mis olid kahjulikud! 15. Missugustel sajanditel oli Hispaania hiilgeaeg, millal muutus ta teisejärguliseks riigiks Euroopas?

3. Ususõjad Prantsusmaal.

Ususõdade puhkemine. XVI s. 60-date aastate algul näisid protestantismile Prantsusmaal saabuvat vabamad arenguvõimalused. Kuningaks oli sel ajal Charles IX (1560—1574), kelle eest tegelikult valitses ta ema Katariina di Medici. Esialgu tegi ta seda kuninga nooruse pärast, hiljemini aga seetõttu, et Charles ei tulnud ise hästi valitsemisega toime. Katoliiklikku erakonda juhtis sel ajal Guise'ide suguvõsa. Enne Charles IX oli neil üsna suur mõju riigivalitsemisse. Selleks, et kuningavõimule toetust leida katoliku erakonna juhtide vastu, Katariina otsis protestantide poolehoidu, andes neile ususallivuse-edikti. Antud soodustuse tõttu hakkas kiirelt suurenema hugenottide arv, ent ühtlasi muutusid katoliiklasist rahvahulgad nende peale aina vihasemaks. Üks kokkupõrge katoliiklaste ja protestantide vahel süütas põlema sõjatule. Kord hertsog Guise peatus läbisõidul ühes linnakeses (Vassy 1562). Tema sealolemise ajal kogunesid kohalikud hugenotid jumalateenistusele. Hertsog käskis neil laiali minna, sest kirikulaulude laulmine ei laskvat teda magada. Hugenotid polnud nõus tema soovi täitma ja sellest tekkis lööming katoliiklaste ja hugenottide vahel, kus sai surma umbes 200 hugenotti. Hertsogi tungival nõud-

32. joonis. Admiral Coligny.

misel alustas kuningas hugenottide vastu sõja, mis kestis mõningate vaheaegadega üle 30 aasta ja lõppes alles 1598. a. Protestantidel oli selles sõjas mitu head juhti, nende seas ka Navarra kuningas Henri Bourbon ja admiral Coligny. Väljastpoolt Prantsusmaad toetasid hugenotte inglased, katoliiklasi aga paavst ja Hispaania.

Kodusõda oli Prantsusmaale väga laastav, sest mõlemad pooled käitusid vastasega väga julmalt. Rahusobitused ja vaenuavaldused vaheldusid üksteisega. Lõpuks tehti St. Germaine'is rahu 1570. a., millega hugenottidele uuesti kindlustati usuvabadus.

Pärtliöö verepulm (24. aug. 1572). Kaua ei saanud aga uus usk takistamata kasvada. Pärast St. Germaine'i rahu lähenes Charles IX hugenottide juhtidele. Admiral Coligny muutus tema tähtsamaks nõuandjaks. Ta ema aga lähenes katoliku partei juhtidele ja üheskoos nad otsustasid korraldada massilise hugenottide tapmise. Selleks leidsid nad kohase aja olevat Henri Bourboni laulatuse kuninga õega. Nendeks pulmadeks, millest loodeti rahu kindlustamist protestantide ja katoliiklaste vahel, oli Pariisi sõitnud palju hugenotte.

33. joonis. Henri IV.

Viimased ei saanud teada katoliiklaste kavatsusest. 24. augustil, varsti pärast kesköödi, anti kirikukellade helistamisega Pariisis märku hugenottide tapmiseks. Algas „Pärtliöö verepulm" ehk „Pariisi verepulm". Guise'ide relvastatud käsilased tungisid kõigepealt Coligny korterisse ja surmasid ta. Siis tuli järg teiste hugenottide kätte. Pariisis sai mitu tuhat hugenotti sel korral surma. Sääraseid tapmisi korraldati ka teistes linnades.

Ususõjad jätkuvad. Nantes'i edikt (1598). Pärtliöö sündmused süütasid jällegi kodusõja. Nii protestandid kui ka katoliiklased organiseerisid oma jõude. Sõjad jätkusid ka järgmise kuninga Henri III ajal.

Kui viimane suri ilma lasteta, siis lõppes Valois' dünastia ja

troonile pidi saama Valois'de sugulane Henri Bourbon, protestantide juht. Henri Bourboni austati Prantsusmaal üldiselt kui osavat riigimeest, kuid kuningaks ei tahetud teda reformeeritud usu pärast. Oli ju enamik prantslasi ikkagi katolikuusuline ja ei leppinud võõrast usku kuningaga. Seepärast otsustas Henri vastu võtta katoliku usu. „Pariis väärib ühte messi," olevat ta ütelnud sel puhul. Henri IV troonilesaamisega (a. 1593) lõppesid ususõjad. Maa oli neist väga kurnatud, ligemale miljon inimest tapetud, riigikassa tühi, rahvas vaesuses ja viletsuses. Nii katoliiklased kui ka hugenotid ihkasid rahu. Vastu tulles oma endistele usukaaslastele andis Henri IV Nantes'i linnas ususallivuse-edikti (a. 1598), millega hugenotid said täieliku usuvabaduse.

1. Missugustel aastatel kinnitati hugenottidele nende usuvabadus? 2. Missugune sündmus põhjustas ususõdade puhkemise? 3. Nimetage mõnda katoliikliku ja mõnda hugenottide partei tähtsamat tegelast! 4. Missugune välisriik toetas ususõdades hugenotte, missugune katoliiklasi? 5. Mispärast nimetatakse üht massilist hugenottide tapmist „Pärtliöö verepulmaks"? Millal see oli? 6. Mida taotas katoliiklik erakond Pärtliöö verepulmaga ja mida eriti Katariina di Medici? 7. Missuguse kuninga ajal lõppesid ususõjad Prantsusmaal? 8. Mis on Nantes'i edikti sisu ja millal ta anti?

4. Saksa Habsburgid katoliiklikku reaktsiooni teostamas. Kolmekümneaastane sõda (1618—1648).

Saksamaa pärast Augsburgi usurahu. Pärast Augsburgi usurahu valitses Saksamaal enam kui pool sajandit rahu. See rahuaeg oli aga majanduslikult Saksamaale langusajaks. Vanad kaubateed ei omanud peale Ameerika avastamist enam seda tähtsust, mis neil oli varemini. Nende ääres asuvais linnus hakkas ärielu kiratsema. Skandinaavias, Inglismaal ja Madalmail läks kaubandus enam ja enam kohalikkude kaupmeeste kätte. Sakslasile hakati tegema tõsiseid takistusi. Talupoegade olukord oli pärast 1525. a. mässukatset muutunud aina viletsamaks. Loodetud vabaduse asemele oli saabunud orjuste suurenemine. Poliitiliseltki sammus Saksamaa languseteed. Vareminigi juba küllalt killustatud riik muutus veel ebaühtlasemaks seetõttu, et vürstid jagunesid protestandeks ja katoliiklasiks. Oma vürstiriiges vürstide võim aina kasvas, ikka enam muutusid nad keskvõimust sõltumatumaks.

Usuasjus olid esialgu pärast Augsburgi usurahu katoliku vürstid üsna sallivad, ja seepärast võis usu-uude nende mail enam ja enam pinda leida. Alles XVI s. viimasel veerandil ja XVII s. algul muutus olukord, kui Saksa keisriks oli Rudolf II (1576—1612). Viimane oli tugevasti jesuiitide mõju all. Nende õhutusel ta hakkaski kitsendama protestantide õigusi oma pärusmais Austrias, Böömimaal ja Ungaris. Ka katoliku usku vürstid muutusid protestantide vastu üsna sallimatuks (nagu Steiermarki Ferdinand ja Baieri Maximilian). Suleti protestantlikke kirikuid, kihutati maalt nende pastoreid, hävitati nende pühi raamatuid, vallandati neid kohtadelt ja sunniti isegi maalt välja rändama. Katoliiklaste sammud valmistasid tõsist muret protestantlikele vürstele. Eriti kartsid katoliiklaste pealetungi need vürstid, kes olid kalvinistid ja kelle maades oli levinud kalvinism. Augsburgi usurahu kehtis ainult katoliiklaste ja luterlaste kohta, kalvinismile ei olnud ta kindlustanud üldse seaduslikku eluõigust. Oma huvide kaitsemiseks asutasid kalvinistlikud vürstid 1608. a. uniooni-nimelise liidu. Järgmisel aastal koondusid katoliiklased omakorda liigaks, mis pidi kaitsema nende huve.

Kolmekümneaastase sõja puhkemine. Rudolf II järglase, keiser Matthiase ajal puhkes katoliiklaste ja protestantide vahel laastav ja kauakestev Kolmekümneaastane sõda (1618—1648). Nn. majesteedi kirjaga oli Rudolf lubanud tšehhidele usuvabaduse. Nüüd aga, 1618. a. laskis keiser hävitada ja sulgeda protestantide kirikuid Böömimaal. Böömi protestantide ärupärimistele andis keiser ainult põiklevaid vastuseid. See vihastas rahvast. Ühel päeval tungis salkkond protestante Praha raekotta. Lühikese sõneluse järel seal viskasid nad keisri nõuandjad aknast välja. Nüüd puhkes suur tšehhide mäss.

Böömimaa ja Pfalz etendavad sõjas juhtivat osa (1618—1623). Mäss süvenes, kui Matthias suri ja tema asemele sai keisriks ja Böömi kuningaks Steiermarki hertsog — Ferdinand II nime all (1619—1637). Selleks, et kaitset leida fanaatilise Ferdinand II vastu, kuulutasid tšehhid oma maa iseseisvaks ja valisid kuningaks protestantliku uniooni juhi Pfalzi kuurvürsti Friedrichi. Teda valides lootsid böömlased leida unioonilt toetust. Kuid uniooni kuuluvad vürstid ei julgenud välja astuda tšehhide kaitseks, kes paistsid neile mässajatena.

Keisril läks korda luua suurt katoliiklaste sõjaliitu protestantide vastu. Liigat toetasid võitluses protestantidega isegi välisriigid, nagu Hispaania ja Poola. Friedrichil aga ei õnnestunud liitlaste leidmine. Valgemäe lahingus (1620) Praha lähedal lõid liiga väed Tilly juhatusel Böömlasi põhjalikult. Friedrich, kaotanud igasuguse lootuse, põgenes Hollandisse. Mässajaid hakati nüüd julmalt karistama. Kõigis Habsburgide mais algas äge katoliiklik reaktsioon. Böömis asusid poliitilist elu juhtima jesuiidid. Ühes maa katoliseerimisega püüti teda ka saksastada. Mässajatelt konfiskeeritud maid anti saksa aadlikele, ametikohtadel eelistati sakslasi, tšehhikeelset kirjandust põletati.

Taanlased püüavad protestante aidata, kuid Wallensteini ja Tilly juhatusel võidavad katoliiklased (1623—1629). Protestantidele paistis katoliiklik partei muutuvat nüüd liiga tugevaks ja nad otsustasid alustada enesekaitseks sõda. Appi tuli neile Taani kuningas Kristian IV. Rahaliselt toetas protestante Inglismaa. Sõda näis võtvat katoliiklastele halva pöörde: protestantide jõud paistsid olevat tunduvalt suuremad katoliiklaste omist. Liiga liikmed palusid keisrit, et viimane liiga sõjaväele lisaks organiseeriks veel oma sõjaväe. Keiser, kel oli vähe raha, andis sõjaväe organiseerimise Albrecht von Wallensteini kätte. Wallenstein ei olnud fanaatiline katoliiklane, kuid ihkas isiklikku kuulsust ja rikkust.

34. joonis. Wallenstein.

Lühikese ajaga kogus Wallenstein kokku suure sõjaväe, lubades oma sõdureile suurt tasu. Oma palgasõdurite abil lõi ta protestantide väejuhti Mansfeldi ja jälitas teda läbi Ungari ja Böömimaa. Samal ajal võitis Tilly Taani kuningat. Siis ühinesid mõlema kuulsa katoliku väejuhi sõjaväed ja kihutasid taanlased täiesti välja Põhja-Saksamaalt. Kristian IV

oli sunnitud Lüübekis rahu tegema (1629). Tasuks oma teenete eest sai Wallenstein Mecklenburgi hertsogiriigi ja „Balti ja Saksa mere admirali" tiitli.

Saksa vürstidel oli vahepeal usuküsimuse kõrvale tekkinud uus mure — keisrivõimu kasvamine. Wallensteini abil oli keiser jälle muutunud tähtsaks teguriks Saksamaal. Kartes oma võimu piiramist ülemalt poolt nõudsid vürstid Wallensteini väejuhiametist vallandamist ja sõjaväe laialisaatmist. See toimuski a. 1630.

Gustav Adolf tuleb Saksamaale (1630). Rootsi ja Prantsusmaa osavõtt sõjast (1630—1648). Pärast lüüasaamist poleks Saksa protestantism enam poliitiliselt toibunud, kui Rootsi kuningas Gustav II Adolf ei oleks tulnud protestantidele appi. Gustav Adolf, kes oli hiljuti soodsalt lõpetanud sõjad Taaniga, Venega ja Poolaga, kartis, et Habsburgide võimu kasvamine Põhja-Saksas ja Läänemere ääres muutuks hädaohtlikuks ka Rootsi võimule. Eriti mures oli ta seepärast, et ka katoliiklik Poola oli vaenlik Rootsile ja võis kergesti liituda Habsburgidega tema vastu. Teisalt on tõenäone, et Gustav Adolf unistas ka suure Läänemerd ümbritseva riigi loomisest, kuhu peale Rootsi, Soome ja Liivimaa oleksid kuulunud ka Põhja-Saksa protestantlikud vürstid Rootsi ülemvalitsuse all. Poliitiliste sihtide kõrval tundis aga kuningas sügavasti kaasa protestantide saatusele, olles ise veendunud protestant.

1630. a. maandus Gustav Adolf Pommeris. Paljud protestantlikud vürstid ei julgenud esialgu ühineda Rootsi kuningaga oma keisri vastu. Alles siis, kui Gustav Adolfi väed lõid 1631. a. Tilly vägesid kuulsas Breitenfeldi lahingus, liitusid nad võitjaga. Tilly polnud seni kaotanud ühtegi lahingut. Nüüd taganesid ta paljukardetud väed. Gustav Adolfi vägi marssis neile Lõuna-Saksamaale järele. Kui Tilly püüdis takistada protestante Lechi jõest üleminekul, lõi Gustav Adolf veel kord rängalt katoliiklasi. Tilly sai haavata ja suri varsti. Võitjana marssis Gustav Adolf Baierisse. Keisri seisukord muutus kriitiliseks. Jälle pöördus ta Wallensteini poole, et see koguks protestantidega võitlemiseks sõjaväe. Wallenstein nõustus tingimusel, et temast saab piiramatu võimuga väejuht, kelle korraldustesse ei tohi end keisergi segada. Nüüd värbas Wallenstein endale suure, umbes 50.000-mehelise sõjaväe ja

läks sellega rootslaste vastu. 1632. a. põrkasid Wallensteini ja Gustav Adolfi väed kokku Lützeni lahingus. Rootsi kuningas lähenes liiga julgelt vaenlase väele — teda tabas surmavalt vastase kuul. Kuid armastatud juhi langemine õhutas rootslasi kättemaksmisele. Vapralt peale tungides lõid nad katoliiklased taganema.

Hoolimata kaotusest Lützenis õnnestus Wallensteinil hiljemini rootslasi Lõuna-Saksamaalt välja tõrjuda. Kuid siis ta peatas oma pealetungi ja hakkas rootslastega salaja rahuläbirääkimisi pidama. See pahandas katoliiklikke vürste. Wallensteini hakati kahtlustama riigireetmises, keisrilt nõuti tema tagandamist. Wallensteini omad sõjaseltsilised, kes kartsid rahust oma sissetulekute kahanemist, ühinesid vandeseltsiks ta vastu ja tapsid auahne kindrali a. 1634.

Pärast Wallensteini surma venis sõda veel kaua aastaid. Prantslased, kes seni olid toetanud rootslasi rahaliselt, astusid nüüd ka relvadega välja Habsburgide vastu. Väärib mainimist, et samal ajal, kui Prantsuse kuningas oma kodumaal kiusas taga protestante, toetas ta neid ometi Saksamaal. Seda tegi ta selleks, et Saksa keiser ei muutuks liiga võimsaks.

Kauakestev sõda kurnas Saksamaa põhjalikult. Langesid nii põllundus, käsitöö kui ka kauplemine. Väljad jäid sööti. Tekkisid hirmsad näljahädad, kus söödi inimeseliha ja maast väljakaevatud laipu. Hulk linnu ja külasid olid laastamise ja põletamise all kannatanud. Elanike arv vähenes suuresti. Vaimne elu läks tagurpidi. Inimeste kombed muutusid tooreks, sest ühtelugu võis näha ja kuulda aina sõdurite metsikusest.

Vestfaali rahu (1648). Lõpuks väsisid võitlevad pooled ning Vestfaalis (Osnabrückis ja Münsteris) sõlmiti 1648. a. rahu. Ususõjad, mis olid Lääne-Euroopas möllanud terve sajandi, lõppesid nüüd. Saksamaa kaotas selle rahuga suuri maa-alasid. — Prantsusmaa omandas Elsassi, Rootsi sai Eel-Pommeri, Rügeni saare ja Werdeni ja Breemeni peapiiskopkonnad. Vürstide võim muutus Saksamaal nüüd aina suuremaks. Nad säilitasid ka õiguse, oma alamate usku määrata. Keisrit ei arvestatud peaaegu sugugi ja igast vürstist sai täielik ainuvalitseja oma väikeses riigis. Augsburgi usurahu laiendati Vestfaali rahus ka kalvinistidele.

1. Millal hakkasid Saksamaal katoliiklikud valitsejad tõsisemalt protestante taga kiusama? 2. Missugusel maal peale Saksamaa valitsesid

veel Habsburgid? Kuidas suhtusid nemad usu-uutesse? 3. Milles avaldus protestantide tagakiusamine Saksamaal katoliiklike vürstide poolt? 4. Millised vürstid asutasid uniooni-nimelise liidu, millal ja milleks? 5. Kes asutasid liiga, millal ja milleks? 6. Mispärast tõstsid tšehhid mässu kuningas Matthiase vastu? 7. Millal oli Kolmekümneaastane sõda? 8. Missugustesse ajajärkudesse võiksime jaotada Kolmekümneaastase sõja? 9. Missugused Skandinaavia kuningad võtsid osa Kolmekümneaastasest sõjast ja missuguste tulemustega? 10. Tähtsamad väejuhid Kolmekümneaastases sõjas? 11. Missugused poliitilised ja usulised põhjused mõjutasid Gustav Adolfit Kolmekümneaastasest sõjast osavõtmisele? 12. Mispoolest on tähtis 1) Breitenfeldi lahing ja 2) Lützeni lahing? 13. Missuguse rahuga lõppes Kolmekümneaastane sõda? Selle rahu sisu? 14. Kuidas mõjus Kolmekümneaastane sõda Saksamaa majandusellu ja kultuurisse?

5. Elisabethi-aegne Inglismaa.

Katoliikliku reaktsiooni katse Inglismaal. Võrdlemisi puutumatuks katoliiklikust reaktsiooniliikumisest jäid Skandinaavia riigid ja Inglismaa. Suurima hädaohu elas usuuude Inglismaal üle Mary Verise valitsuse ajal, mis aga ei kest-

35. joonis. Elisabeth.

36. joonis. Mary Stuart.

nud kaua. Pärast Edward VI surma sai Inglise troonile Aragoonia Katariina tütar Mary. Viimase ema oli olnud Hispaania printsess. Ta ise abiellus Euroopa kõige katoliiklikuma kuninga Philipp II-ga. Oma elu ülesannet nägi kuninganna kato-

litsismi taaselustamises Inglismaal. Mary läks oma katoliseerimispüüus isegi nii kaugele, et lõi erilised komiteed protestantide jälitamiseks ja karistamiseks. Protestantide surmamõistmise pärast hakatigi kuningannat nimetama Mary Veriseks.

Elisabeth (1558—1603) taastab anglikaani kiriku. Pärast Mary valitsemisaega pääses Inglise troonile tema õde Elisabeth. Elisabeth oli Henry VIII ja Anna Boleyni tütar. Juba oma trooniloleku õigustamiseks pidi ta pooldama protestantismi. Katoliku kirik ei tunnustanud ju seaduslikuks tema ema abielu Henry VIII-ga ning seepärast poleks tal olnud õigust Inglise troonile. Nagu oodata võis, Elisabeth toetas protestante ja taastas protestantliku riigikiriku. Sellest ajast jäigi anglikaani kirik Inglismaal kindlalt püsima. Aga anglikaanide kõrval leidus siin veel katoliiklasi ja puritaane. Puritaanid olid veendunud usu-uute pooldajad, kes nõudsid suuremat eluviiside ja jumalateenistuse lihtsust kui anglikaani kirik. Samuti ihkasid nad demokraatlikumat kirikukorda. Nagu eelmise valitsejanna ajal anglikaane, nii hakati nüüd jälitama katoliiklasi ja puritaane. Kuid Elisabethi surve usuasjus polnud kaugeltki nii vali kui Mary Verise oma.

Elisabeth ja Mary Stuart. Inglise katoliiklased ei tunnustanud Elisabethi kuningannana, sest nende arvates oli tema sündinud mitteseaduslikust abielust. Õigust Inglise troonile omas nende arvates Šoti kuninganna Mary Stuart. Mary ise uskus sama ja Mary Verise surres kuulutaski ta enda Inglismaa valitsejannaks. Kuid tõhusaid tegelikke samme Inglise trooni saavutamiseks ta ei astunud.

Oma nooruse oli Mary Stuart veetnud Prantsusmaal, kus ta oli abielus Prantsuse troonipärijaga, kes aga varsti pärast nende laulatust suri. Prantsusmaal harjus kuninganna katoliku usuga, luksusliku eluviisiga ja galantse käitumisega. Šotimaal ta ei leidnud kõike seda ning tundis end ebakoduselt. Puritaanne Šoti aadliseisus polnud omakorda rahul kuningannaga, eriti ta katoliku usu pärast. Kui kuninganna teine mees Šotimaal suri ja Mary abiellus kolmandaga, siis hakkas liikuma kuulujutt, et Mary ise on süüdi oma abikaasa surmas. Neil ja teistel põhjustel tekkis Mary vastu mäss. Kuninganna põgenes Inglismaale, lootes Elisabethi suuremeelset kaitset. Ent Elisabeth selle asemel laskis ta vangi panna kindlasse lossi.

Tervelt 18 aastat veetis Mary vangipõlves. Selle aja jooksul asutasid inglise katoliiklased Hispaania kuninga Philipp II, paavsti ja Prantsusmaa toetusel mitu salaseltsi Mary vabastamiseks ja Inglise troonile aitamiseks. Et sellisele ohtlikule olukorrale lõppu teha, laskis Elisabeth Mary Stuarti surma mõista ja hukata.

37. joonis. Kuninganna Elisabeth lööb W. Raleigh' lordiks.

Inglismaa Elisabethi ajal. Inglismaale tähendas Elisabethi pikk valitsusaeg tõelist õitsengut. Kindlalt juhtis ta riiki. Kirikuelu korraldati rahva enamikule vastuvõetavalt. Inglise kaubandus ja tööstus osutasid tunduvat tõusu. Inglismaa asub nüüd kaubanduses võistlema Hispaaniaga. Walter Raleigh rajab Põhja-Ameerikasse esimese Inglise asumaa, mis nimetatakse kuninganna auks Virginiaks („Neitsimaaks"). Valitsuse toetusel luuakse Ida-India kompanii kauplemiseks Indiaga. Hansalaste kaubahoov Londonis suletakse ning Läänemere-äärseis mais hakkavad inglise laevurid ja kaupmehed tõsiselt võistlema hansalastega. Tööstuski teeb nüüd edusamme. Inglise villa ei saadeta enam Flandriasse ümbertöötamiseks, vaid juba kodumaal valmistatakse sellest riiet. Vaimuellugi tuli Elisabethi valitsusajal suur tõus. Siis teotsesid Inglismaal üks moodsa filosoofia rajajaid Francis Bacon ja suurim maailma näitekirjanik William Shakespeare. Üldse oli

38. joonis. Parlamendi pidulik istung Elisabethi ajal.

näitekunstil Elisabethi-aegsel Inglismaal suur edu — Londonis oli tol ajal umbes 20 teatrit.

Elisabethi välispoliitika oli suunatud katoliikliku Philipp II vastu. Suurimaks Inglismaa võiduks oli Armaada hävitamine. Sellest ajast peale kasvas Inglise ülemvõim meredel tunduvalt. Kuninganna oskas leida endale häid nõuandjaid ning tema sammud osutasid mõõdukust ja tarkust. Isegi puritaanid, keda ta nende usu pärast taga kiusas, palvetasid tema hea käekäigu eest, kõnelemata muust inglise rahva enamikust.

1. Missuguse kuninganna ajal püüti Inglismaal taastada katoliku usku? Missuguste tulemustega? 2. Võrrelge Mary Verise ja Elisabethi usupoliitikat! 3. Mille poolest erinesid puritaanid anglikaani kiriku pooldajaist? 4. Mispärast pidi Mary Stuart loobuma šoti troonist? 5. Mis te arvate, mispärast ei saidanud Elisabeth Mary Stuartit? 6. Missugust maailmajagu hakatakse koloniseerima Elisabethi ajal? 7. Misnimeline asumaa rajatakse seal? Missugune kuulus filosoof ja draamakirjanik teotsesid Elisabethi-aegsel Inglismaal? 8. Kelle vastu oli suunatud Elisabethi välispoliitika?

6. Vaimsest elust XVI ja XVII sajandil.

Sallimatus ja ebausk. Reformatsiooni ja vastureformatsiooni ajastul pidurdas teaduste edu usuline sallimatus. Kui

39. joonis. Tähetorn.

teadlane julges midagi väita, mis polnud kokkukõlas mõne katoliku või protestantliku kiriku dogmaga, siis ootas tema raamatuid põletamine, teda ennast aga mingi ränk karistus, vahel isegi surmanuhtlus. Protestandid olid teisitimõtlejate suhtes tihti sama sallimatud kui katoliiklased. Nii sundis inkvisitsiooni-

kohus täheteadlast Galileid ära salgama mõtte, et maakera liigub. Truud luterlasedki ei uskunud seda. Luther ise ütles Kopernikuse õpetuse kohta maakera liikumisest ümber päikese: „Rumal inimene tahab astronoomiakunsti ümber lükata. Pühakiri aga ütleb, et Joosua pani mitte maa, vaid päikese seisma.“ Paljud teisedki teadlased langesid kirikute tagakiusamise ohvriks, mõned ei julgenud oma uusi arvamusi üldse avaldada.

40. joonis. Kopernikus.

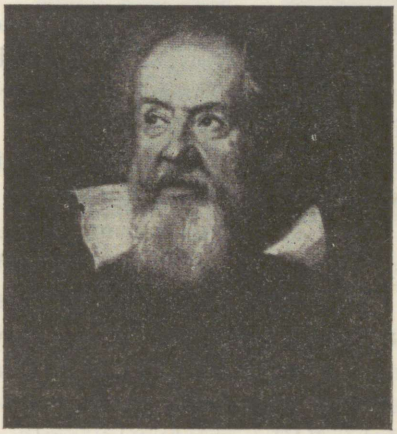

41. joonis. Galilei.

Ebausk oli XVI ja XVII s. veel üsna suur. Usk nõidadesse ei vähenenud uue aja algul, vaid koguni kasvas. Kuradit usuti kollitavat kõikjal. Ta luuras inimest igal sammul, jooksis musta kassina tänavail ja katuseil ning ulgus öösi tuulena korstnais. Ta meelitas inimesi pahadele tegudele, saatis neile kõiksuguseid haigusi ning viis nende hinged pärast surma põrgu. Oma musti tegusid ei teinud ta üksi, vaid inimestest abilistega, nõidadega. Need kuradi abilised — nõiad suutsid teha mitmesuguseid imesid. Sageli moonutasid nad endid libahuntideks, vahel aga käisid ringi mõne muu looma või teise inimese kujul. Kuradi abilisi tuli hävitada, seepärast otsiti kõikjal nõidu taga. Kahtlaste inimeste üle valvati äärmuseni viidud salakuulamise abil. Eeluurimisel piinati kahtlusaluseid, seni kui nad endid süüdi tunnistasid väga võikais ja koledais süütegudes. Siis hukati nõiad tuleriidal. Eriti kahtlustati nõidumises naisi ja millegipärast teistest eemalehoiduvaid või erinevaid

inimesi. Jeesuse nimel korraldati nii katoliku- kui ka protestandimais kõige julmemaid nõiaprotsesse. Tema nimel tapeti ainult aastail 1500—1700 umbes miljon inimest.

Muu ebausu kõrval oli uue aja algul väga levinud ebateadus astroloogia. Usuti, et inimeste saatus maa peal oleneb teavakehade liikumisest ja asetusest taevapildis. Tähtsail isikuil olid oma õpetatud astroloogid, kes ennustasid tulevikku taevamärkide järgi ning koostasid horoskoope. Karl V ja François I teenistuses oli selliseid astrolooge ning Wallenstein ei astunud ühtki otsustavat sammu astroloogelt nõu küsimata. Rahvahulgadki jälgisid hoolega taevamärke ja püüdsid sealt ennustada suuri ajaloolisi sündmusi.

Teaduste edusammud. Nagu üteldud, takistas XVI sajandil usuline sallimatus ja kirikute suur autoriteet teaduste edu. Kuid XVII s. hakkasid teadlased aegamööda muutuma iseseisvamaks. Üsna suuri pöördeid elas XVI ja XVII s. üle astronoomia. Astronoomia arengule tuli kasuks muu seas suur huvi astroloogia vastu. Astroloogide poolt tehtud taevavaatlusi ja nende ülesmärgitud tulemusi võisid kasutada ka tõsised täheteadlased universumi uurimisel.

Juba XVI s. keskpaiku andis poola astronoom Kopernikus välja raamatu, kus õpetati, et Päike ei liigu ümber Maa, nagu keskajal arvati, vaid Maa ümber Päikese. Kopernikuse vaated leidsid XVI s. teadlaste keskel väga vähe pooldajaid ning tema teos märgiti keelatud raamatute nimestikku. Kopernikuse mõtteid kinnitasid ja täiendasid XVII sajandil täheteadlased Kepler ja Galilei. Kepler leiutas seadused, mis kehtivad maakera ja planeetide liikumise kohta, Galilei avastas vastleiutatud teleskoobi abil hulga senitundmatuid tähti, muu seas ka Jupiteri ümber ringlevad kuud.

Teadusliku uurimise soodustamiseks asutati vastavad seltsid. XVI s. oli olnud silmapaistvaid teadlaste seltse Itaalias, nüüd aga tekkis neid ka mujal Lääne-Euroopas. Nii asutati 1635. a. kuulus Prantsuse Akadeemia, 1662. a. Londonis Kuninglik Selts (*The Royal Society*). Uurimismeetodid muutusid. Keskajal ja osalt ka renessansiajal teadlased lähtusid ikka ja jälle autoriteetide arvamusist. Kuid nüüd soovitas mõtteteadlane Francis Bacon loodusteadlastele põhjendada oma arvamused vaatlustele ja katsetele ning filosoof Descartes soovitas usaldada oma

mõistuse selgeid mõtteid autoriteediusu asemel. Ja seda tegidki teadlased ning seepärast XVII s. algas teaduste suur edu. Matemaatikas pannakse alus mitmesugustele senitundmatuile arvutusviisidele, mehaanikas leiutatakse Kepleri poolt planeetide liikumise seadused, Galilei poolt luuakse õpetus pendli liikumise kohta ning Newton avastab gravitatsiooniseadused. Sellele lisaks tulid veel tähtsad füüsikalised leiutised: termomeeter, mikroskoop, baromeeter, magnetism, õhupump jm. Keemia alal esineb õpetus elementidest. Füsioloogias avastatakse vereringvool, bakterid ja verelibled. Loodusteadusis püütakse enam ja enam kõiki nähtusi seletada loomuliikkude põhjuste abil. Usku imedesse hakatakse pidama teadmatuse peljupaigaks.

42. joonis. Bacon.

43. joonis. Descartes.

1. Missugused nähtused pidurdasid teaduse edu reformatsiooni ja vastureformatsiooni ajal? 2. Mis te arvate, mispärast olid kirikutegelased väga sallimatud teisitimõtlejate vastu? 3. Kuidas avaldus katoliku kiriku tagakiusamine Galilei puhul? 4. Mida arvas Luther Kopernikuse mõttest, et Maa liigub ümber Päikese? 5. Mida usuti XVI ja XVII s. nõidadest ja kuraditest? 6. Kas oli astroloogiast mingil kombel kasu astronoomiale? 7. Milles seisnes astronoomia edu XVI ja XVII sajandil? 8. Missuguse astronoomilise instrumendi leiutas Galilei? 9. Millele soovitasid teaduslikku tööd rajada Bacon ja Descartes? 10. Missugused mehaanika seadused avastas Kepler, missugused Newton?

V. Absolutismiajastu.

1. Absolutismi tekkimine ja iseloomustavamaid jooni.

Sõnaga „absolutism" tähistatakse ajaloos piiramatut isevalitseja võimu.

Absolutistlik kuningas on valitseja, kelle kätte on koondatud seadusandlik, kohtu- kui ka täidesaatev võim.

Absolutistlik valitsusvõim Euroopas ei tekkinud korraga, vaid aegamööda. Keskaja teisel poolel olid Euroopa riigid seisuslikud monarhiad, milles valitsejad jagasid oma võimu seisuste

esindajatega. Uue aja alguses hakkab seisuste poliitiline tähtsus langema. Aegamööda muutub vürst või kuningas oma riigis ainuvalitsejaks. Kõige varemini muutus valitsemisviis absolutistlikuks väikestes Itaalia linnriikides, hiljemini järgnesid neile teised Euroopa maad. XVII sajandil valitsetakse juba suuremat osa Euroopat absolutistlikult. Ainult üksikuis mais, nagu Šveitsis, Hollandis, Poolas ja Inglismaal säilitasid seisused suure mõju poliitilises elus.

Põhjused, miks seisuslik kord langes, olid mitmesugused. Esmalt tuleks arvesse seisuste esinduste nõrkus. Esindustes olid ju vaid aadel ja vaimulikud, vähe linnakodanikke, talupoegade esindajaid aga üldse mitte. Teiseks soodustasid absolutismi tõusu aadliseisuse majandusliku kaalu langus ja linnakodanluse tõus. Kolmandaks aitasid absolutistlikku riigikorda luua õigusteadlased, kes rooma keisririigiaegset õigust uurides hakkasid pooldama piiramatut kuningavõimu ning seadusi seletama absolutistlikus vaimus.

1. Mis on absolutismi tähtsamaks tunnuseks? 2. Kus tekkis Euroopas absolutistlik kord kõige varemini? 3. Mispärast ei suutnud seisuste esindused pidurdada absolutismi tekkimist? 4. Missugused on absolutismiaja iseloomulikumad nähtused?

2. Absolutism Prantsusmaal.

Absolutismi kujunemine. Juba keskaja lõpul kujunes Prantsusmaal kuningavõim kaunis tugevaks. Reformatsiooniaegne valitseja François I peab end juba kuningaks „Jumala armust", kes kellelegi ei pruugi oma tegudest aru anda. Ususõdade ajastul aga langes kuninga tähtsus tunduvalt. Riigielu hakkasid otsustavalt mõjutama katoliikliku ja protestantliku partei juhid. Henri IV ajal (1593—1610) tugevnes korraks jälle kuningavõim. Lõplikult pääses mõjule absolutism alles tema poja Louis XIII (1610—1643) ajal.

Louis XIII sai troonile alaealisena, seepärast valitses esmalt tema asemel ema. Ta ei olnud kuigi osav riigiasjade juhtimises, seepärast sattusid Prantsusmaa rahaasjad korratusse. Nende korraldamiseks ja muude väärnähtuste kõrvaldamiseks riiklikust elust kutsuti 1614. a. kokku generaalstaadid. Kolmanda seisuse saadikud nõudsid siin vaimulikkude ja aadlikkude eesõiguste vähendamist ning koos sellega nende maade maksus-

tamist. Seni olid vaimulikele ja aadlile kuuluvad maad maksuvabad. Kaks esimest seisust avaldasid valju protesti kolmanda seisuse soovide vastu. Üksmeelseile otsuseile ei jõutud ning seisuste esindus saadeti peagi jälle laiali. Nüüd ei kutsunud valitsus generaalstaate kokku enam 75 aasta jooksul.

Richelieu. Prantsuse valitsusasjad paranesid alles siis, kui Louis XIII esimeseks ministriks sai kardinal Richelieu (1624—1642). Laisk kuningas jättis peaaegu kogu riigi juhtimise töö tema hooleks. Richelieu peapüüdeks oli absolutistliku korra kehtimapanek ja kindlustamine, sest ta arvas absolutismi kasuks tulevat kogu rahvale. Richelieu oli nii vaimulik kui ka mõisnik, kuid oma poliitilises võitluses astus ta välja kiriku ja mõisnikkude huvide vastu, kui riigi huvid seda nõudsid. Kuigi ta oli auväärsel kardinalikohal katoliku kirikus, Richelieu püüdis Prantsusmaal kirikut teha paavsti suhtes iseseisvamaks. Sellepärast ei toetanud ta Kolmekümneaastases sõjas saksa katoliiklasi, vaid protestante, sest nii näis kasulikum Prantsusmaale. Kodumaal aga püüdis ta vähendada protestantide-hugenottide poliitilist tähtsust. Henri IV oli Nantes'i ediktis andnud hugenottide valdusse rea kindlusi, kus nad enesekaitseks võisid pidada garnisone. Hugenottide sõjalise jõu olemasolu tundus Richelieule hädaohtlik. Ta alustas hugenottidega sõda ja vallutas nende kindlused. Kuid oma võidu kasutamisel Richelieu ei sattunud liialdustesse. Kuigi hugenottide sõjavägi kaotati, ometi jäeti neile alles usuvabadus.

44. joonis. Richelieu.

Samuti nagu hugenottide võimu vähendas ta ka mõisnikkude oma. Ta kaotas ära mõningad ametikohad, mida seni oli täidetud sünniaadliga, laskis maha lõhkuda mõned lossid, kus seni olid pelgu leidnud riigivõimule vastakad senjöörid, ja ei kutsunud enam kokku generaalstaate, kus aadliseisus oli etendanud silmapaistvat osa.

Richelieu ainult ei lammutanud kuningavõimule vaenlikke jõude, vaid lõi ise ka suure ametnikkudevõrgu, mis pidi teostama kuninga tahet. Seni provintse valitsenud kubernerid olid talitanud tihti üsna omavoliliselt ja keskvalitsuse soo-

vide vastu. Nende tegevuse üle valvamiseks seatakse nüüd ametisse intendandid, kelleks määrati kuningavõimu ustavaid pooldajaid, enamasti linnakodanikke või väikeaadlikke. Nende võim koha peal oli väga suur. Naljatades nimetati neid hiljemini „Prantsusmaa kolmekümneks kuningaks". Nad jälgisid kohtu ja politsei tegevust, provintsi kaubandust, tööstust ja põllundust. Ka heakorra järele sõjaväes ja rahva meeleolu järele tuli neil valvata. Endiste kõrgemate ametnike ülesanded läksid enam ja enam intendantide kätte üle. Kohtuasutisedki, mida Prantsusmaal nimetati parlamentideks, sattusid valitsuse mõju alla.

Louis XIV. Pärast Louis XIII surma päris Prantsuse trooni ta poeg Louis XIV (1643—1715). Et ta polnud veel täisealine, siis valitsesid esialgu tema eestkostjad. Noor kuningas näis tundvat enam huvi jahi ja muude lõbustuste kui poliitika vastu. Kuninglik nõukogu oli väga hämmastunud, kui Louis lõpuks seletas, et tahab olla „ise oma peaminister". 36 aastat olid kuningate asemel riiki juhtinud nende esimesed ministrid. Nüüd hakkas kord jälle kuningas ise riigiasju juhtima, ja ta tegi seda küllalt energiliselt ning arukalt.

45. joonis. Louis XIV.

Louis valitses isiklikult enam kui 50 aastat. Tema valitsusaeg on Euroopa ajaloos tuntud Louis XIV ajana. Mitte ainult Prantsuse, vaid kogu kaasaegse Lääne-Euroopa ajalukku jättis ta sügavaid jälgi. Eriti hiilgav on tema valitsemisaja esimene pool.

Louis ajal aina süvenes kuninglik absolutism. Kuningas ei suurendanud oma võimu ainult rahva kasu pärast, vaid enam au- ja võimuahnusest. Louis olevat armastanud korrata fraasi: „Riik, see olen mina." Ta uskus riiki kehastuvat endas ja oli sellele veendumusele uhke. Louis arvas, et Jumal,

kes seab ametisse kuninga, annab talle ka vajaliku mõistuse valitsemiseks. Seetõttu oli alamate pühaks kohuseks talle alluda. Louis tundis end mingi maise pooljumalana ning nõudis vastavat kohtlemist.

Louis XIV õueelu. Versailles' loss. Tähtsaks vahendiks, mille abil Louis XIV püüdis tõsta oma prestiiži [1], oli ta hiilgav õueelu. Õueelu korraldamine nõudis kuningalt palju aega ja muret, just nagu kõige tähtsamate riigielu küsimuste lahendamine. See-eest muutus aga ka Prantsuse õu kõige toredamaks ja kuulsamaks kogu Euroopas.

Mitte rahul olles Pariisiga, kus oli liiga palju vaeseid ja

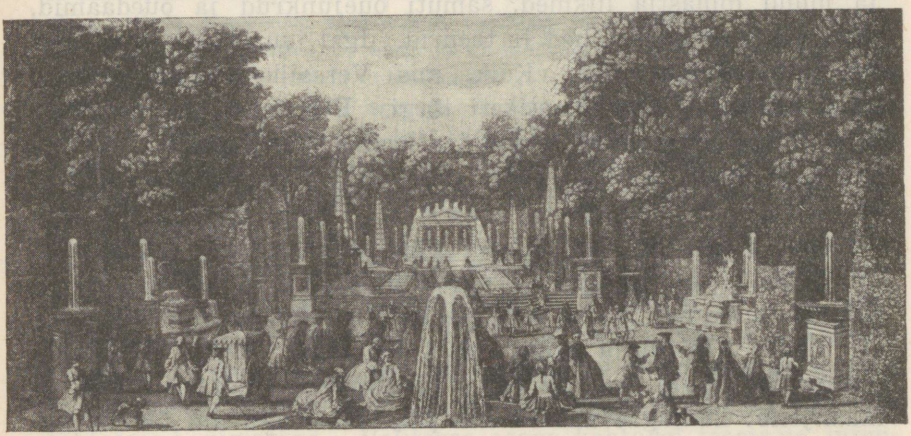

46. joonis. Vaade Versailles' pargist (XVIII sajandi gravüür).

rahutuid inimesi, Louis ehitas uue kuningliku linnakese Versailles' metsa, Pariisi lähedale. Üle kahekümne aasta olid selle ehitamisel ja korraldamisel ametis 20 000—30 000 töölist. Versailles'sse ehitati hiiglasuur kuningaloss marmortreppide ja suurte saalidega. Eriti kaunis oli lossi sisemik, mille kaunistamisel olid ametis prantsuse suurimad kunstnikud. Kuningalossi läheduses asusid väiksemad lossid kuninga perekonnaliikmeile, ihukaitseväe-hooned, mitmesugused õukondlaste ja teenijate elamud. Losse ümbritses suur park, prantsuse aiakunsti suursaavutis.

Versailles'sse kogunes aadlimehi kogu riigist. Kuningas polnud kitsi tema lähedust otsiva aadli vastu. Neile jagati

[1] Prestiiž — mõjukus.

kõlavaid tiitleid, millega käisid kaasas väga väikesed kohustused, küll aga kõrge tasu. Samuti võidi kuninga läheduses liikudes saada häid kohti sõjaväes või ametiasutistes. Need aadlimehed, kel oli võimalus liikuda kuninga õukonnas, pidasid seda väga suureks auks, nii suureks, et ei osanudki enam õieti kahetseda oma endise võimu kaotust ning muutusid kuninga ustavaiks teenreiks.

Kogu elu keskpunktiks oli Versailles's Louis XIV — „Päikesekuningas" ise. Kõige igapäevsemad nähtused tema elus, nagu ülestõusmine, magamaheitmine või lõunastamine toimusid suurima tseremoniaalsusega. „Päikesekuninga" ülestõusmise ja rõivastumise juures viibisid küll printsid ja printsessid ja muud dünastia liikmed, samuti õuejunkrud ja õuedaamid, mitmesugused aadlimehed ja teenrid. Igal juuresolijal olid täita oma kindlad ülesanded. Kõik, mis Versailles's tehti, sündis kindlaksmääratud viisil, etiketi järgi. Etikett määras kindlaks sõnu, liigutusi ja isegi ilmeid teatavaiks puhkudeks.

Kuni Louis XIV oli noor, vaheldusid Versailles's teatrietendused ballide, maskipidude ja balletidega. Kogu elu siin oli üks ainus pidutsemine. Vanaduses, kui Louis sattus vagatseva proua Maintenon'i mõju alla, vähenesid lõbustused õue juures ning elu muutus ühetoonilisemaks.

Louis XIV mõju prantsuse kultuurisse. Louis XIV toredusearmastus tuli kasuks ehituskunstnikele, raidkunstnikele ja maalijaile: kuningas andis neile palju hästitasuvaid ülesandeid. Ka kuulsaid selleaegseid prantsuse kirjanikke (nagu näitekirjanikke Corneille'd, Racine'i ja Molière'i) toetas kuningas rahaliselt. Teadlasigi ei unustanud Päikesekuningas. Riigi kulul asutati raamatukogusid, Pariisi tähetorn ja botaanikaaed. Richelieu loodud Prantsuse Akadeemia sai kuninga poolt suurt toetust. Louis oli selle asutise patroon[1] ning avas ikka viimase istungid. Akadeemia hoolitses esijoones selle eest, et prantsuse keele ilu ja stiili puhtus tõuseksid.

Louis XIV aegne õueelu ja prantsuse kultuur mõjutasid sügavalt kogu Euroopa kultuuri ilmet. Teised valitsejad püüdsid järele aimata Versailles' kombeid ja toredust. Enam kui seni huvitusid nüüd nemadki kunstist ja kirjandusest ning pidasid auasjaks neid toetada. Diplomaatilises suhtlemises

[1] Patroon — kaitsevanem, kaitseja.

rahvaste vahel muutus prantsuse keel ametlikuks keeleks ladina keele asemel, ja on seda praegugi. Louis' ajal muutus Prantsuse Akadeemia tegevuski nii viljakaks, et teised rahvad lõid tema eeskujul endile samasuguseid asutisi. Prantsuse kujutavad kunstid [1], kirjandus, teater ja tants leidsid järeleaimamist paljudes Euroopa riikides. Rõivastuseeskirjade kohta, mis kehtisid Louis' õue juures, tunti huvi kogu Pariisis ja mujalgi, kuhu ulatus prantsuse kultuuri mõju. Siitpeale määrabki Pariis muutusi moemaailmas.

1. Kelle ajal pääses Prantsusmaal lõplikult mõjule absolutism? 2. Millal peeti viimane generaalstaatide koosolek enne 175-aastast vaheaega? 3. Mispärast olid generaalstaadid üsna jõuetud? 4. Missugust riigimeest võiks pidada Prantsuse absolutismi tõeliseks rajajaks? 5. Kuidas kärpis Richelieu a) hugenottide, b) aadli ja c) kindralkuberneride võimu? 6. Missuguseid ülesandeid täitsid intendandid? 7. Millal valitses Louis XIV? 8. Missugune oli Louis XIV arvamine kuninga tähtsusest riigis? 9. Kuidas rõhutati õueelus kuninga tähtsust? 10. Mille poolest oli poliitiliselt tähtis Päikesekuninga hiilgav õueelu? 11. Kuidas mõjus Louis XIV prantsuse kultuurisse? 12. Kuidas mõjutas Louis XIV aegne Prantsusmaa kogu haritud Euroopa kultuurielu?

Valitsemisviis. Louis XIV valitses Prantsusmaad veel bürokraatlikumalt ja tsentraliseeritumalt kui Richelieu. Valitsuse kõrgeimas tipus seisis kuningas ja tema kõrval peakontrolör. Peakontrolör tähendas tolleaegsel Prantsusmaal umbes majandus- ja siseministrit. Koos kuningaga otsustasid nad kõik tähtsamad riigiasjad. Valitsuse soove kohtadel teostasid intendandid. Nende võimupiire laiendati veelgi. Truud intendandid ja neile alluvad ametnikud täitsid kuninga korraldusi kogu riigis. Vahel segas valitsus oma määrustega isegi kodanikkude elu pisiasjadesse. Selleks, et kindlad seisuslikud vaheseinad säiliksid ja oleksid silmanähtavad, valitsus määras kindlaks, kes tohtis kanda kuldtressidega ülikonda, kes mitte, kes võis osta praetud linde, kes ainult tooreid jms.

Selle eest, et riigis ei tekiks kuningale suurt opositsiooni, hoolitses arvukas salapolitsei. Poliitilisi kurjategijaid koheldi karmilt, ilma avaliku kohtuotsuseta, lihtsalt kuninga käskkirjaga mõisteti neid vangi määramatuks ajaks. Vahel unustatigi

[1] Kujutavaiks kunsteks nimetatakse raidkunsti, maalikunsti, graafikat ja ehituskunsti.

nad sinna meelega või kogemata kogu eluajaks. Vali tsensuur valvas selle järele, et ajakirjandus ei saaks avaldada valitsusevaenlikke mõtteid. Seepärast lasksid vabameelsed ajakirjanikud välismaal (näit. Hollandis) trükkida oma artikleid, pilkekirjutisi ja karikatuure ning toimetasid neid salakaubana üle piiri.

Colbert'i majanduspoliitika. Merkantilism. Louis XIV omas mitut üsna tarka nõuandjat. Kõige silmapaistvam neist oli peakontrolör Colbert. Colbert püüdis Prantsuse majanduselu korraldada merkantilistlikus vaimus. Merkantilistid arvasid, et riigi rikkus seisneb enne kõike väärismetallide omamises. Seepärast peaks valitsus püüdma, et võimalikult palju kulda ja hõbedat voolaks riiki ja jääks sinna püsima. Kõigiti tuleks elustada väljavedu ja piirata sissevedu. Et midagi oleks välja vedada, selleks tuli merkantilistide arvates arendada tööstust. Sisseveo vähendamiseks oli vaja hankida asumaid, kust võiks saada tooraineid, ilma et nende eest makstav raha läheks riigist välja.

47. joonis. Colbert.

Prantsuse majanduselu tõstmiseks astus Colbert energilisi samme. Ta pani kehtima kõrged sisseveotollid, et takistada väliskaupade sissevoolu. Prantsuse tööstuse elustamiseks kutsus ta välismaalt osavaid meistreid, õhutas kapitaliste manufaktuure [1] asutama ja andis vaeseile ettevõtjaile valitsuse poolt laenu. Selleks, et kaubad oleksid maitsekad ja soliidsed, valitsus avaldas mitmesuguseid eeskirju kaupade valmistamise kohta. Vahel olid need ettekirjutised üsna väiklased. Igale riideliigile näit. määrati kindlaks kanga pikkus,

[1] Manufaktuur on tööstuslik käitis, mis erineb vabrikust seepoolest, et kaupu siin valmistatakse peamiselt käsitsi.

laius, lõngade värvus ja kaal. Reeglite rikkumist karistati rängalt.

Colberti hool andis Prantsuse tööstuses häid tulemusi. Lühikese ajaga tõusis Prantsusmaa maailma esimeseks maaks luksus- ja moekaupade tootmises. Prantsuse kalev, vaibad ja gobeläänid, mitmesugused siidtooted, pesu, kindad ja pitsid leidsid kõikjal ostjaid. Pitse ei vajanud sel ajal ainult daamid, vaid suuri hulgi ka härrad oma rõivastise juurde. Kuulsaks muutusid ka prantsuse metalli- ja klaasisaadused, mööblid, kullasepatööd, portselan, lõhnaõlid, seebid ja puudrid.

Ka Prantsuse kaubanduse edendamiseks tehti mõndagi. Colbert'i ajal ehitati palju maanteid ja kanaleid. Viimaseist on tähtsamad Orléans'i kanal, mis ühendab Seine'i Loire'iga, ja Lõuna kanal Vahemere ja Garonne'i vahel. Tollipiirid üksikute maakondade vahel hävitati. Väliskaubanduse tõstmiseks seadis Colbert korda sadamaid ja toetas laevaehitust preemiatega. Asumaadega kauplemiseks loodi tema algatusel Ida-India ja Lääne-India kaubaseltsid. Nüüd hakati Prantsusmaal tõsisemalt mõtlema asumaade hankimisele. Põhja-Ameerikas läksid prantslaste kätte suured maa-alad. Kanadas laiendati prantslaste võimu. Mississippi jõe orus tekkis uus asumaa, mis kuninga auks sai endale nimeks Louisiana. Prantsuse asumaiks muutusid paljud muudki maa-alad, nagu Floriida, Lääne-Haiti, Cayenne, Madagaskar ja üksikud osad Bengalist.

Prantsusmaa merkantilistlikku majanduspoliitikat püüdsid jäljendada XVII ja XVIII s. ka mitmed teised Euroopa riigid.

Louis XIV kirikupoliitika. Louis XIV absolutistlikud ideed andsid suuna ka ta kirikupoliitikale. Riigi ühtluse pärast soovis ta Prantsusmaale ühte ainust, kuningale kuulekat kirikut. Et hugenotid ei loobunud heaga oma usust, hakkas kuningas neid jälitama. A. 1685 tühistati Nantes'i edikt. Hugenottide palvelad ja kirikud suleti või koguni lammutati, nende vaimsed juhid kihutati maalt välja. Selle tagajärjel rändas umbes pool miljonit kalvinisti maalt välja. Väljarändajate seas oli palju erioskustega inimesi.

Louis XIV sõdu ja nende tagajärgi. Auahne Louis XIV ei tahtnud mitte ainult kodumaal, vaid kogu Euroopa poliitilises elus etendada otsustavat osa. Ta ihkas endale sellist suurt

võimu, mida uue aja algul olid omanud Habsburgid. Seepärast pidas ta palju sõdu. Kahes oma esimeses sõjas (XVII s. kuuekümnendail ja seitsmekümnendail aastail) Louis püüdis vallutada Hispaanialt Belgiat. Kuid teised Lääne-Euroopa riigid liitusid Belgia kaitseks ning prantslaste püüe nurjus. Eriti südi oli vastupanu organiseerima väike Holland. Louis vihkas seda vabariiki kui Prantsusmaa majanduslikku võistlejat ja suure trükivabadusega maad, kust Päikesekuninga riik ujutati üle igasuguse põrandaaluse kirjandusega. Louis algas sõda Hollandiga. Ta väed tungisid kuni Amsterdamini. Siis aga avasid hollandlased rannatammid, ja Päikesekuninga edasitung takerdus.

Louis kolmanda sõja ajendiks oli püüd suurendada oma maid nõrga Saksamaa arvel. Jällegi tekkis Euroopa tasakaalu säilitamiseks suur koalitsioon, ja kulukas sõda lõppes Louis'le võrdlemisi väikeste saavutistega — ta võis endale pidada Strassburgi ja mõned teised okupeeritud linnad riigi idapiiril.

Oma neljandas sõjas, nn. Hispaania pärilussõjas (1701—1714) Louis kaotas koguni mõned maa-alad. Hispaania pärilussõda tekkis asjaolust, et Hispaanias suri lasteta viimne Habsburgide soost valitseja. Oma testamendis oli ta lubanud trooni Louis XIV pojapojale. Euroopa riigid kartsid, et Hispaania muutub nüüd Prantsusmaa provintsiks. Seega oleks raskelt rikutud Euroopa poliitilist tasakaalu. Inglismaa, Holland, Püha Rooma riik ja veel mõned muud maad ühinesid koalitsiooniks Prantsusmaa vastu. Koalitsioon lõi prantslasi maal ja merel. 1713. ja 1714. aastail tegi Prantsusmaa Utrechtis ja Rastattis koalitsiooniliikmetega rahu. Louis pojapoeg sai küll Hispaania kuningaks, kuid tingimusel, et tulevikus ei või Prantsuse ja Hispaania troon iialgi kuuluda ühele ja samale isikule. Prantsusmaa pidi loovutama Inglismaale suure osa oma asumaist Põhja-Ameerikas, Hispaania pidi andma Austriale Belgia ja oma maa-alad Itaalias (Napoli ja Milano).

Hispaania pärilussõjast tuli Prantsusmaa välja majanduslikult väga kurnatuna. Kõik need tulud, mida riik sai edenevast tööstusest ja kaubandusest, olid kulunud kasutuile sõdadele. Kodanikkude keskel hakkas kasvama opositsioon kuninga vastu, kes neid maksudega koormas ja kes oli röövinud neilt kõik võimalused mõjutada poliitikat.

1. Iseloomustage Louis XIV valitsemisviisi! 2. Kas tungis vahel Louis valitsus liiga kaugele kodanikkude eraellu? Milles see näit. avaldus? 3. Kuidas suhtuti Päikesekuninga ajal poliitilistesse süüdlastesse? 4. Kuidas hiilis opositsiooniline ajakirjandus mööda teravast tsensuurist Prantsusmaal? 5. Milles arvasid merkantilistid peituvat riigi rikkuse? 6. Missugune oli merkantilistide tollipoliitika? 7. Mispärast rõhutasid merkantilistid asumaade tähtsust? 8. Mida tegi Colbert Prantsuse a) tööstuse, b) kaubanduse ja c) laevanduse edendamiseks? 9. Kas läks Colbert oma korraldustega tööstuse alal vahel väiklustesse? Kui jaa, milles need avaldusid? 10. Kuidas suhtus Louis XIV hugenottidesse? 11. Mispärast pidas Louis XIV palju sõdu? 12. Kas Louis XIV saavutas sõdades oma sihi või ei, ja mispärast ta saavutas või ei saavutanud? 13. Missugune Euroopa riik oli eriti hoolas organiseerima Louis XIV vastaseid? 14. Mispärast tekkis Hispaania pärilussõda? 15. Missugused riigid olid Prantsusmaa vastasteks selles sõjas? 16. Missuguseid maid ja kellele loovutasid Prantsusmaa ja Hispaania sõja lõppedes?

3. Inglismaal ei õnnestu absoluutse monarhia sisseseadmine.

Esimesed Stuart'id ja nende poliitilised püüded. Kui kuninganna Elisabeth 70-aastasena suri, päris Inglise trooni Šoti kuninga soost James I (1603—1625), kui kadunud kuninganna lähim sugulane. James I oli Elisabethi võistleja Mary Stuarti poeg ja juba sellepärast suhtusid inglased temasse teatava umbusaldusega. Stuartite troonile tulekuga läksid Inglismaa ja Šotimaa ühise valitseja alla.

Stuardid tahtsid ka Inglismaal kehtima panna absolutistlikku korda. Nad väitsid, et kuningad on Jumala asendajad maa peal, et parlamendile on kuningad jaganud õigusi vabatahtlikult ja võivad neid jälle tagasi võtta. Nad püüdsid ilma parlamendi arvamust küsimata omapead ajada tähtsaid riigiasju. Nii rikkusid nad Inglismaal kindlaks kujunenud riiklikku põhikorda.

Sellised absolutismipüüded käisid risti vastu inglise jõuka keskkihi — linnakodanike ja väikeaadli huvidele ning seepärast oli Stuartite vahekord alamkojaga, nende kihtide esindusega, kestvalt halb. Suurt hulka kodanikke ei rahuldanud ka Stuartite usupoliitika. Stuartid püüdsid anglikaani kirikut muuta sarnasemaks katoliiklikuga, ja seepärast ei leppinud nendega paljud, kes

soovisid lähenemist puritaanidele. Paljud puritaanid, kelledele ei meeldinud Stuartite usupoliitika, lahkusid maalt. 1620. a. sõitis esimene puritaanidest väljarändajate salk „Mailille"-nimelisel laeval Põhja-Ameerikasse, otsides kaugelt maalt uut kodu. Nende väljarändajate järglased lõid kord hiljemini vaba Ameerika.

Charles I (1625—1649) suhted parlamendiga tema valitsuse algul. Jamesi poja Charles I ajal puhkesid kuninga ja parlamendi vahel rasked tülid, mis lõpuks viisid kauakestvale kodusõjale. Juba oma valitsusaja algul sattus kuningas parlamendiga vastuollu. Charles I pidas sõdu nii Hispaania kui ka Prantsusmaaga, sõdu, mis nõudsid palju raha, kuid ei andnud soovitud tagajärgi. Sõjapidamiseks vajaliku raha saamiseks kutsus Charles parlamendi kokku. Parlament nõudis temalt erilise õiguste-kirja *(Petition of Right)* kinnitamist. Siin lubas kuningas muu seas, et ta ei nõua makse parlamendi nõusolekuta, ei vangista kedagi omavoliliselt ja ei anna sõjakohtu kätte kodanikke. Suures rahahädas kinnitas kuningas õigustekirja (1628), kuid ta ei pidanud sellest kinni, ja kui vahekord parlamendiga teravnes, saatis ta selle laiali.

48. joonis. Charles I.

Parlamendita valitsus (1628—1640). Charles ei kutsunud parlamenti enam 11 aasta jooksul kokku, püüdes valitseda ilma rahvaesinduseta kui absoluutne monarh. Ta võttis omavoliliselt edasi neid makse, mida parlament oli lubanud ainult piiratud ajaks, ja püüdis elustada vana, ammuununud maksu, nn. laevaraha. Laevaraha olid rannikuelanikud maksnud palju sajandeid tagasi, kui oli vaja luua laevastikku maa kaitseks normannide vastu. Seega oli maks pärit ajast, millal polnud veel

parlamenti, ja kuningas arvas, et ta tohib seda nõuda ilma õigustekirja rikkumata. Maks oli väike ning selle tasumine poleks teinud peaaegu kellelegi raskusi, kuid inglasi vihastas kuninga *omavoli*.

Kuninga tähtsamaks abiliseks tema absolutismipüüdeis oli krahv Strafford, ülemvarameister, Põhja-Inglismaa ja Iirimaa asehaldur. Strafford ei kohkunud tagasi rikkumast inglise traditsioone ja põhikorda, kui see ainult paistis kaasa aitavat kuninga võimu tõusule. Parlamendi pooldajad vihkasid teda eriti seepärast, et ta varem oli opositsiooni juht alamkojas, kuid hiljem läks üle kuninga poole.

Saatuslikuks kuninga valitsusele muutus ta *usupoliitika*. Charlesi sõber, peapiiskop Laud püüdis muuta anglikaani kirikut aina sarnasemaks katoliku kirikuga. Seega tekitas ta Inglismaal suurt pahameelt. Veel suurem oli aga rahva viha Šotimaal, kui kuningas Laudi soovitusel tahtis seal presbüterliku kiriku asemele kindlustada *anglikaani kirikut*. Šotlased tõstsid kuninga vastu mässu. Charles, kel sõjaks puudusid raha ja avaliku arvamuse toetus, pidi jälle parlamendi kokku kutsuma (1640).

Pikk parlament. Uus parlament jäi kokku 12 aastaks; seepärast nimetataksegi seda parlamenti „pikaks parlamendiks". Parlament esitas kuningale rea *nõudmisi* ja Charles oli sunnitud neid täitma. Ta lubas kaotada laevamaksu, parlamenti tulevikus sagedamini kokku kutsuda ja ainult tema enda nõusolekul laiali saata. Mõned kuninga lähemad kaastöölised, nende seas ka peapiiskop Laud, anti kohtu alla ja mõisteti surma. Vastu tahtmist kirjutas kuningas alla oma seniste kaastööliste surmaotsusele.

Eriti teravaks läks kuninga ja parlamendi vahekord 1641. a., kui *Iirimaal* puhkes *mäss* inglaste valitsuse vastu. Parlament ei usaldanud hästi kuningat ega andnud sõjaväe ülemjuhatust tema kätte, sest võis karta, et Charles pöörab relvastatud jõud parlamendi enda vastu. Peale muu nõudis parlamendiliikmete enamik samal aastal, et anglikaani kirikule antaks demokraatlik korraldus, nii et seda juhiks edaspidi *sinod*. Charlesi arvates parlament püüdis seadusevastaselt piirata tema võimu, seepärast ta otsustas opositsiooni juhid kohtu alla anda. Kuid parlament ei andnud neid välja. Meeleolu Londonis muutus väga *vaenlikuks* kuningale. Hakati koguni looma väeosa parla-

mendi kaitseks. Kuningas otsustas nüüd lahkuda vastakast Londonist.

Kodusõja algus (1642—45). Varsti pärast kuninga lahkumist pealinnast puhkes kodusõda kuninga ja parlamendi vahel. Charles kogus enda ümber aadlimehi ja anglikaani kiriku pooldajaid. Parlamenti toetasid kaubandusega ja tööstusega tegelevad keskkihid ja väiksem osa aadlist, eriti need, kes olid rikastunud kirikumaade sekulariseerimise läbi. Oma usuliselt kuuluvuselt olid parlamendi toetajad puritaanid. Kuninga pooldajaid hüüti ses kodusõjas „kavalerideks", parlamendi toetajaid aga „püginpeadeks". Puritaanid, kes pidasid patuks maailma ilu, kandsid nimelt lühikesi juukseid ja ei sallinud lokkimist.

49. joonis. O. Cromwell.

Kahel esimesel aastal olid kuninga väed võidukad, kuid siis kaldus sõjaõnn parlamendi poole. Parlamendi eduks aitasid mitmesugused asjaolud kaasa. Kõigepealt oli parlamendil rohkem raha sõjapidamiseks. Töösturid ja kaupmehed maksid meelsasti parlamendile makse, tegid laene ja annetusi. Üks mõisnik, kes oli kuningaga protsessinud 20-šillingilise laevaraha pärast, laenas lahkesti parlamendile 1000 naelsterlingit. Ka oli parlamendi vägedes sõdimisvaimustus suurem.

Parlamendi väejuhtidest oli kõige kuulsam Oliver Cromwell. Oma usuliselt maailmavaatelt kuulus Cromwell äärmiste puritaanide, nn. independentide hulka, kes nõudsid kiriku sõltumatust riigist. Ta vihkas väga Charles I-st, organiseeris omal kulul väesalga, kuhu värbas eriti palju independente. Oma sõdureile tegi ta selgeks, et võitlus kuningavõimu vastu on Jumalale meelepärane. Seepärast pidasid Cromwelli sõdurid endid „Jumala rahvaks", arvasid endid võitlevat Kristuse enda eest ja sõdisid suure vaimustusega. Kuninga väed said mitmes lahingus lüüa. Charles põgenes šotlaste juurde, lootes neilt suuremeelset

kaitset. Kuid 400 000 naelsterlingi eest andsid šotlased oma kuninga parlamendile välja.

Sabaparlament. Kuninga hukkamine (1649). Vaheajal oli parlament muutnud anglikaani kiriku presbüterlikuks. Piiskoppide ja kuninga asemel sai uues kirikus tähtsamaks võimuks sinod. Pildid, kujud ja orelid eemaldati jumalakojast kui kristliku lihtsusega sobimatu toredus, värvilised mosaiikaknad peksti puruks. Nii nagu varemini anglikaani kirik, nii muutus ka presbüterlik kirik üsna sallimatuks. Independendid tunnistati „pühaduseteotajateks".

Independentlik sõjavägi aga nõudis täielikku usuvabadust ja kuninga hukkamist, parlament seevastu aga püüdis saavutada kokkulepet vangistatud monarhiga. Nähes, et parlament tahab Charles I-le alles jätta trooni, tungisid Cromwelli väed Londoni ja ajasid parlamendist minema need saadikud, kes soovisid kokkulepet kuningaga. Sel viisil „puhastatud" parlamenti hakati hüüdma „sabaparlamendiks". Parlamendi poolt moodustati eriline kohus, kes mõistis Charles I kui „türanni, äraandja, mässaja ja isamaa vaenlase" surma. Charles jäi lõpuni truuks arvamusele, et ta on Jumalast kutsutud valitsema ja ei allu ühelegi kohtule. 30. jaanuaril 1649. a. sammus ta väga rahulikult paleest, kus teda vangis hoiti, tapalavale. Sel päeval laskis esmakordselt üks suveräänne rahvas surma mõista monarhi, kes oli valesti aru saanud oma ülesandeist ja võimupiiridest moodsas riigis.

Cromwelli valitsus. Pärast kuninga hukkamist kuulutati Inglismaa vabariigiks. Riiki pidid valitsema sabaparlament ja riiginõukogu. Kuid tegelikult läks võim Inglismaal diktaator Oliver Cromwelli kätte, kelle seljataga seisid teda toetavad sõjaväed. Cromwellil tulid maha suruda mässud Šotis ja Iirimaal. Ta tegi seda suure karmusega. Eriti palju kannatas Iirimaa. Cromwell valas siin väga palju verd ja konfiskeeris umbes poole kõigist iirlaste maadest. Inglise laevanduse tõstmiseks pandi kehtima merisõidu-akt. Viimane lubas välismaa kaupu Inglismaale tuua ainult Inglise laevadel või nende maade laevadel, kust need kaubad pärit. Selline seadus oli eriti kahjulik Hollandile, kus paljud laevurid leidsid teenistust just transiitkaubanduses.

Inglise poliitilist elu korraldas Cromwell üsna omapead. Parlamendil oli ainult siis võimalik kaasa rääkida, kui ta arvestas sõjaväe diktaatori soove. Peagi kihutati parlament laiali. Sõjaväe juhid koostasid uue põhiseaduse, mille järgi täidesaatev võim läks Cromwelli kui lordprotektori kätte. Parlamendile ei jäänud enam peaaegu mingit võimu. Inglismaad nimetati küll vabariigiks, kuid tegelikult valitses Cromwell palju iseseisvamalt, kui Stuartid seda iial olid teinud.

Stuartite taastamine (1660. a.) ja teine Inglise revolutsioon (1688). Kui Cromwell suri, sai protektoriks tema poeg Richard, nii nagu Oliver Cromwell oli soovinud. Kuid Richard ei leidnud toetust ei sõjaväelt ega parlamendilt ja loobus seepärast valitsemast. Ajutiselt läks kogu võim sõjaväe kätte. Maal kasvas rahulolematus ja süvenes korralagedus. Sellele tegi lõpu kindral Monck, kes tuli oma vägedega Šotimaalt ja kutsus uuesti parlamendi kokku. Viimane otsustas kuningriigi jälle jalule seada ja valitsema kutsuda Charles I poja Charles II (1660. a.).

Parlament kuulutas nüüd uuesti anglikaani kiriku riigikirikuks. Kõikidele teistele kirikutele keelati jumalateenistused ning nende liikmeid ei võetud riigiteenistusse.

Charles II ja tema järglane Inglise troonil James II polnud õppinud Charles I traagilisest saatusest. Nad hakkasid uuesti püüdma absolutistlikku korda. Veel sügavamaks muutus lõhe Stuartite ja inglise rahva enamiku vahel siis, kui kuningad hakkasid soodustama katoliku usku.

Kui James II tahtis anda usuvabaduse katoliiklastele ja independentidele, kasvas kogu maal ärevus suureks. Isegi independendid polnud rahul kuninga sammuga — nad tahtsid pigem olla usuvabaduseta kui et omada seda koos katoliiklastega. Nii suur oli põlgus katoliiklaste vastu Inglismaal. Ka ei oldud kuninga välispoliitikaga koguni rahul.

Tundes, et rahvas seisab nende seljataga, pöördus osa riigitegelasi Hollandi vabariigi valitseja Oranje Wilhelmi poole, kes oli abielus Jamesi vanema tütrega, paludes teda tulla Inglismaale päästma vabadust ja protestantismi.

Kui Wilhelm maabus, läks sõjavägi tema poole üle. James II põgenes Prantsusmaale (a. 1688). William III nime all sai troonile uus kuningas. Enne seda pidi kuningas alla kirjutama

Õigustedeklaratsioonile. Selles kuningas kinnitas kõik varemini parlamendile ja Inglise kodanikele antud õigused ning lisandas neile mõningaid uusigi.

Nüüdsest peale hakkab Inglismaal arenema parlamentaarne valitsusviis, s. o. kord, kus kuningas nimetas oma ministrid alamkojas enamuses olevast parteist. Protestantidele kindlustati usuvabadus. Samuti pandi Inglismaal kehtima trükivabadus.

1. Missugune suguvõsa pääses Inglismaal valitsema pärast Tudoreid? Missuguste poliitiliste ja usuliste püüete pärast sattusid Stuartid vastuollu Inglise parlamendi ja keskkihtidega? 3. Mispärast lahkusid nad kodumaalt? 4. Mispärast kinnitas Charles I „õigustekirja"? Millal? Mida lubati sellega? 5. Missuguseid riiklikult tulusaid samme astus Charles I parlamendita valitsuse ajal? 6. Mispärast pidi Charles I lõpuks siiski parlamendi kokku kutsuma? 7. Millal tuli kokku „pikk parlament"? 8. Missuguseid järeleandmisi tegi kuningas „pikale parlamendile"? 9. Millest tekkis avalik vaen parlamendi ja Charles I vahel? 10. Kelle kasuks lõppes kuninga ja parlamendi vaheline kodusõda? 11. Missugune väejuht oli eriti silmapaistev parlamendi vägedes? 12. Kes olid independendid? 13. Kelle survel hukkas parlament kuninga? Millal see oli? 14. Kes valitses tegelikult Inglise vabariiki? 15. Kes pääsesid Inglismaal valitsema pärast Cromwelli surma? 16. Mispärast sattusid Stuartid uuesti parlamendiga vastuollu? 17. Millega lõppes parlamendi ja Stuartite vaheline võitlus?

4. Absolutism Venemaal.

Joann IV (1547—84). Nagu Lääne-Euroopale, nii ei jäänud absolutism võõraks ka Venemaale. Monarhid võisid siin isegi talitada palju omavolilisemalt ja tujukamalt ja nende piiramatu võimu ajad kestsid kauemini kui Lääne-Euroopas. Juba XVI s. keskpaiku näeme Venemaal piiramatut tsaarivõimu ning alles XX s. algul õnnestub siin esimene katse piirata keisrivõimu rahvaesinduse kaudu. Mitmes Lääne-Euroopa riigis aga oli juba XVIII s. lõpul või XIX s. algul rahvaesindus saavutanud suure kaalu poliitilises elus.

Üks omavolilisemaid Vene ainuvalitsejaid on tsaar Joann IV Julm. Tema valitsuse aeg näitab kujukalt, kui kaugele võib absoluutne monarh minna oma võimu kuritarvitamises. Kui Joann IV isa suri, oli Joann veel väike laps ning tema asemel valitsesid bojaarid. Bojaarid võitlesid omavahel võimu pärast.

Seejuures ei kohkunud nad kõige hirmsamaid tegusid sooritamast. Nad tapsid üksteist, aga ka Joanni kaks onu ja ema langesid nende võimuhimu ohvriks. Noort tsaari hellitati vahel üleliia, samas aga unustati ta nii ära, et ta sõna tõsises mõttes nälgis. Keegi bojaarest ei armastanud teda tõsiselt. Seepärast muutus tsaar väga u s a l d a m a t u k s kõigi inimeste vastu.

50. joonis. Joann Julm Pihkvas. Pärimuse järgi kohanud tsaari üks nõdrameelne, näidanud talle verist lihatompu ja hurjutanud verejanu pärast.

Kui Joann sai 17-aastaseks, laskis ta end pühalikult t s a a r i k s kroonida. Senised Venemaa valitsejad olid leppinud suurvürsti tiitliga. Joann aga tundis end küllalt võimsa olevat, et nimetada end t s a a r i k s. Mida kauem Joann valitses, seda suuremaks muutus ta pahameel bojaaride vastu. Lõpuks suhtus ta nendesse otse hullumeelse v i h a g a. Paljud oma head nõuandjad laskis ta surmata, teised põgenesid maalt. Endakaitseks asutas tsaar suure ihukaitseväe, mille liikmeid hüüti o p r i t š n i k u t e k s. Nad tõotasid elada ainult tsaarile ning loobusid sõpradest ja omakseist. Juba nende välimus oli hirmuäratav. Mustis univormes ratsutasid nad mustadel hobustel. Nende sadula küljes rippusid koerapea ja luud märgiks, et nad tsaari vaenlasi hammustavad ja luuaga maalt välja kihutavad.

Kuigi tsaar ühelt poolt harrastas pidulikult usukommete täitmist, korraldas ta sellest hoolimata koos oma opritšnikutega kõige metsikumaid prassinguid ning oli väga õnnelik, vaadates inimeste kannatusi piinakambris. Vahel sõitis Joann opritšnikute eesotsas rüüstama mõne bojaari mõisa. Sageli ei jäetud seal ühtki hinge ellu. Mitte ainult inimesi ei tapetud, vaid isegi koduloomi. Kalatiigid lasti kuivaks ja viljapuud raiuti maha.

Tsaari haiglane viha ei pöördunud ainult bojaaride vastu, vaid selle all kannatasid rängalt ka Tveri, Novgorodi ja Pihkva linnad. Need linnad olid tsaari vanaisa Joann III ajal olnud tõrksad alistuma Moskva suurvürstiriigile. Nüüd otsustas Joann neid selle vana patu pärast karistada.

Ootamatult tungis ta oma opritšnikutega Tveri, tappis elanikud ja põletas linna. Siis tuli järg Novgorodi kätte. Umbes 30 000 inimest, täisealisi ja lapsi, mehi ja naisi, kägistati või visati Volhovi jõkke. Armulikum oli tsaar Pihkvas.

Joann IV hävitab bojaaride võimu. Joann IV püüdis valitseda omapead nagu absoluutne monarh. Vürstisoost bojaaride tähtsust püüdis ta kõigiti vähendada. Ta võttis neilt ära suured maa-alad Kesk-Venemaal ja andis neile uusi maid riigi ääremail. Umbes 12 000 mõisnikku vahetasid nii elukohti. Uutes asukohtades kaotasid mõisnikud sidemed oma seniste naabritega ja talupoegadega, kes oma härradest olid lugu pidanud. Neil puudus igasugune tugevam toetus tsaari vastu.

Joann IV välispoliitika. Joann IV välispoliitika oli suunatud Vene riigi piiride kindlustamisele ja laiendamisele. Tema ajal vallutati Kaasani ja Astrahani tatarlaste riigid ja suur osa Siberist. Ka Vana-Liivimaad püüdis tsaar Joann Moskvale alistada, et Läänemere kaudu astuda kaubavahetusse Lääne-Euroopa maadega. Kuid seks otstarbeks orduriigiga ja Poola ja Rootsiga peetud sõjad ei andnud soovitud tagajärgi.

Segadusteaeg. Joann IV järgnes ta poeg, kes oli valitsejana saamatu; kui ta suri, lõppes temaga ka valitsev dünastia. Vene trooni pärast tekkisid kauakestvad kodusõjad, milledest isegi välisriigid Poola ja Rootsi osa võtsid. Kumbki püüdis Vene troonile asetada endale meelepärast kandidaati. Seda ajajärku kuni Romanovite troonile tulekuni nimetatakse Vene ajaloos segaduste ajastuks.

Koos jesuiitide orduga, kes unistas Venemaa katoliseerimisest, toetas Poola kuningas üht troonikandidaati, kes ütles enda olevat tsaar Joann IV poja Dimitri. Kui see „Vale-Dimitri" troonilt tõugati ja tapeti, siis lasksid poolakad oma kroonprintsi Moskvas valitseda. Ühele teisele troonikandidaadile saatis Rootsi kuningas abiks oma sõjaväe. Alles 1613. a., kui Vene tsaariks sai 17-aastane Mihhail Romanov, lõppesid kauakestnud kodusõjad ning kõik venelased hakkasid toetama uut tsaari.

51. joonis. Mihhail Romanov.

Esimesed Romanovid suurendavad tsaari võimu. Talupojad langevad pärisorjusesse. Joann IV surma järel oli Venemaal segastel aegadel korraks tõusnud seisuste võim. Kuid Romanovid seavad jalule täieliku absolutismi. Venemaalgi olid oma seisuste esindused, nn. maakogud, millede otsused segaduste ajal olid olnud päris kaaluvad. Nüüd ei arvesta aga tsaarid enam maakogude otsuseid, vaid ajavad asju omapead. Sealjuures ei leia nad maa iseteadvamalt seisuselt, aadlilt, mingit vastupanu. See on ka küllalt loomulik, sest Romanovid arvestasid väga aadli majanduslikke huve. Selleks, et mõis saaks taludelt vajaliku teo ja andamid, kinnistati talupojad maa külge (1649. a. seadusega). Koormisi olid talupojad mõisa vastu kandnud juba mitu sajandit, sest maad ei loetud mitte talupoegade, vaid mõisniku, kiriku või tsaari omaks. Kuid talupojal oli võimalus liikuda ühest kohast teise, otsides paremaid elutingimusi. Nüüd kaovad need võimalused ning vene rahvas langeb sügavasse pärisorjusesse, kust ta vabaneb alles 1861. a.

Teise Romanovite soost tsaari Aleksei ajal oli keskvõim muutunud juba nii tugevaks, et valitsus julges muutma hakata kirikukombeid, mida venelaste arvates tuli täita väga tõsiselt ja täpselt. Uuenduste teostajaks oli patriarh Nikon. Samuti laskis ta parandada vigaselt tõlgitud kirikuraamatud. Kõik vanadest kommetest kinnipidajad kuulutati kirikupõlu alla. Neid kui ketsereid peksti, peeti vangis, põletati tuleriidal, aga paljud neist ei alistunud, kartes kaotada igavest elu.

Paljud „vanausulised“ (staroveerid) jäid kuni viimase ajani väljapoole õigeusu kirikut.

Ukraina ühendatakse Venemaaga. Tähtsamaks välispoliitiliseks saavutuseks Aleksei Romanovi ajal oli ühe osa Väike-Venemaa ühendamine Moskva riigiga. Nimelt läksid Dnepri vasakul kaldal asuv Ukraina ja paremalt kaldalt Kiievi linn poolakatele sõjas kaotsi (Andrussovo vaherahu a. 1667).

Peeter Suur (1689—1725). Esimesed Romanovid lõid riigis kindla absolutistliku korra. Rahva piiramatu usaldus ja sõnakuulelikkus tsaarile võimaldas energilistel valitsejatel tuua suuri muutusi Vene ellu. Selline teguvõimas valitseja tuli Vene troonile Peeter I näol.

Kasvades veetis Peeter palju aega Moskva välismaalaste linnaosas, nn. „Saksa alevis“. (Sakslasteks nimetati Venemaal kõiki neid väheseid lääneeurooplasi, kes olid julgenud tulla poolmetsikusse Moskooviasse.) Siit sai ta esimesi aimusi salapärasest Euroopast, kus elu pidi olema hoopis teissugune kui Venemaal. Need õnneotsijad, kes siin peatusid, õpetasid mõndagi noorele Peetrile, kes tundis suurt huvi tehnika ja sõjaasjanduse vastu. Juba noore poisina armastas ta mängida sõda. Ta korraldas oma mänguseltsilisist kaks rügementi, milledest hiljemini aastate jooksul kasvas välja tsaari kaardivägi. Ühel Moskva lähedal asuval järvel taotses Peeter sõita purjepaadiga, mille kaks hollandi puuseppa tema jaoks korda seadsid.

Kui Peeter sai tsaariks, otsustas ta tundma õppida Lääne-Euroopat, et paremini korraldada Vene elu. 1697.—1698. a. reisis ta mitmes Euroopa riigis inkognito [1], kuigi suure saatkonnaga. Eriti suure huviga peatus ta Hollandis ja Inglismaal, kus töötas laevaehitusel lihttöölisena. Tsaar oli väga huvitatud laevaehitusest, ta tahtis luua mereväge Venemaalegi, kus laeva nime väärivad laevad seni täiesti puudusid. Aga muidki vajalikke ja mittevajalikke oskusi omandas noor tsaar Euroopas. Lääne-Euroopast viis Peeter endaga kaasa mitusada tehnikut ja õppinud käsitöölist, et nendega hakata ümber kujundama Vene elu.

Peeter I vallutused. Kui Peeter I troonile tuli, siis ulatus Moskva riik üsna kaugele itta, kuni Hiinani, Lääne-Euroopaga aga seisis ta ühenduses ainult Arhangelski sadama kaudu Valge

[1] Inkognito — tundmatult.

mere ääres. Mainitud sadam oli jäävaba ainult juunist oktoobrini ning teekond tema kaudu tähtsamaisse Lääne-Euroopa riikidesse kujunes üsna pikaks. Seepärast püüdis Peeter nihutada Venemaa piire mõne teise mere äärde. Koos Austria, Poola ja Veneetsiaga alustas ta sõja Türgimaa vastu, kellelt võitis Doni suudmeala Aasovi linnaga. Palju raskemaks kui sõda türklastega kujunes venelastele aga sõda Rootsiga — Põhjasõda, mis kestis a. 1700—1721. Selle tagajärjel vallutas Venemaa Ingeri ning Eesti- ja Liivimaa ja osa Soomet Viiburi linnaga. Seega pääses Venemaa Läänemere äärde, siit raius ta „akna Euroopasse". Pärast Põhjasõda vallutas Peeter Kaspia mere lääne- ja lõunaranniku.

Peeter Suure valitsus- ja sõjaväe-reformid. Peeter Suur püüdis suurt Vene riiki korraldada ümber Lääne-Euroopa maade eeskujul. Valitsemisviis muutus nüüd veel absolutistlikumaks, kui ta oli seda seni. Siiamaani oli kirikuasju juhtinud üsna iseseisev ning tsaarist sõltumatu patriarh[1]. Nüüd kaotas tsaar patriarhivõimu ning kiriku kõrgemaks valitsusasutiseks muutus püha sinod. Sinodi liikmeid nimetas tsaar ise, ja nad valitsesid kirikut tsaari soovide kohaselt. Riigi juhtimiseks mitmesugustel aladel asutas Peeter üheksa kolleegiumi. Mõned neist tegelesid riigikaitse ja sõjaväe alal, teised valitsesid riigi majanduselu, kohtu, välispoliitika ja revisjonigi jaoks olid oma kolleegiumid. Meie aja ministeeriumidest erinesid kolleegiumid seepoolest, et kolleegiumi liikmed otsustasid küsimusi häälteenamusega ja vastutasid ettevõetud sammude eest üheskoos.

Et riiki oleks parem valitseda, selleks jagati ta kubermangudeks. Sõjavägi muudeti alatiseks. Seni olid riigil rahuaegadel puudunud mainimisväärsed sõjajõud. Maaväe kõrvale loodi uus relvastatud jõud — sõjalaevastik.

Keiser Peetri muid reforme. Palju tööd ja muret oli tsaaril ajakohase tööstuse loomisega Venemaale. Venemaal oli külluses maapõuevarasid, kuid neid töötati väga vähe ümber. Nende paremaks kasutamiseks kutsus Peeter maale välismaa meistreid ja kapitaliste. Samuti asutas riik ise mäekaevandusi, töökodasid ja tehaseid. Eriti tähtsad olid neist suu-

[1] Patriarh — kreeka-katoliku usu ülim piiskop.

red riiklikud rauа- ja relvatehased, mis varustasid uut suurt sõjaväge püssidega.

Sama hoolsasti kui tööstuse eest hoolitses Peeter väliskaubanduse suurenemise eest. Neva suudmesse rajas ta a. 1703 uue linna Peterburi (praegune Leningrad), millest kujunes suur kaubalinn ja Vene riigi uus pealinn. Peterburi asutati soodesse, väga ebatervislikule pinnale. Tema rajamine oli julge tegu, sest Põhjasõja saatus oli siis veel otsustamata ja rootslased püüdsid mitu korda hävitada võrsuvat linna. 40 000 töölist nägid siin aasta otsa vaeva keisrilinna aluse loomisega. Loendamatuid palke veeti kohale ja taoti soosse. Kümned tuhanded

52. joonis. Peterburi esimestel asutamisaastatel.

tööle käsutatud talupojad surid haiguste ja raske töö tagajärjel. Kuid raskusist hoolimata valmis linn.

Elu uues linnas jättis esialgu mõndagi soovida. Kui tuul puhus edelast Soome lahe vett Nevasse, siis tõusis vesi jões tihti nii kõrgele, et tahtis uputada uut linna. Selle ärahoidmiseks ehitati kanaleid, mis päästsid linna hävimisohust. Tsaari käsul toodi teistest linnadest Peterburi elanikke. Kui Peeter Suur suri, oli ta linn juba kõige suurem Põhja-Euroopas, umbes 75 000 elanikuga.

Oma uuendustega tungis Peeter seltskondlikku ja isegi perekonnaellu. Vene perekonnas oli seni olnud isa võim väga suur. Lapsi ja naisi koheldi karmilt. Naisi ei lastud seltskonda, vigaselt sündinud lapsi tapsid vanemad sageli.

Peeter keelab nüüd sellise tooruse ja hoolitseb selle eest, et vähemalt kõrgemas seltskonnas koheldaks naisi suurema lugupidamisega.

Peeter püüdis reformida isegi r õ i v a s t u s t. Keelatakse selliste kuubede kandmine, mille hõlmad ja varrukad ulatuvad maani. Neil, kes esivanemate kombeist nii lugu pidasid, et ei arvestanud seda keeldu, lõigati hõlmad ja varrukad vägisi lühemaks. Samuti toimiti tsaari käsul habemetega. Kes end vabatahtlikult ei raseerinud, selle habe lõigati sunniviisil politsei abiga maha või nõuti tema kandmise eest suurt habememaksu.

53. joonis. Pikkade habemete sunniviisil mahalõikamine Peetri ajal. Kaasaegne vene puulõige.

Hariduse ja kutseoskuse edendamiseks vajas tsaar k o o l e ja k u t s e k o o l e. Neid asutati nüüd Venemaale.

Peetri reformid ja tema isiklik tormikas elu pahandasid paljusid venelasi, kes olid harjunud vanade kommetega ning vagurate tsaaridega. Iial polnud keegi näinud keisrit oma käega paate meisterdamas, kindluse ehitamisel maad kaevamas, riivatute välismaalastega maskipidudel veiderdamas või kõrtsis joomas. Kõike seda ja palju hullematki tegi aga Peeter. Mõned arvasid, et ta polegi vaga Vene tsaari poeg, vaid vahetatud laps, ning üks vanausuline kirjutas raamatu, kus ta tõendas, et Peeter on antikristus ise ... Selle raamatu eest mõisteti autor muidugi surma. Kõik säärased avalikud r a h u l o l e m a t u s e avaldused surus Peeter karmilt maha.

1. Missugused olid absolutismi tõusu- ja languseajad Venemaal, alates Joann IV valitsusajast? 2. Kuidas mõjutas Joann IV lapsepõlv tema iseloomu ja sisepoliitikat? 3. Tooge mõni näide Joann IV haiglasest julmusest! Kes olid opritšnikud? 4. Kuidas püüdis Joann vähendada bojaaride

võimu? 5. Mispärast ei tõstnud venelased mässu julmade tsaaride vastu? 6. Missugused maad vallutas Joann IV Venemaal?

7. Mispärast tekkisid pärast Joann IV järglase surma Venemaal segadused? 8. Kes oli Vale-Dimitri? 9. Kelle troonile saamisega lõppes segadusteaeg Venemaal? 10. Missugustes sündmustes avaldub tsaarivõimu suurenemine esimeste Romanovite ajal? 11. Kas ja kuidas mõjutas Peeter I lapsepõlv tema hilisemat valitsejategevust? 12. Kuhu viis Peeter I ta välismaareis? Mida ta taotles sellega? 13. Missuguseid reforme teostas Peeter a) riigivalitsemises, b) sõjaväes, c) majanduslikul alal ja d) seltskondlikus elus ja moes? 14. Kuidas suhtus rahvas Peeter I reformidesse? 15. Missugused maa-alad omandas Vene riik Joann IV, esimeste Romanovite ja Peeter I ajal? Mis te arvate, kelle vallutused olid riigile kõige tähtsamad?

VI. Valgustusajastu.

1. Vaimne elu.

Üldist. Kultuuriline elu Lääne-Euroopas arenes uuel ajal humanismi ja reformatsiooni mõju all. Esimene neist oli ilmlik, teine usuline liikumine. XVI sajand omandas reformatsiooni ja katoliikliku reaktsiooni tõttu usulise värvingu. Kuid järgneval sajandil hakkas ilmlik kultuurisuund jällegi endale teed rajama ja pääses lõplikult võidule XVIII sajandil. Seda uut liikumist nimetatakse valgustuseks ja mainitud ajajärku valgustusajaks. Uuesti tärkab huvi inimisiku ja ühiskondlike küsimuste vastu. Valgustuse silmapaistvamaks jooneks on ratsionalism. See on püüe seletada maailma ja sotsiaalelu kõiki nähtusi mõistuse abil. XVIII sajand on esijoones ratsionalismi sajand, kus usuti inimmõistuse ilmeksimatusse.

Ratsionalistlik filosoofia. Ratsionalistliku filosoofia isaks peetakse filosoof Descartes'i (1596—1650). Descartes otsis sellist teadmust, mille suhtes kahtlemine oleks võimatu, ja leidis, et mõtlev inimene ei saa kahelda iseenda olemasolus. „Ma mõtlen, järelikult ma olen olemas" (*cogito, ergo sum*), arvas ta. Sellest aksioomist lähtudes püüdis Descartes luua filosoofilist süsteemi, kus kõike tõeliselt olemasolevat saaks seletada mõistuse abil sama kindlasti kui mõtleva „mina" olemasolu. Ka teised kuulsad XVII ja XVIII s. filosoofid uskusid, et maailma põhiolemus on mõistuse läbi taibatav.

Loodusteaduste edu. Kõige paremini edenesid loodusteadused XVII ja XVIII s. Inglismaal, kus valitses võrdlemisi suur

uurimise- ja mõtete avaldamise vabadus. Tähelepanekute ja mõtlemise abil avastati looduses seadusepärasusi, mis valitsevad põhjuste ja tagajärgede vahel. Isegi loeti heaks tooniks kõnelda seltskonnas füüsikalistest ja keemilistest katsetest ning astronoomilistest vaatlustest. Loodi kuulus loodusteadlaste ühing „Kuninglik Selts", mille liikmeks oli ka Isaac Newton (1642—1727). Isaac Newton avastas rea mehaanikaseadusi, mis pidid kehtima kogu maailmas.

Mitmed kuulsad teadlased arendasid XVIII s. edasi mehaanikat. Elektri alal sooritati valgustussajandil rida tähtsaid avastusi ja leiutusi. Nii näit. avastati elektri juhitavus, positiivse ja negatiivse elektri erinemine, galvaani vool, piksevarras (kuulsa Franklin'i poolt) jm.

54. joonis. Isaac Newton.

Réaumur, Fahrenheit ja Celsius konstrueerisid oma termomeetrid. Lavoisier pani aluse moodsale keemiale. Suuremate teleskoopide abil avastati uusi planeete. Maateaduses toimetasid prantsuse õpetlased meridiaanimõõtmise ning valmistasid esimese põhijoontes õige Euroopa kaardi. Sakslane Kant ja prantslane Laplace püüdsid oma teooriaga valgustada päikesesüsteemi saamist.

Deism ehk „loomulik religioon". Mida enam mõtlejad hakkasid eelarvamusteta usaldama inimmõistust, seda vähem rahuldasid neid Euroopa kirikute õpetused. XVII ja XVIII s. mõned inglise filosoofid ja õpetlased püüdsid luua mõistusepärastatud religiooni. Nende õpetus kannab deismi nime. Deistide arvates on Jumal maailma luues määranud igaveseks kindlaks universumis kehtiva korra. Iial ei sega Jumal end hiljemini maailma käiku, seepärast on asjata paluda temalt imet. Kõiki sündmusi siin maa peal juhivad vääramatud loodusseadused.

1. Millal oli Euroopas valgustusaeg? 2. Mida mõteldakse, kõneldes valgustajate ratsionalismist? 3. Missugusest aksioomist lähtudes tahtis Descartes üles ehitada ratsionalistlikku filosoofiat? 4. Mispärast edenesid

XVII ja XVIII s. loodusteadused eriti Inglismaal? 5. Missugustel sajanditel elas Newton? 6. Mainige üksikuid edusamme loodusteaduste ajaloos XVIII sajandil! 7. Mida arvasid deistid imest?

Valgustus Prantsusmaal. Valgustusaja ideede tähtsamaks sünnipaigaks oli Inglismaa. Kuid alles Prantsusmaa kaudu levisid valgustusaja aated üle kogu Euroopa. See tuli sellest, et prantsuse keelt tundsid kõigi Euroopa maade haritlased ning prantsuse autorid oskasid kirjutada populaarsemalt ja huvitavamalt kui inglased. Louis XV valitsusajal (1715—1774) hakkas prantsuse haritlaskond enam ja enam tutvuma inglaste ühiskondliku ja vaimse eluga. Inglise mõtlejate julged teooriad ja sealne konstitutsiooniline riigikord paistsid paljudele prantslastele otse ilmutusena. Inglismaa muutus tõotatud maaks, kuhu tihti Prantsusmaa targemad mehed sõitsid tutvuma demokraatlikumate korraldustega ja uute ideedega.

Erilist huvi osutasid prantsuse mõtlejad ühiskondlikkude ja poliitiliste probleemide vastu. Kõige kuulsamad prantsuse valgustuse esindajad on Montesquieu, Voltaire ja Rousseau.

Montesquieu (1689—1755). Montesquieu oli elukutselt kohtunik. Ta reisis väga palju mööda Euroopat ning sai eriti head muljed Inglismaast. Kirjanikuna sai ta kuulsaks oma „Pärsia kirjade" läbi. Siin pilkab Montesquieu kogu prantsuse seltskonda, alustades kuningast ja lõpetades lihtsate pasteediküpsetajatega. Teosel oli hiiglamenu. Ruttu müüdi temast neli trükki ja lugejad jäid igatsusega ootama Montesquieu uusi raamatuid. 1748. a. ilmuski tema sulest umbes paarikümneaastase töö viljana teos „Seaduste vaim" („De l'esprit des lois"). Selles arvustab Montesquieu mitmesuguseid riigikordi ning leiab kõige parema olevat konstitutsioonilise monarhia. Seadusandlik võim kuulugu parlamendile, täidesaatev võim olgu kuninga ja kohtuvõim sõltumatu kohtu käes. Kui kolm võimu on eraldatud, siis ei saa ükski neist toimida türanniliselt. Kui aga seadusandlik ja täidesaatev võim oleksid ühendatud, siis kuningas või parlament, kes neid võime omab, võiksid luua türannilise seaduse ja panna selle otsekohe kehtima. Nüüd aga takistab üks võim teist omavoliline olemast ja riik täidab hästi oma ülesande — kaitseb kodanikkude vabadust seaduste piires.

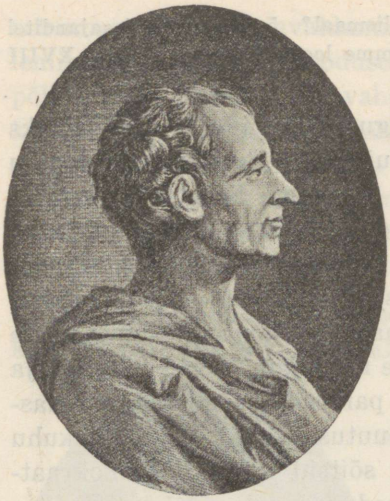

55. joonis. Montesquieu.

Voltaire (1694—1778). Veel kuulsam ja loetavam kui Montesquieu oli prantsuse valgustajaist Voltaire. Voltaire oli väikeametniku poeg. Oma hariduse omandas ta jesuiitide kolleegiumis. Seal õppis ta ühtlasi vihkama katoliku kirikut. Sattunud oma terava pilke pärast võimudega vastuollu, oli ta sunnitud maalt lahkuma. Oma uueks asupaigaks valis Voltaire Inglismaa. Nagu Montesquieu, nii armus temagi Inglise oludesse. Temast sai kodanliku vabaduse, inglise teaduse ja deismi vaimustatud pooldaja. Hiljemini viibis ta mõned aastad Preisimaal kuningas Friedrich Suure õukonnas ning pärast seda elas 30 aastat Šveitsis, Prantsusmaa piiri läheduses. Siit saatis viljakas kirjanik maailma oma arvukad teosed. Neid osteti ja loeti iga Euroopa riigi haritlaskonnas ning nende autor kujunes üheks tuntuimaks ja rikkaimaks inimeseks maailmas. Oma mõisas võttis ta vastu külastajaid, kes tulid tema juurde kõigist maadest; samuti pidas ta väga paljude isikutega kirjavahetust. 84-aastasena sai elatanud autor loa minna Pariisi oma näidendi „Ireene" esietendusele. Sel puhul võttis prantsuse seltskond ta vastu tormiliste kiiduavaldustega, otse kui kõikide valgustajate kuninga. Varsti pärast seda suri suur kirjanik 84 aasta vanuses.

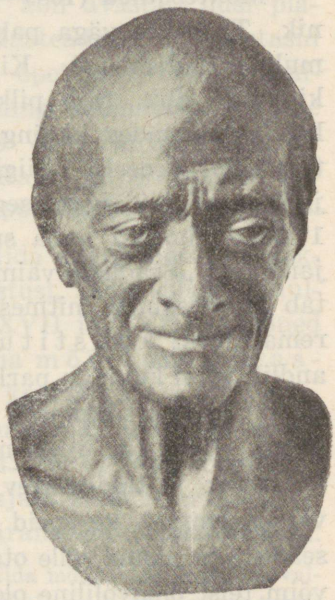

56. joonis. Voltaire.

Voltaire oli väga viljakas, tema teoste arv ulatub üle 400. Nende hulgas on romaane, luuletisi, näidendeid,

pamflette, filosoofilisi ja ajaloolisi töid. Oma teostes Voltaire naeruvääristab teravmeelselt mitmesuguseid elupahesid. Eriti vihkas ta sallimatut katoliku kirikut. Sealjuures jäi ta aga tõsiseks kristlaseks oma elu lõpuni. Veel oma elu lõpu eel kirjutas ta: „Ma suren, austades Jumalat, armastades oma sõpru, oma vaenlasi mitte vihates ning sajatades ebausku."

Korduvalt astus ta välja mõttevabaduse ja ususallivuse eest. Tegelikult oli ta valmis kaitsema ja aitama kiriku poolt tagakiusatuid. Peale usulise sallivuse nõudis Voltaire muidki parandusi ühiskondlikus elus, näit. kohtupidamise ümberkorraldamist, kohtualuste piinamise kaotamist, maksude õiglasemat jaotamist ja pärisorjuse lõpetamist. Kuid demokraatiasse suhtus ta enamvähem skeptiliselt. „Kui harimatu rahvahulk teotsema hakkab, siis hukkub kõik," arvas ta. Tema riigikorra ideaaliks on „valgustatud ainuvalitsus", s. o. selline riigikord, kus riiki valitseb haritud monarh, kuid alati silmas pidades inimlikkusenõudeid ja üldsuse kasu.

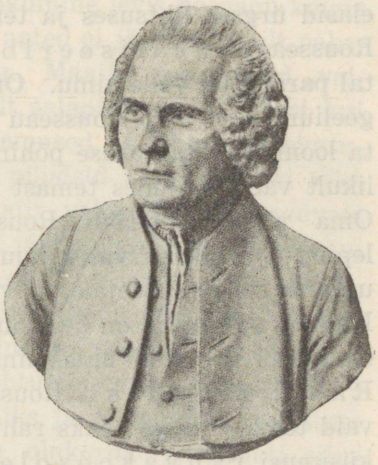

57. joonis. Rousseau.

Rousseau (1712—1778). Kõige demokraatsem prantsuse suurtest valgustajatest oli Rousseau. Ta sündis Genfis vaese kellasepa pojana. Ema suri tema sündimisel, isa ei hoolinud palju poja kasvatusest. Viimase armsaimaks ajaviiteks oli juba varakult romaanide lugemine. Need mõjutasid poissi, muutsid ta kujutlusvõime elavaks ja tunded kergesti erutatavaiks. Mõne aasta õppis ta ühe vaselõikaja juures käsitööd, siis põgenes sealt ning alustas hulkurielu. Ta pidas väga mitmesuguseid ameteid, oli kord teenriks, kord muusikaõpetajaks, kord sekretäriks jne. Kolmekümneaastasena tuli ta Pariisi, kus elatas end esmalt nootide ärakirjutamisega.

Pariisis tutvus Rousseau kirjanduslikkude ringkondadega. Ta kirjutab ka ise ning ta teoste sisuline uudus äratab üldist tähelepanu. Kuid ta nurgelised kombed ja hell enesetunne

ajavad ta kergesti tülli seltskonnainimestega. Seepärast veedab ta oma elu tagasitõmbunult, kannatades viimaseil eluaastail tagakiusamismaania all.

Rousseau sai kuulsaks teosega „Kas on teaduste ja kunstide edu soodustanud kõlbluse paranemist?" Dijoni akadeemia oli kuulutanud välja auhinnatöö sellele teemale. Võistluse väljakuulutajad ja kogu haritud seltskond lootsid muidugi autoreilt kultuuri hüvede ülistamist, kuid ootamatu julgusega Rousseau vastas küsimusele eitavalt. „Tagasi loodusesse," hüüab Rousseau, leides, et kultuuri edenemisega on käinud käsikäes kõlbluse langemine. Õnnelikud ja head olid need inimesed, kes vabas looduses elasid ürgses lihtsuses ja teadmatuses. Selles teoses ja mujalgi Rousseau idealiseerib loodusinimeste elu, millest tal paraku oli vähe aimu. Oma uut looduse- ja loomulikkuseevangeeliumi jutlustab Rousseau ka romaanis „Emile". Siin püstitab ta loomuliku kasvatuse põhimõtted. Last tuleb kasvatada võimalikult vabalt, hoides temast ainult eemal kahjustavaid mõjutusi. Oma riikliku ideaali Rousseau avaldab teoses „Ühiskondlik leping". Tema arvates kuulub riigis võim rahvale. Rahvas usaldas selle valitsejale, et viimane kasutaks seda rahva huvides. Kuid et valitsejad on hakanud kasutama oma võimu kurjasti, siis Rousseau soovitab ühiskonnale võtta võim tagasi enda kätte. Rahvavalitsust Rousseau ei kujutle parlamentaarsena, vaid tema arvates peaks rahvas ise otsustama riigiellu puutuvaid küsimusi rahvakoosolekuil. Nii on Rousseau ideaaliks rahvavabariik.

Prantsuse seltskond valgustussajandil. Prantsusmaa ilmlikud ja kiriklikud võimud püüdsid igati takistada valgustussajandi ideede levimist. Valgustajate raamatuid konfiskeeriti, neid endid jälitati. Sageli raamatud trükiti välismail, paljud autorid kirjutasid oma julgeoleku pärast varjunime all. Kuulsa prantsuse entsüklopeedia ilmumine kestis võimude poolt tehtud takistuste pärast paarkümmend aastat ning paljud tema köited loeti keelatud raamatuiks. Kõigest sellest hoolimata levisid valgustajate arvamused kõrgemas seltskonnas küll kirja teel, küll suusõnal. Uusi mõtteid avaldati nii kohvikutes kui ka salongides, s. o. kinnistes seltskondlikes ringides, kuhu ei ulatunud politsei kõrv. Jõukamad aadli- ja kodanikudaamid kutsusid oma salongidesse vestlema kuulsaid õpetlasi ja kirjanikke, kellede uusi ja julgeid arvamusi siin vaimustusega kuulati. Tegelemine loodusteaduste ja ühiskondlikkude probleemidega muutus moeasjaks. Usk pärispattu, kuradi ja kurjade vaimude olemasollu ja mitmesugustesse imedesse lõi kõikuma. Teataval määral muutus moeasjaks kirikust eemale-

hoidumine. Sel ajal kui kehtiva korra pooldajad rõhutasid selle auväärset vanust, levis valgustatud seltskonnas arvamus, et minevik ei tarvitse olla tuleviku juhtnööriks, vaid terve inimmõistus peab elu korraldama julgelt uuesti ja paremini.

Valgustussajandi keskpaiku armastati seltskonnas küll kriitilist mõtlemist ja teravmeelset pilget, kuid tundekülmust peeti naeruväärseks. Vaated ses suhtes muutusid sajandi viimasel kolmandikul. Rousseau jt. kirjanikkude mõjul läksid moodi tunnete- ja õrnuseavaldused. Valgustatud seltskond muutus tundeliseks. Inimarmastus suurenes — kõrged daamid ja härrad hakkasid huvituma vaeste, vanade ja haigete saatusest. Asutati varjupaiku ja heategevusasutisi, võideldi piinamise vastu kohtus ja peksu vastu koolis.

Valgustuse tähtsus. Valgustusliikumine levis peaaegu kõigis Euroopa mais. Edumeelsete autorite aated ei jäänud ainult paberile, vaid neid püüti rakendada ka ellu. Maailm ei paistnud „valgustatud" inimestele enam kardetavalt salapärane, sest ajast kui kiiresti suurenesid loodusteaduste tulemused ja tehnika saavutused. Et loodusteadused ja filosoofia püüdsid kõiki nähtusi seletada loomulikkude põhjuste kaudu, siis vähenes mõõduandvais ringkonnis ebausk. Nõiaprotsessid jäid aegamööda minevikku. Teisitimõtlejate vastu muututi nüüd sallivamaks — võõrausuliste verised tagakiusamised riigivõimu poolt lakkasid. Jesuiitide ordu, kes pidas halastamatut võitlust mittekatoliiklaste vastu, suleti ilmlikkude võimude survel. Kohtumõistmisel kaotati piinamine, seadused muudeti täpsemaiks ja selgemaiks, karistusmäära vähendati. Talupoegade olukorda parandati siinseal. Ikka enam hakati valgustusaja ideede mõjul rõhku panema rahvaharidusele. Käsitledes küsimust, missugune on parim riiklik ja ühiskondlik kord, valmistas valgustus ette autokraatse korra ja seisusevahede kadumist ning valitsusviiside demokraatlikumaks muutumist.

1. Mispärast levisid valgustusaja ideed maailma just Prantsusmaa kaudu, kuigi Inglismaa oli nende sünnimaa? 2. Nimetage tähtsamaid prantsuse valgustajaid! 3. Missuguse teosega sai Montesquieu kuulsaks? 4. Millist põhimõtet soovitas Montesquieu teostada valitsuse korraldamisel? 5. Mida teate Voltaire'i eluloost? 6. Mille eest ja mille vastu võitles Voltaire oma teostes? 7. Millest paistab Voltaire'i suur mõju kaasaegsetesse? 8. Mida teate Rousseau elukäigust ja iseloomust? 9. Mispoolest erinevad Voltaire'i, Montesquieu ja Rousseau arvamused õigest riigikorrast? 10. Missuguse teosega sai Rousseau kuulsaks? 11. Mida teie arvate Rousseau nõudest „tagasi looduse juurde"? 12. Kas ja mil määral on see nõue õigustatud? 13. Loendage uuendusi, mida teostati valgustuse mõjul!

2. Valgustatud absolutism.

Üldist. Valgustuse mõjul tekkis eriline suund poliitikas — valgustatud absolutism. Mitmed riigivalitsejad võtsid omaks valgustusaja ideed ja püüdsid neile vastavalt teostada uuendusi riiklikus ja ühiskondlikus elus. Uuendused võisid nende arvates lähtuda ainult haritud valitsejast, sest rahvas polevat võimeline otsustama ja pidavat seepärast jääma eemale riiklikust elust. Kuid valgustatud ainuvalitsejate poolt teostatud reformid jäid sagedasti poolikuks, sest nende läbiviimist püüdsid takistada vaimulikud ja aadel, kes kartsid sellest endile kahju. Valgustusaja valitsejaist on silmapaistvamad Preisi kuningas Friedrich II, Austria keiser Joseph II, Vene keisrinna Katariina II ja Rootsi kuningas Gustav III.

Friedrich II ja ta sisepoliitika Preisimaal. Üheks tuntuimaks valgustatud kuningaks oli Friedrich II Suur (1740—1786) Preisimaal, keda kaasaegsed hüüdsid „kuningas-filosoofiks". Suure innuga luges ta prantsuse valgustajate töid ja mõnda aega elas kuulus Voltaire koguni tema õukonnas Berliinis. Friedrich II isa Friedrich Wilhelm I (1713—1740) polnud sarnane teiste XVIII s. monarhidega. Sel ajal kui iga vaesemgi Saksa vürst pillas raha toredale õueelule, Friedrich Wilhelmi õukonnas elati väga lihtsalt. Sel ajal kui kõikjal oli moeasjaks prantsuse keele ja autorite teadmine, ei hinnanud Friedrich Wilhelm valgustusaja teadlasi ega sallinud oma poja prantsuse kirjanikkude ja muusika harrastamist. Valitsejana nõudis ta kõigilt täpset, otse masinlikku kohusetäitmist ning karistas oma ametnikke väiksemate süütegude eestki üsna rängalt. Kui mõni minister või nõunik ilma kuninga

58. joonis. Friedrich II.

kirjaliku loata kas või tunnigi hilines, pidi ta maksma 100 dukatit trahvi, puudus ta terve päeva, kaotas ta poole aasta palga. Riigirahade kõrvaldamise eest aga võis koguni sattuda võllasse. Veel rangem distsipliin kui ametiasutistes kehtis sõjaväes.

Kroonprintsina kannatas Friedrich Suur nii väga isa karmuse ja tahumatu oleku all, et püüdis p õ g e n e d a kodust Inglismaale. Kuid ta vangistati ja anti sõjakohtu kätte. Sõber, kes oli teda põgenemiskatsel aidanud, mõisteti surma. Ta ise saadeti karistuseks pealinnast eemale, ühte väikesse kindlusse, kus ta pidi end ette valmistama tulevasele riigivalitsemisele. Kui siis ta isa suri ning Friedrich Suur kuningaks sai, valitses ta riiki ometi sama bürokraatlikult ja autokraatlikult kui isagi. Nii sõjaväes kui ka ametikohtades pidid kõik vastuvaidlematult kuulama „kuningas-filosoofi" sõna. Iial ei lisanud ta oma käskudele põhjendusi juurde.

Kuigi kuningas valitses absolutistlikult, võisid alamad olla temaga võrdlemisi rahul. K o h t u d reformeeriti — piinamised kaotati ja kõik kodanikud kuulutati seaduse ees samaväärseiks. U s u a s j u s oli keiser salliv. Preisimaal tohtis „igaüks omal viisil" (*nach seiner Fasson*) õndsaks saada. R a h v a h a r i d u s t tõstis kuningas uute koolide asutamisega, Berliini akadeemiasse kutsus ta prantsuse õpetlasi.

Nagu kunagi Prantsusmaal Colbert, nii ehitas nüüd Preisimaal Friedrich Suur t e i d ja k a n a l e i d, reguleeris kaupade sisse- ja väljavedu merkantilistlikus vaimus, ergutas töökodade asutamist ja õppinud tööliste sisserändamist välismailt. T a l u p o e g a d e elujärge kergendas ta seega, et keelas nende ilma maata müümise ning laskis kindlaks määrata lubatavad teo ülemmäärad.

Preisimaa muutub suurvõimuks. Preisimaa oli võrdlemisi noor riik. Tema põhiosadeks olid ühelt poolt endine Preisi ordu ala ja teiselt poolt Brandenburgi vürstiriik. Mõlemad maad ühendati XVII s. Hohenzollernite valitsejasoo alla. H o h e n z o l l e r n i d kulutasid palju raha ja hoolt korraliku sõjaväe loomiseks. Sõjavägi võimaldas Preisimaal osa võtta paljudest Euroopa sõdadest ning enamasti ikka oskasid Preisi kuningad endile r a h u t e g e m i s e l välja tingida mõne maatüki sõjasaagiks. Friedrich Suure isa võttis näit. Vene liitlasena osa Suurest Põhjasõjast ja rahutegemisel sai ta Preisile suure osa Rootsile kuulu-

nud Lääne-Pommerist. „Kuningas-filosoof" ise segas end Austria pärilussõtta (1740—1748), mis puhkes a. 1740, kui keiser Karl VI surma järel pääses troonile tema tütar Maria Theresia. Osa Saksa vürstiriike aga ei tunnustanud tema trooniletulekut seaduslikuks ja nad alustasid Austria vastu sõda. Austria vastaste seas oli ka Preisimaa. Tüli ei jäänud ainult kodusõjaks Saksamaal — Austria vastu astus välja ka Prantsusmaa, teda kaitsema tõttas aga Inglismaa. Pärilussõda lõppes rahutegemisel Maria Theresia õiguste tunnustamisega, kuid Preisimaale pidi ta loovutama maapõuevaradelt rikka Sileesia. Kuid Austria ei tahtnud sugugi leppida selle kaotusega. Polnud möödunud veel kümmet aastat Austria pärilussõja lõpust, kui Sileesia pärast tekkis uus verine sõda, mis on ajaloos tuntud Seitsmeaastase sõja (1756—1763) nime all. Austria ühines oma endise vastase Prantsusmaaga, samuti Venega ja Rootsiga, et võita tagasi Sileesia. Preisimaad toetas seekord ta endine vaenlane Inglismaa. Vaatamata sellele, et Friedrich Suur juhtis oma vägesid hiilgavalt, muutus preislaste olukord selles sõjas kord üsna raskeks. Näis, nagu seisaks Preisimaal ees põhjalik kaotus. Kuid 1762. a. tuli Vene troonile Preisi-sõbralik keiser Peeter III. Viimane sõlmis kohe Preisimaaga lepingu. Peeter III kõrvaldati küll poole aasta pärast troonilt, kuid ta järglane, Katariina II jäi erapooletuks. 1763. a. tehti Hubertsburgis rahu, kus Sileesia jäi lõplikult Preisile.

Friedrich suurendas oma maid ka „Lääne-Preisimaa" omandamisega esimesel Poola riigi jagamisel a. 1772. Preisimaa oli sobitanud oma endiste vaenlaste Austria ja Venemaaga rahuldava vahekorra, ning tema ettepanekul jagasid need kolm riiki endi vahel suure hulga nõrga Poolamaa territooriumist. Visla jõe alamjooks läks nüüd Preisimaa kätte ning seni teineteisest lahutatud olnud Brandenburg ja Ida-Preisimaa said ühendatud.

Joseph II (1780—1790) uuendustegevus Austrias. Palju kaugemale valgustusaja ideede teostamises kui Friedrich Suur läks Maria Theresia poeg Joseph II, keda on nimetatud „revolutsionääriks troonil". Hoolimata mitte ainult aadli ja vaimuliku seisuse, vaid ka riiginõukogu ja keiserliku kantselei vastupanust viis ta oma reformid julgelt läbi. Joseph II mõistis hästi, et aadli ja vaimulikkude eesõigused on liiga suured ning talupoegade

õiguslik ja majanduslik seisund äärmiselt vilets. Selliseid suuri vastuolusid asus keiser tasandama. Ta andis välja käskkirja, mille järgi kaotati aadli ja vaimulikkude eesõigused maksude maksmisel. Teiseks kaotas ta ära talupoegade pärisorjuse osas Austria maadest (1781). Talupoegade teokohustused arvati ümber rahasse. Tolerantsipatendiga anti protestantidele ühesugused õigused katoliiklastega, ainult jumalateenistusi ei tohtinud nad pidada avalikult. Umbes 2000-est Austrias olevast kloostrist sulges Joseph II ümmarguselt 1300. Suletud kloostrite varandusi kasutas keiser hoolekande otstarbeks. Viinis asutati varjupaiku vaestele, orbadele, kurttummadele, invaliididele jne. Samuti loodi kloostritelt võõrandatud varanduste abil hulk koole. Vaimulikkude järelevalve koolide üle kaotati, usuõpetusetundide kulul anti tunnikavades tublisti ruumi reaalainetele. Seadused muudeti tunduvalt humaansemaks. Surmanuhtlust lubati määrata ainult mässajaile.

Riigivalitsemist püüdis Joseph muuta tsentralistlikumaks. Austria eri rahvustega provintsides kehtisid seni erilised õigused, sealsetel seisustel oli olnud mõndagi ütelda provintsi valitsemise kohta. Nüüd kaotati provintside omavalitsused, asju hakkasid ajama keskvalitsuse ametnikud, ametlikuks keeleks tehti kõikjal saksa keel. Sellised reformid tekitasid riigis tugeva opositsiooni. Aadel, kirik ja oma rahvustundes solvatud provintsid ühinesid võitluseks valitsuse vastu. Eriti ärev oli meeleolu Ungaris ja Belgias. Belgias puhkes avalik mäss ning maa kuulutati iseseisvaks vabariigiks. Keset selliseid vapustavaid sündmusi suri keiser, kes vareminigi oli olnud haiglane. Tema järglane kaotas paljud Joseph II reformid, et ärevus riigis pisutki väheneks, muu seas jäi pooleliolev pärisorjuse kaotamine mitmel pool teostamata.

Katariina II (1762—1796) reformipüüded Venemaal. Katariina oli üks oma aja haritumaid valitsejaid ja tundis hästi valgustusaegset kirjandust. Ta valitsemisele on omased üksikud valgustatud absolutismi jooned, kuid nad ei esine kaugeltki nii suurel määral kui Joseph II ja Friedrich II juures. Katariina II ajal valitses Venemaal senisest suurem ususallivus. Keisrinna käsul rajati uusi linnu, mis pidid olema administratsioonikeskusteks. Keisrinna kirjutas raama-

tuid valgustusaja vaimus ja ostis kuulsaid kunstiteoseid kogu Euroopast. Tema ajal õitsesid pealinnas näitekunst ja muusika, asutati uusi koole. Neist oli aga kasu ainult kõrgematele kihtidele. Rohkearvulise talupojaseisuse heaks ei tehtud midagi.

Oma valitsuse algul mõtles Katariina küll tõsiselt talupoegade olukorra parandamisele, kuid see püüd jäi teostamata. Katariina oli troonile pääsenud aadli abiga mitteseaduslikul teel ning ei julgenud seepärast aadliga vastuollu sattuda. Tema ajal talupoegade seisund pigemini halvenes kui paranes. Talupojad-pärisorjad olid täiesti mõisniku meelevalla all. Isegi kaebamise mõisahärra peale kohtus keelas keisrinna peksu ja sunnitöö ähvardusel. Mõisnikud käitusid talupoegadega nagu mõisa inventariga.

59. joonis. Katariina II.

Katariina II vallutused. Poola riigi jagamised (1772—1795). Katariina välispoliitika peasihiks oli Venemaa piiride laiendamine. Türgimaalt võitis ta kahes sõjas Musta mere põhjaranniku ja Krimmi. Poola riigi langemisel omandas Venemaa suure osa tema maa-aladest. Poola oli muutunud XVIII s. väga nõrgaks. See tuli tugeva keskvõimu puudusest. Kuninga võim oli väga piiratud aadli ja seiminimelise riigipäeva läbi. Kuid ka seim ei suutnud teostada riigielus vajalikke uuendusi, sest igal üksikul seimi liikmel oli *liberum veto* õigus, s. o. õigus seimi otsuste teostamist ära keelata. Omavahel vaenlikud aadligrupid ühinesid tihti relvastatud konföderatsiooneks ning pidasid vahel kodusõdugi. Talupoegadel polnud põhjust oma riiki eriti armastada — neid hoiti pärisorjuses.

Üheks lahkhelide põhjuseks riigis oli muu seas katoliiklaste sallimatus mittekatoliiklaste vastu. Kui seim Vene valitsuse ja ühe aadligrupi survel otsustas (1768. a.) mittekatoliiklastele anda võrdsed õigused katoliiklastega, siis puhkes maal kodusõda. Kodusõja rahustamist ettekäändeks võttes okupeerisid

Vene väed Poolamaa. 1772. a. jagati vastavalt Friedrich II plaanile suur osa Poola alasid tema naabrite Venemaa, Preisimaa ja Austria vahel. Paarikümne aasta pärast muutus olukord Poolamaal jälle nii ärevaks, et Venemaa saatis oma väed Poolat „rahustama". Koos sellega teostati Preisi ja Venemaa poolt teine Poola jagamine (1793). Seni veel iseseisvaks jäänud väikesse Poola riiki jäid esialgu Vene okupatsiooniväed. Kui poolakad nende vastu mässu tõstsid, summutati see meeleheitlik vastuhakkamine väga veriselt. Nüüd (1795. a.) teostus Poolamaa kolmas ning lõplik jagamine mainitud kolme riigi vahel.

Gustav III (1772—1792), Rootsi kuningas, püüdis elada nagu valgustatud metseen. Ta toetas kunstnikke ja kirjanikke, alustas suurejoonelisi ehitisi ning harrastas Rootsis seninähtamatut toredat õueelu. Oma populaarsuse tõstmiseks alustas kuningas Venemaaga sõja, mis ei andnud Rootsile aga vähimatki maade juurdekasvu.

1. Kuidas suhtusid valgustatud ainuvalitsejad demokraatlikku korda? 2. Kuidas võttis Friedrich Suur lühidalt kokku valgustatud monarhi ülesanded? 3. Missugustes punktides tunduvad valgustatud valitsejate reformid praegu eriti poolikuina? 4. Loendage Friedrich II reforme! 5. Missuguste maa-alade võrra ja mille tõttu suurenes Preisimaa Friedrich Wilhelm I ajal ja Friedrich Suure ajal? 6. Mis oli Austria pärilussõja põhjuseks? 7. Missuguste tulemustega lõppes Seitsmeaastane sõda? 8. Missugust muutust näeme võitlevate poolte koosseisus, kui võrrelda Austria pärilussõda ja Seitsmeaastast sõda? 9. Loendage Joseph II uuendusi! 10. Loendage põhjusi, mis tekitasid opositsiooni Joseph II vastu! 11. Loendage Katariina II reforme! 12. Mispärast ei suutnud Katariina II teostada põhjalikke uuendusi talupoegade kasuks? 13. Missugused olid Poola riigi nõrkuse põhjused? 14. Millal toimusid kolm Poola jagamist? 15. Kes said sel puhul maid ja missuguseid?

3. Inglismaa XVIII s. ja Põhja-Ameerika Ühendriikide tekkimine.

Parlamendi võimu kasvamine. Juba mitu sajandit oli Inglismaal parlamendile kuulunud võim seadusi anda ja makse määrata. Kuningate katsed parlamendilt neid õigusi võtta polnud andnud mingisuguseid tagajärgi. Pärast nn. „veretut revolutsiooni" kasvab parlamendi tähtsus Inglise riigis veelgi, tema kontroll täidesaatva võimu üle suureneb.

XVIII sajandil, kui mandririiges võidutses absolutism, suureneb Inglismaal rahvaesinduse osatähtsus riigielus.

Pärast „veretut revolutsiooni" troonile pääsenud kuningad ei olnud vanust seaduslikest Tudorite ja Stuartite dünastiaist. Kui paljud vanameelsed, nn. t o r y d ihkasid troonile Stuarteid, siis otsisid uued valitsejad vabameelse w h i g i d e partei poolehoidu; whigid aga olid nõus kuningat toetama, kui see laiendab parlamendi õigusi.

Juba William III pidi 1701. a. kinnitama t r o o n i p ä r i m i s e s e a d u s e, mis peale korralduste Inglise trooni pärimise kohta sisaldas mitmesuguseid kuningavõimu kitsendavaid punkte. Nimelt määrati sellega kindlaks, et kõik valitsuse korraldused pidid kandma vastava m i n i s t r i a l l k i r j a, kes vastutab nende seaduspärasuse eest. Ilma ministri allkirjata ei omanud kuninga käsud mingit jõudu. Inglismaal hoiti kinni arvamusest, et Jumala armust troonile astuv kuningas ei või eksida ning seepärast on võimatu võtta teda vastutusele. Nüüd sai aga parlament õiguse ministrite üle kohut mõista ja neid eksimuste korral karistada. Seega muutus William III ajal valitsus õiguslikult vastutavaks parlamendi ees.

1714. a. tuli Inglise troonile H a n n o v e r i dünastia. Esimesed sellest soost kuningad olid pärit vaesest Saksa osariigist ning tundsid endid rohkem sakslastena kui inglastena. P a r l a m e n d i v õ i m k a s v a s nüüd veelgi. Ministeerium oli muutunud William III ajal parlamendi ees vastutavaks, nüüd aga hakati koguni ministreid valima sellest p a r t e i s t, mis oli parlamendis enamuses. Kui parlament avaldas ministritele umbusaldust, siis pidi valitsus ametist lahkuma või kuningas saatis alamkoja laiali.

Inglise poliitilise elu varjukülgi. Vaatamata sellele, et Inglismaa poliitiline areng jõudis tunduvalt ette mandririikide omast, oli siin veelgi palju v a n a k o r r a jäänuseid. Üheks selliseks puuduseks oli alamkoja valimisviis, mis püsis suuremate muutusteta keskaja lõpust alates. Inglismaa 8 000 000 elanikust oli XVIII sajandi lõpul hääleõiguslikke ainult 160 000 kodanikku. Saadikute arv jagunes v a l i m i s r i n g k o n d a d e vahel väga mitteühtlaselt. Mõned hiljemini suureks paisunud linnad, nagu Manchester ja Liverpool, ei omanud üldse saadikut alamkojas, kuigi neis oli kümneid tuhandeid elanikke. Paljudel peaaegu

väljasurnud krahvkondadel aga, nn. „pehkinud kohakestel", oli vahel mitu saadikut parlamendis. Londonil oli alamkojas esindaja iga 125 000 elaniku kohta, 30-l „pehkinud kohakesel" aga iga 6 elaniku kohta! Valimised olid avalikud ning see jättis palju võimalusi nende mõjutamiseks. Mitmesugune surveavaldamine ja valijate äraostmine olid sagedateks nähtusteks. Selliste valimiste teel moodustatud alamkoda ei võinud olla rahva tahte õige peegeldaja. Pealegi ei lubanud *Test Act* katoliiklastel pääseda parlamendisaadiku kohale ega muudesse riigiametitesse. Seega võeti veel ühelt osalt rahvalt seaduslikud võimalused poliitilises elus kaasatöötamiseks. Sageli ostetud häältega parlamenti pääsenud saadikud lasksid omakorda endid ära osta valitsuse poolt, kes vajas alamkoja poolehoidu. Suurelt osalt võitlesid parteid parlamendis rohkem kohtade kui põhimõtete pärast. Kõigist neist pahedest hoolimata jäi Inglismaa siiski maaks, kus rahva tahet arvestati rohkem kui muudes riikides.

Inglismaa muutub võimsaks koloniaalriigiks. Esimesed koloniaalriigid Euroopas olid Portugal ja Hispaania. Portugal kui koloniaalvõim kaotas oma tähtsuse, kui ta Philipp II ajal liideti Hispaaniaga. Hollandlased anastasid sel puhul tähtsamad Portugali asumaad. Hispaania säilitas oma suuri asumaid Ameerikas kuni XIX sajandini. Kuid hispaanlased ei osanud hästi valitseda ja majandada oma asumaid, mis seepärast andsid kodumaale vähe tulu. XVII s. oli Holland võrdlemisi tähtsaks asumaaderiigiks, kuid tema koloniaalvõim ei kestnud kaua. Suurriigid Prantsus- ja Inglismaa vallutasid väikese Hollandi tähtsamad asumaad. XVIII s. esimesel poolel sammus koloniaalriigina esirinnas Prantsusmaa. Juba Henri IV ajal olid prantslased hakanud vallutama Kanadat ning need vallutused olid jätkunud ka Richelieu ja Louis XIV ajal. Viimase ajal loodi Mississippi jõgikonnas Louisiana-nimeline asumaa. Ida-Indiaski olid XVIII s. algupoolel Prantsuse asumaad tunduvalt laiemad kui Inglise omad. Kuid sajandi keskpaiku hakkas ülemvõim nii Ameerikas kui ka Ees-Indias minema Inglismaa kätte.

Inglise esimene asumaa Virginia tekkis kuninganna Elisabethi ajal Põhja-Ameerikas. Hiljemini lõid väljarändajad Inglismaalt neile lisaks teisi. Üsna suur oli Inglise asumaade

juurdekasv Seitsmeaastase sõja ajal (1756—1763). Prantslased kaotasid sõjas Inglismaale Kanada, Louisiana idaosa ja tähtsaid maa-alasid Ida-Indias. Inglismaa muutus nüüd esimeseks mereriigiks.

Inglise asumaad Põhja-Ameerikas. Kunagi pole asumaid loodud nii väärtuslikkude inimeste abil kui Inglise asumaid Põhja-Ameerikas. Siia ei tulnud seiklejad kiire rikastumise himuga, vaid korralikud ja töökad kodanikud, kes kodumaalt lahkusid usuliste kitsenduste tõttu. Siia saabus puritaane, katoliiklasi ja mitmesuguseid lahkusulisi. Põhjapoolsete asu-

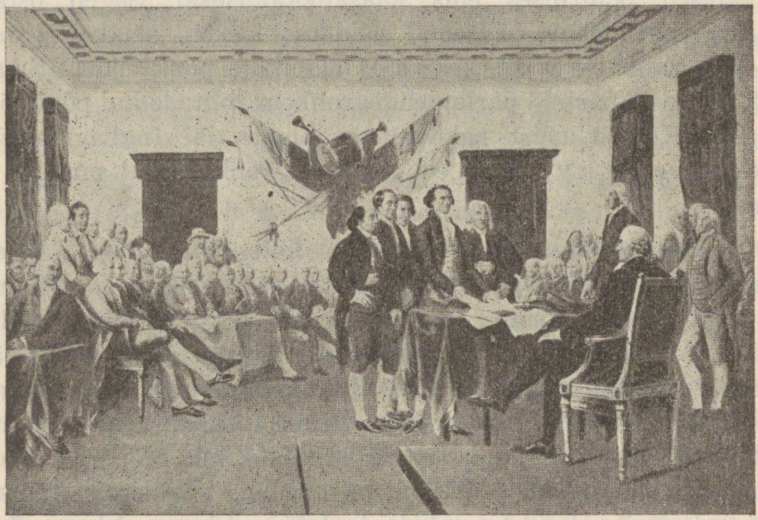

60. joonis. Ameerika iseseisvusdeklaratsiooni vastuvõtmine.

maade kolonistid olid oma elukutselt väikepõllupidajad, kaupmehed ja käsitöölised. Lõunasse aga jäid elama suurmaapidajad, kes siin neegerorjade abil hakkasid kasvatama oma hiiglaistandustes tubakat, suhkruroogu ja riisi. Inglise asumais Ameerikas valitses enamasti üsna demokraatlik kord. Seadusandlikeks asutisteks olid laialdase valimisõiguse alusel valitud parlamendid, Inglise valitsus määras asumaadesse ainult täidesaatva võimu teostajad — kubernerid.

Konfliktid asumaade ja Inglismaa vahel. Ainult majanduslikes küsimusis püüdis Inglismaa hoida asumaid endast sõltuvaina. Asumaist pidid võimalikult suurt kasu saama Inglise

kaupmehed, laevurid ja töösturid. Asumaad tohtisid vedada oma saadusi ainult Inglismaale, samuti pidid sisseveokaubad koloniaisse toodama Inglise laevadel, kas otse Inglismaalt või üle Inglismaa. Tööstuse arengut asumais püüdis Inglise valitsus pidurdada, et Uus-Maailma välja vedada kodumaa tööstussaadusi. Masinate ja masinaplaanide viimine Ameerikasse oli keelatud, samuti mõnesuguste tööstusettevõtete asutamine seal. Sellised takistused äratasid kibedust ameeriklastes, kes vihkasid kitsendusi ja sundi, mis olid teinud nende elu juba kodumaal õnnetuks.

Pärast Seitsmeaastast sõda, kui Inglismaa rahandus oli sattunud raskesse seisukorda suurte kulude tõttu sõjas, otsustas Inglise parlament maksustada Ameerika kolooniaid, kes seni polnud Inglismaa kasuks makse maksnud. Kuigi valitsuse poolt määratud maksud polnud rasked, tekitasid nad Ameerikas suure rahulolematuse. Ameeriklased väitsid, et neid ei tohi maksustada Inglismaa kasuks, sest nad pole esindatud Inglise parlamendis. Maal kasvas ärevus suureks. Maksuametnikkude kallal hakati tarvitama vägivalda. Küll kaotas Inglise parlament nüüd, seisukorra tõsidust mõistes, kõik sisseseatud maksud, ent pani sisseveotolli mõningaile kaubaartikleile (teele, klaasile, paberile ja värvidele). Kuid see Inglise parlamendi järeleandmine ei suutnud enam vältida mässu puhkemist.

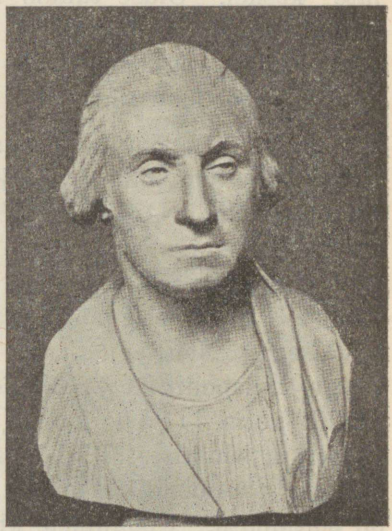

61. joonis. Washington.

Põhja-Ameerika Ühendriikide tekkimine. 1774. a. kogunesid asumaade delegaadid Philadelphiasse ühisele kongressile. Kongress otsustas luua oma sõjaväe, sest Inglise parlament oli maale saatnud oma väed. Tekkis sõjalisi kokkupõrkeid inglaste ja ameeriklaste vahel. Lõhe kolooniate ja kodumaa vahel muutus nüüd ülepääsetamatuks. 1776. a. võttis Philadelphia kongress vastu iseseisvusdeklaratsiooni.

Sõjategevuses oli õnn esialgu Inglismaa poolt, kelle käsutuses oli suurel arvul palgasõdureid. Ameeriklaste väed olid halvasti varustatud, tihti olid nende rõivad ja jalanõud väga viletsad. Ka olid nad alguses vilumatud sõjapidamises. Kuid neid innustas visa võitlemistahe ning nende andekas juht George Washington oskas lühikese ajaga luua hea distsipliini. Euroopast tuli neile appi palju vabatahtlikke ja Prantsusmaa, Hispaania ja Madalmaad liitusid vabadusvõitlejate toetamiseks. Selle liidu loojaks oli ameerika diplomaat ja teadusmees Benjamin Franklin. Tema ilmumine Pariisi tekitas suurt vaimustust prantsuse „valgustajate" keskel. Üldse tundis vabameelne Euroopa kodanlus väga soojalt kaasa ameeriklaste iseseisvuspüüdeile. 1783. a. tehti rahu, milles Inglismaa pidi tunnustama 13 mässulise koloonia iseseisvust.

Iseseisvaks muutunud asumaade esindajad tulid kokku ja asusid tööle uue põhiseaduse koostamiseks. See kuulutati 1787. a. välja kui Põhja-Ameerika Ühendriikide põhiseadus. Uus põhiseadus jättis igale osariigile võrdlemisi suure iseseisvuse. Igale jäi oma seadusandlik, täidesaatev ja kohtuvõim. Osariikide seadusandluselt nõuti aga, et see oleks kokkukõlas liidu põhiseadusega. Neis asjus, mis puudutasid kõigi osariikide huve (nagu välispoliitika ja üldine kaubanduspoliitika), anti seadusandlik võim liidu kongressile, mis koosnes saadikutekojast ja senatist. Täidesaatev võim läks neljaks aastaks valitava presidendi ja temast sõltuva ministeeriumi kätte. Kohus oli sõltumatu. Kodanikele kindlustati samaõiguslus seaduse ees, isikupuutumatus ja täielik südametunnistusevabadus. Kirik lahutati riigist. Euroopa vabameelsetes ringkondades äratas uus põhiseadus suure vaimustuse, — ta oli oma aja kohta väga demokraatlik. Esimeseks presidendiks valiti George Washington, kelle teeneid iseseisvuse saavutamisel kõrgelt hinnati.

Austraalia koloniseerimise algus. Juba XVIII s. olid hollandlased avastanud Austraalia. Kuid koloniseerima teda ei hakatud ning ta ununes varsti täiesti. XVIII s. seitsmekümnendail aastail avastas kuulus maadeuurija James Cook Austraalia uuesti ja pärast asumaade kaotust Põhja-Ameerikas hakkasid inglased teda koloniseerima. Austraalia asustamine euroop-

lastega läks esialgu aeglaselt. Esimesteks kolonistideks olid inglise sunnitöölised.

Tööstuslik revolutsioon. XVIII s. teisel poolel toimus Inglismaa majanduselus järsk murrang, mis on tuntud tööstusliku revolutsiooni nime all. Nimelt sündis sel ajal üleminek kodutöölt vabrikutööle. Selle põhjustajaks oli masinate tarvituselevõtt tekstiiltööstuses, esijoones puuvillatööstuses. Habemeajaja Arkwright leiutas (1769) ketrusmasina ja külavaimulik Cartwright (1785) kudumismasina. Keemik James Watt konstrueeris esimese aurumasina (1764—1775). Varem oli kasutatud jõualli-

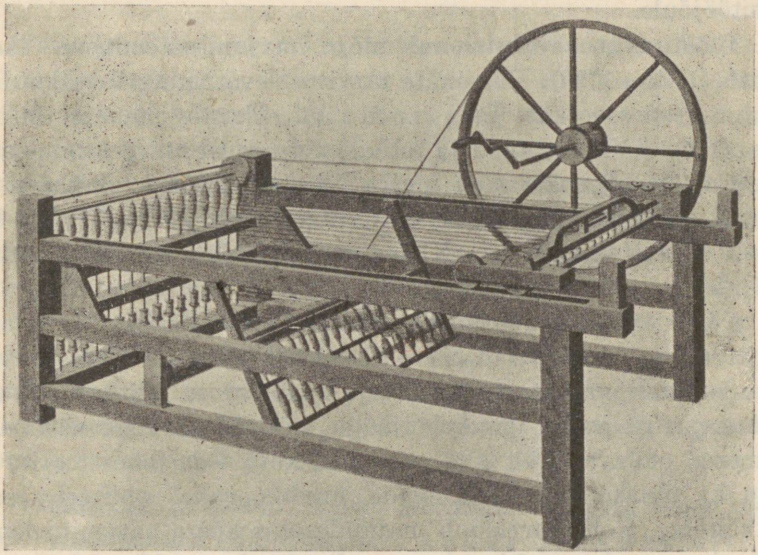

62. joonis. Üks esimesi ketrusmasinaid.

kana veejõudu, nüüd hakati seda asendama auruga. Viimasel oli mitmeid paremusi: tema hankimine ei sõltunud maastikulisist tingimusist ja ta tööenergia oli kergemini reguleeritav. Et masinate ehitamiseks vajati metalli ja nende kütmiseks kivisütt, siis pidid paratamatult arenema metallitööstus ja kivisöekaevamine.

Teiselt poolt soodustasid tööstuse kiiret arengut vabade kapitalide rohkus Inglismaal ja tööliste küllus. Intensiivse väliskaubanduse tõttu oli Inglismaale kuhjunud suuri kapitale, mida sai tulukalt paigutada tööstusisse. Tööliste ülirohkus sõltus umbes

samal ajal toimunud ulatuslikest muudatusist põllunduses. Nimelt lasksid mõisnikud saraskonna ühismaad ära jagada ja piirasid oma krundid taradega. Tarastamine oli kahjulik talupoegadele, kes olid seni ühismaid kasutanud karjatamiseks. Selle tulemuseks oli talupoegade vaesumine ning linna valgumine, kus loodeti ülalpidamist hankida kas käsi- või vabrikutööga. Pealegi võidi vabrikuis masinatega töötamisel kasutada naiste ja laste tööjõudu. See suurendas veelgi tööjõu pakkumist ning selle tulemuseks oli tööliste majandusliku olukorra tunduv halvenemine. Oma häda põhjustajaiks pidasid töölised masinaid ning tihti, viletsusest meeleheitele viidud, püüdsid rünnata masinaid kui võistlejaid inimtööjõule.

Tööstusliku revolutsiooni mõju majandusteadusse. Adam Smith (1723—1790). Masinate tarvituselevõtt ning vabrikute ehitamine arenes eeskätt Inglismaal. Teistes maades jäi tööstuse areng XVIII s. lõpul ja XIX s. algupoolel mitmekümne aasta võrra maha. Seepärast oli Inglise tööstus seevõrra võistlusvõimeline, et võidi mõtelda kaitsetollide kaotamisele. Inglismaal hakkavad XVIII s., eriti aga XIX s. pinda leidma vabakaubanduslikud ideed.

Kõige tähtsam ja mõjukam vabakaubanduslikkude vaadete propageerija oli Adam Smith (1723—1790). Tema arvates peab kaduma igasugune tööstuse ja kaubanduse juhtimine korraldustega riigi poolt, igaühele jäägu siin täielik tegevusvabadus. Inimesed püüavad küll kõik omakasu, kuid seda tehes toovad nad kasu ka ühiskonnale, sest nende huvide vahel valitseb teatav kokkukõla. Kõik korraldub majanduselus kõige paremini loomuliku ning vaba võistluse alusel. Loomulik oleks, et iga maa toodaks sel alal, milleks tal on head eeldused, nii et ta on maailmaturul kaitsetollidetagi võistlusvõimeline.

1. Millega on seletatav täidesaatva võimu üleminek parlamendi kätte Inglismaal XVIII s.? 2. Milles avaldus täidesaatva võimu üleminek parlamendi kätte? 3. Missugused olid parlamentaarse süsteemi puudused Inglismaal? 4. Missugused riigid olid kõige tähtsamaiks koloniaalmaadeks uue aja alguses, XVII s., XVIII s. esimesel ja teisel poolel? 5. Millega on seletatav juhtiva koloniaalriigi positsiooni kaotamine Prantsusmaa poolt, selle üleminek Inglismaale? 6. Missugused kolooniad omandasid inglased Seitsmeaastase sõja ajal? 7. Mispoolest erines valitsuskord Inglise, Hispaania ja Prantsusmaa asumais? 8. Missugused põhjused sünnitasid konflikti Inglismaa ja ta Ameerika kolooniate vahel? 9. Millal kuulutati välja Amee-

rika Ühendriikide iseseisvus? Kus? 10. Kes oli ameeriklaste tähtsaim väejuht vabastussõjas? 11. Missugused välisriigid aitasid Ühendriike võitluses Inglismaaga? Kes oli Franklin? 12. Iseloomustage Ühendriikide põhiseadust! 13. Millal algas Austraalia koloniseerimine? 14. Missugused nähtused põhjustasid tööstusliku revolutsiooni Inglismaal? 15. Nimetage mõnda leiutajat ja leiutist XVIII s.? 16. Iseloomustage Adam Smithi õpetust!

VII. Suur Prantsuse revolutsioon.

1. Vana kord Euroopas, eriti Prantsusmaal.

„Vana kord". Suure Prantsuse revolutsiooniga XVIII s. lõpul algab Euroopas revolutsioonide rikas ajastu, mis kestab kuni tänapäevani. Suure Prantsuse revolutsiooni ja talle järgnenud teiste revolutsioonide läbi XIX s. purunes Euroopas senine ühiskondlik ning riiklik kord ja läks ajalukku. Seda, enne Suurt Prantsuse revolutsiooni valitsenud korda hakati hüüdma „vanaks korraks", lootuses, et ta jäävalt kuulub minevikku. Eespool oleme mõnigi kord kirjeldanud „vana korra" aegseid olusid. „Vana korra" tähtsamad tunnused on kuninglik absolutism, samaõigusluse puudus seisuste vahel ning kodanike õiguste ja vabaduse halb kaitse. Kuninglikku absolutismi tunneme juba varem. Siin vaatleme peamiselt õiguslikke erinevusi seisuste vahel.

Vaimulikud ja aadel. Kõige paremas olukorras vana korra aegsel Prantsusmaal olid seisustest aadel ja vaimulikeseisus. Nad olid peaaegu täiesti vabad maksudest ja mitmesuguste eesõigustega. Nii pääsesid ohvitserikohtadele sõjaväes ja kõrgematesse kiriku- ja riigiametteisse peaaegu ainult aadlimehed. Samuti leidsid just aadlimehed teed kuninga õukonda, kuhu linnakodanikke peaaegu kunagi ei pääsenud. Kõrgetesse ametitesse pääsesid tihti kuulsast soost aadlikud, kes aga polnud alati sugugi andekad ning oma koha väärilised. Oma kõrge päritolu üle olid aadlikud aga peaaegu alati uhked.

Aadli ja kiriku käes püsisid ikka väga suured maa-alad — neile kuulus umbes $^2/_3$ Prantsusmaa pindalast. Kõrgemad aadlikud ei elanud oma mõisades, vaid Versailles's. Rahvaga puutusid

nad vähe kokku. Ainult sügiseti käisid uhked härrad oma mõisades jahti pidamas.

Nagu aadlil, nii oli ka vaimulikeseisusel suur mõju riigis. Nad samuti pääsesid mõnigi kord kõrgematesse riigiametitesse. Piiskopeks said sageli aadlimehed-õukondlased, kes seda ametit ise ei pidanud, vaid määrasid endile asemikud. Neid piiskoppe huvitasid esijoones suured tulud, mida saadi piiskopikohast. Piiskopi sissetulek ulatus kohati umbes $^1/_2$ milj. frangini aastas. Samal ajal maksti alamaile vaimulikele, külapreestreile ainult 400—500 franki palka aastas. Sellisest väikesest palgast ei piisanud tihti korralikuks äraelamiseks. Oma viletsa seisundi tõttu seisid külavaimulikud lähedal talupoegadele ning tundsid nende raskustele kaasa.

Suuremas osas teistest Euroopa maadest oli aadli võim sama suur kui Prantsusmaal, kohati isegi suurem. Vaimulikul seisusel aga ei olnud protestantlikes riiges nii suurt kaalu kui katoliiklikes.

Kolmas seisus. Kolmandasse seisusse Prantsusmaal kuulusid linnakodanikud ja talupojad. Linnakodanikud omandasid Prantsusmaal juba keskajal õiguse oma asemikkude kaudu osa võtta generaalstaatide tööst, kuid nende tähtsus oli aadli ja vaimulikkude kõrval üsna väike. Eesõigustatud seisused ei arvestanud neid peaaegu kunagi. Alatiseks tüliküsimuseks olid maksud, milledest kõrgemad seisused olid vabad. Ka tähtsamaisse riigiameteisse pääsemine oli linnakodanikel raske.

Palju pahameelt tekitasid linnakodanikes mitmesugused tööstust korraldavad normid. Õigus iseseisvat töökoda asutada oli ainult meistritel, kelleks saada oli aga väga raske. Õpipoiste õppimisaeg oli väga pikk, sellidelt nõuti raskeid meistritöid jne. Ka oli sel ajal viisiks, et valmistatav kaup pidi mitmest töökojast läbi käima: ühes näit. kedrati villu, teises kooti kangast, kolmandas värviti jne. Seejuures oli ette kirjutatud, kui jämedad pidid olema lõngad, kui lai ja pikk võis olla kalevikangas jne. Säärased eeskirjad kehtisid ka suurtes tööstuslikes ettevõtteis ja manufaktuurides. Eeskirjade vastu eksijaid ootas tihti vali karistus, nende kaup konfiskeeriti, nad ise pandi häbiposti, jäeti ilma töötamisõigusest ning mõnikord mõisteti isegi surma.

Kaupmehi pahandasid mõõtude ja kaalude erinevus igas

maakonnas ja feodaalajast säilinud tollimaks, mida tuli maksta kaupade ühest maakonnast teise viimisel.

Kõige viletsam oli aga vana korra aegu talupoegade seisund Prantsusmaal. Enamik prantsuse talupoegi oli küll isiklikult vaba, nad polnud pärisorjad, kuid nende kanda oli terve rida keskajast pärit kohustusi mõisnike vastu. Talupoeg pidi ikka veel tegema tegu mõisale ning nii rahas kui ka loonus renti maksma, samuti ka kirikule kümnist andma. Suurem osa riigimaksude koormastki lasus talupoegade õlul. Umbes $^2/_3$ talupoja sissetulekust läks andamiteks ja maksudeks mõisnikule ja riigile, ainult $^1/_3$ jäi endale. Peale teokohustuste mõisa vastu pidid talupojad ka riigi jaoks tasuta töötama — teid tegema ja sõjaväge vedama. Keskajast olid säilinud mitmesugused veidrad aadli eesõigused, näit. banaliteedid ja jahiainuõigus. Talupojad olid kohustatud tarvitama mõisa veskit jahvatamiseks, mõisa leivaahju leivategemiseks, mõisa viinamarjapressi marjade purukssurumisel jne. Mõisnikkude jahieesõigus oli külarahvale tõsiseks nuhtluseks, sest jäneste, hirvede, lindude jm. metsloomade tapmine oli neil keelatud, — talupoeg tohtis neid ainult oma põllult eemale ajada. Kohati ei lubatud neil isegi tarasid oma põldudele ümber teha, et ajujahi korral oleks tee härradele vaba. Ülemeelikus tujus olevad jahiseltskonnad tallasid mõne jänese pärast vahel mitme talupere põldudel. Selliseis tingimusis jätsid paljud talupojad oma kohad maha ning läksid linna õnne otsima. Kuid siingi ei õnnestunud sageli talupoegadel endid üles töötada, suured hulgad neist muutusid kerjusteks, mõned koguni roimariteks. Vana korra lõpul teenis umbes $^1/_{20}$ kogu prantsuse rahvast endale ülalpidamist kerjamisega, Pariisis aga elatus sellest koguni $^1/_6$ rahvastikust.

Paljudes teistes Euroopa riikides oli talupoegade olukord koguni halvem kui Prantsusmaal. Taanis, Saksamaal, Ungaris, Poolas ja Venemaal (meie kodumaa kaasa arvatud) olid talupojad sunnismaised pärisorjad, kel puudus täiesti isiklik vabadus ning peaaegu igasugune kaitse mõisniku ülekohtu vastu.

õiguslik kaitse. Vabaduste puudumine. Rahva õiguslik kaitse jättis Prantsusmaal ja kogu Euroopas palju soovida. Kohtuskäimine oli kulukas ning aeglane, kohus sageli müüdav. Kaebealuste ülekuulamisel tarvitati vana kombe järgi veel piinamist. Palju segadusi sünnitas inimestele asjaolu, et kogu Prant-

susmaal ei kehtinud ühised seadused, vaid igas maakonnas oma eri seadused. Aadliseisuse liikmed olid ka kohtumõistmise ajal igati eesõigustatud seisukorras: kui aadlimees ja linnakodanik olid ühes ja samas kuriteos süüdi, siis võis juhtuda, et aadlimees mõisteti mõneks ajaks kloostrisse patukahetsemisele, linnakodanik aga surma. Peale muu oli ainuvalitsuslikus riigis üheks suureks paheks kodaniku vabaduste puudumine. Riik nägi oma rahvas alamaid, mitte kodanikke. Alamate julgeolek oli üsna väike. Neid võidi tühiste kahtluste pärast vangistada ning aastatekaupa vanglates hoida ilma kohtuotsuseta. Isikuvabaduse kõrval puudusid sõna- ja trükivabadus. Tsensuur ja politsei valvasid suure hoolega selle järele, et ei kõnes ega kirjas saaks arvustada kuningat, tema riigimehi ja kehtivat korda. Teistes Euroopa riikides polnud enamasti rahva õiguslik olukord parem kui Prantsusmaal, kohati koguni halvem.

Nagu näeme, oli rahval küllaldaselt põhjusi rahulolematuseks vana korraga.

1. Loendage vana korda iseloomustavaid jooni! 2. Iseloomustage 1) aadli, 2) vaimulikkude, 3) linnakodanikkude ning 4) talupoegade olukorda vana korra aegsel Prantsusmaal! 3. Mis te arvate, kas oli riigile tulus või mitte tähtsamate ametite reserveerimine ühe seisuse liikmetele? 4. Mispoolest jättis palju soovida rahva õiguslik kaitse vana korra ajal?

2. Revolutsiooni eellood.

Vildak rahanduspoliitika. Eespool käsitletud vana korra pahedele, mis olid enamvähem samad kõikides riikides, lisandus Prantsusmaal veel muidki väärnähtusi, mis aitasid süvendada rahulolematust. Üks neist oli valitsuse vildak rahanduspoliitika. Kuigi XVIII s. Prantsusmaa tööstuse toodang tõusis seninähtamatult kõrgele ning väliskaubandus kasvas mitmekordseks, kuigi maksud, mida valitsus nõudis rahvalt, olid küllaltki rasked, ometi oli terve sajandi Prantsuse kuningriigi valitsus suurtes rahalistes raskustes. Osalt tuli see sellest, et aadlilt ja kirikult ei nõutud peaaegu üldse makse, osalt aga sellest, et riigil oli palju ülearuseid väljaminekuid. Õueelule ja mitmesugustele õue juures olevatele kallipalgalistele ametnikkudele üksi kulus aastas üle 200 miljoni frangi. Sellele

tulid lisaks mitmesugused kingitused ja pensionid kuninga armualustele, mis omalt poolt nõudsid iga aasta mitukümmend miljonit. Sel ajal, kui talupojad vaesuses ägasid, ei lõppenud suurejooneline pillamine Versailles's. „Päikesekuninga" järglane Louis XV hoolis vähe riigist. Tema suurimaks sooviks oli veeta oma elupäevad külluses ja lõbus. „Tulgu pärast meid kas või veeuputus," lausuti tema õukonnas hooplevalt. Riigi rahanduslikke raskusi aina suurendasid õnnetud sõjad, mida Louis XV pidas. Et puudus igasugune riigieelarve, siis oli valitsusel raske tervendada riigimajandust. Riigivõlad kasvasid Louis XV ja tema pojapoja Louis XVI ajal määratu suureks. (Prantsuse revolutsiooni aastal ulatus riigivõlg $4^1/_2$ miljardi frangini, igaaastased riigi väljaminekud olid 57 miljoni võrra suuremad kui sissetulekud.)

Rahulolematuse tõus linnakodanluses. Nii riigi rahanduse vääriti juhtimisega kui ka muude vana korra puudustega polnud hoopiski rahul Prantsuse linnakodanlus, kelle iseteadvus tõusis XVIII s. tunduvalt. Selleks aitas kaasa ühelt poolt üksikute linnakodanikkude rikastumine, teisalt haritlaste arvu suurenemine. Rikkaid suurettevõtjaid vihastas aadlike upsakus ning asjaolu, et nad, vaatamata oma rikkusele, ei pääsenud tähtsatele ametikohtadele ei riigiametis ega kirikus. Paljud kodanikud, kes olid ostnud riigivõlapabereid, tundsid kestvalt hirmu riigipankroti ees. Mitmesuguste kitsendavate määruste vastu majanduselus oli paljudel nuriseda. Enam ja enam tutvusid haritud linnakodanikud valgustusaja ideedega, mis õigustasid rahva osavõttu riigivalitsemisest.

63. joonis. Louis XVI.

Louis XVI püüab teostada reforme. Louis XV pojapoeg Louis XVI (1774—1792) püüdis teostada reforme, kuid ilma suuremate tulemusteta. Ta oli oma eelkäijast küll kokkuhoidlikum

ning mõtles tõsiselt riigi huvidele, kuid tal ei jätkunud küllaldaselt mõistust ja tahtejõudu, et päästa Prantsusmaad väärnähtustest. Kuninganna, kuninga vennad ja õukondlased mõjutasid ikka kuningat, et ta alustatud reformid enamasti pooleli jättis. Louis XVI peakontrolörest, kes püüdsid reforme teostada, oli kõige tähtsam Turgot. Turgot kavatses mitmesuguseid suuri uuendusi. Ta tahtis näit. maksustada aadli- ja vaimulikeseisust ühel ja samal alusel talupoegadega ning riigi kulul välja osta talupoegade feodaalkoormised. Maakondades ja linnades pidid asutatama omavalitsused, millede liikmeid oleksid valinud kõik seisused. Nende põhiliste reformide teostamiseni Turgot ei jõudnud. Kuid ta viis läbi rea kaunis tähtsaid uuendusi: näit. kaotati tsunftikorraldus, lõpetati tollivõtmine maakondade vahelistel piiridel, vabastati talupojad teetegemiskohustusist jm. Kui siis Turgot tahtis vähendada ka õukonna kulusid $^1/_4$ võrra, siis tekkis tema vastu õukonnas äge opositsioon, mille hingeks oli kuninganna Marie Antoinette. Kuningas vallandas Turgot'. Varsti tühistati ka enamik ta reforme.

64. joonis. Marie Antoinette.

Generaalstaatide kokkukutsumine. Pärast Turgot' lahkumist jäi Prantsuse riigimajapidamine enamvähem endistele alustele. Riigivõlad kasvasid aga alatasa. Üsna palju aitas selleks kaasa Põhja-Ameerika kolonistide toetamine vabastussõjas Inglismaa vastu. Prantsuse haritud seltskonnas äratas ameeriklaste vastuhakk suurt vaimustust ning pani paljud prantslased mõtlema ja kõnelema demokraatiast ookeani taga. Kõige tähtsam Louis XVI peakontrolörest pärast Turgot'd on Necker, Genfi pankur. Temagi kavatses teostada mõningaid uuendusi ja koostas riigieelarve ning avaldas selle esmakordselt Prantsuse ajaloos (1781. a.), varjates osa puudujääke. Nüüd võis kogu rahvas näha, milliseid hiiglasummasid kulutas

riik õueeluks ning kingitusteks printsidele ja aadlimeestele. See samm vihastas õueringkondi raskelt ning nad mõjutasid kuningat, nii et see Neckeri vallandas.

Neckerile järgnenud peakontrolöride ajal läksid Prantsusmaa rahaasjad veel enam sassi. Ikka enam ja enam saadi aru, et riigi päästmiseks on vaja põhjalikke reforme. Nende teostamiseks hakkas Prantsuse seltskond nõudma generaalstaatide kokkutulekut. Seda nõudsid kuninga kõrged aadlisoost nõuandjad notaablid, Pariisi kohtuasutis, parlament ja vaimulik seisus. Ka linnakodanikkude juhid pooldasid generaalstaatide kokkukutsumist. Kui 1788. a. lisaks riigi rahanduslikele raskustele tekkis veel riigis näljahäda ning sellega koos käivad rahutused, siis otsustas kuningaski järele anda ja kokku kutsuda seisuste esindajad, kes 1614. a. saadik polnud koos käinud. Samuti kutsus Louis XVI Neckeri tagasi riigi majanduselu korraldama. Necker astus ametisse tingimusel, et generaalstaadid kindlasti kokku astuksid juba 1789. a. 1. mail. Samuti viis Necker läbi otsuse, mille järgi kolmanda seisuse esindajate arv generaalstaatides oleks sama suur kui kahe kõrgema seisuse esindajate arv kokku (kõrgemail seisustel umbes 300 kummalgi ning kolmandal seisusel 600). Kui need valitsuse otsused rahvale teatavaks said, voolas hiiglasuur vaimustuslaine üle kogu Prantsusmaa. Kõik lootsid, et generaalstaatide kokkutulekuga saabub Prantsusmaale uus ning parem ajajärk.

65. joonis. Sieyès.

Generaalstaatide valimised toimusid kaunis demokraatlikult. Iga otseseid makse maksev meeskodanik, kes oli 25 aastat vana, sai valimisõiguse. Valimiste eel valitses täielik kihutustöö vabadus. Seda kasutati hoolsasti. Ilmus rohkesti poliitilisi lendlehti. Kõige kuulsamaks neist muutus vabameelse vaimuliku Sieyès'i brošüür: „Mis on kolmas seisus?" Autor näitab siin, et kolmas seisus, mis seni poliitilises elus oli „mitte midagi", on tegelikult „kõik", sest temasse kuulub peaaegu kogu prantsuse rahvas. Seepärast tahab tulevikus kolmas seisus ka

riigielus midagi olla. Kõnemehena paistis valimiste ajal silma aadlimees Mirabeau, kes aga kaitses kolmanda seisuse huve. Tema noorpõlv oli olnud väga seiklusterikas. Mitmel korral istus ta vanglas ja hiljemini rändas põgenikuna mööda Euroopat. Vanglais viibimise aega kasutas ta õppimiseks ning maapao aegu teiste Euroopa riikide korraga tutvumiseks. Nii ammutatud teadmusi oli ta nüüd valmis kasutama kolmanda seisuse kasuks. Valimiskoosolekuil varustasid valijad oma saadikuid kaebe- ja soovikirjadega. Talupoegade palavamaks sooviks oli feodaalkoormiste kiire kaotamine. Poliitiliste ümberkorralduste suhtes olid talupojad enamasti ükskõiksed. Seevastu aga nõudsid nii linnakodanikud kui ka kaks esimest seisust absoluutse kuningavõimu piiramist rahvaesinduse võimuga. Kuidas seda teha, selles erinevad seisuste arvamused — kõrgemad seisused soovisid vaimulikele ja aadlile kindlustada ülemvõimu tulevas rahvaesinduses, kolmas seisus aga nõudis, et rahvaesinduses kajastuks kogu rahva tahe. Samuti tahtsid kõrgemad seisused kaitseda oma mitmesuguseid eesõigusi (näit. maksude või kohtadele pääsemise küsimuses), mille vastu aga võitles kolmas seisus.

1. Millest tekkisid suured puudujäägid Prantsuse riigi majapidamises XVIII s.? 2. Missuguseid uuendusi kavatses teostada Turgot? 3. Mispärast ei saanud Turgot kavatsetud reforme läbi viia? 4. Mispärast muutus generaalstaatide kokkukutsumine Louis XVI ajal möödapääsematuks? 5. Missuguseid seisukohti avaldas Sieyès oma brošüüris? 6. Mida soovisid mitmesugused seisused oma kaebe- ja soovikirjades?

3. Asutava kogu ja legislatiivi aeg (1789. a. kevadest kuni 1792. a. sügiseni). Prantsusmaal püütakse luua konstitutsioonilist monarhiat.

Generaalstaatide kokkutulek. Prantsuse laiad rahvahulgad lootsid seisustekogult kõike head. Tema avamise eelpäevaks voolasid Versailles'sse kokku määratud inimhulgad küll Pariisist, küll provintsist. Korraldati pidulik jumalateenistus (saadikuile) ja kiriklik rongkäik. Viimasest võtsid osa peale rahvasaadikute kuningas, kuninganna ja printsid. Rongkäigu jälgimiseks

kohaste platside eest nõuti kallist hinda, aga oli küllalt uudishimulikke, kes olid nõus seda maksma. Kuid saadikute ja rahvahulga vaimustus alanes peagi, kui neile sai osaks mõnesuguseid alandusi. Kirikus laskis kuningas näit. rahvasaadikuid kolm tundi oodata enda ilmumist. „Üks isik ei tohiks oodata lasta kogu rahvast," ütles sel puhul üks saadikuist ning enamik teisigi tundis samuti.

Järgmisel päeval, 5. mail, kui kuningas pidas generaalstaatidele avamiskõne, jätkusid kolmanda seisuse alandamised. Koosolekusaali lasti kõrgemate seisuste asemikud avara tiibukse kaudu, kuna kolmanda seisuse asemikud pidid sisse trügima kitsaist kõrvalustest. Saalis olid kolmanda seisuse istekohad määratud madalamale kui kõrgemate seisuste omad jne. Kõigest paistis, et valitsus hoolib vähe kolmanda seisuse saadikuist, kuigi talupoegi ja linlasi oli Prantsusmaal umbes 26 000 000, aadlikke aga ainult 140 000 ja vaimulikke 130 000.

66. joonis. Kolmanda seisuse võit priviligeeritute üle. Karikatuur.

Generaalstaadid kuulutavad endid asutavaks koguks. Umbes kuu aega ei suutnud generaalstaadid asjalikule tööle asuda, sest puudus selgus hääletamisküsimuses. Varemini olid generaalstaadid hääletanud seisuste kaupa. Seetõttu võisid vaimulike- ja aadliseisus ühinedes läbi kukutada iga kolmanda seisuse ettepaneku, sest igal seisusel oli ainult üks hääl. Hääletamisel poleks kolmas seisus saanud mingit kasu sellest, et tal oli umbes 600 saadikut, teistel seisustel aga igal 300. Seepärast nõudis kolmas seisus hääletamist saadikute arvu järgi. Kõrgemad seisused aga olid sellele vastu. Kuningas ei julgenud ütelda oma otsustavat sõna.

Lõpuks otsustas kolmas seisus, kui rahva suure enamiku esindus, kuulutada end Sieyès'i ettepanekul rahvuskoguks ja hiljemini asutavaks koguks. Rahvuskogu liik-

med vandusid, et nad ei lähe enne laiali, kui on andnud Prantsusmaale põhiseaduse. Teistele seisustele anti tähtaeg ühinemiseks rahvuskoguga. Paljud alamad vaimulikud ja mõned vabameelsed aadlikud tulidki varsti üle kolmanda seisuse juurde. Kuid kõrgemate seisuste juhtidele ja kuningale ei meeldinud tekkinud olukord. Õueringkonna nõuandel kogus kuningas kõik seisused ühisele kuninglikule istungile ja pidas seal kõne, millega tühistas kõik kolmanda seisuse otsused. Kõne lõpetas ta kõr-

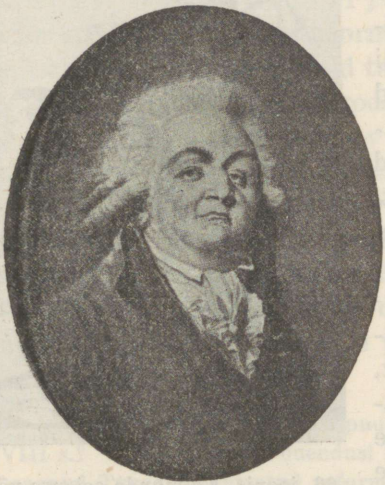

67. joonis. Mirabeau.

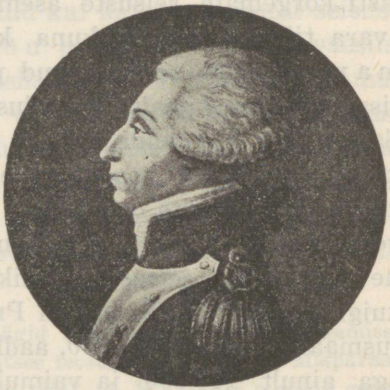

68. joonis. Lafayette.

kide sõnadega: „Ma käsin teid, mu härrad, kohe lahku minna ning homme mingu igaüks sinna saali, mis on tema seisuse jaoks määratud.“ Pärast kuninga lahkumist tõusid aadli saadikud ja osa vaimulikke, kuid kolmas seisus ja hulk vaimulikke jäid saali. Kui kuninga tseremooniameister tuli neile laialimineku-käsku meelde tuletama, vastas Mirabeau talle: „Ütelge oma isandale, et oleme siin rahva tahtel ning ainult täägikide abil võib meid ära ajada meie kohtadelt.“ Nüüd lõi kuningas kartma ja muutis oma otsuse — seisustel kästi ühineda ühiseks rahvuskoguks.

Kuid kuninga leppimine rahvuskoguga polnud sugugi tõsiselt mõeldud. Mitmesuguste ettekäänete all hakkas kuningas Pariisi ja Versailles' ümbrusse koguma välismaalastest palga-

sõdurite vägesid. Teated sellest tekitasid ärevust nii saadikute keskel kui ka Pariisi rahvastikus. Ärevus aina suurenes, kui kuningas vallandas Neckeri ja nimetas uueks peakontrolöriks ühe purutagurliku aristokraadi. Tuhanded ärevad pariislased kogunesid ühe palee parki, kus rahutult arutati sündmusi. Lõpuks tegi rahvahulga nõutusele oma kõnega lõpu noor advokaat Desmoulin. Ta hüppas pargi lauale, pistol käes,

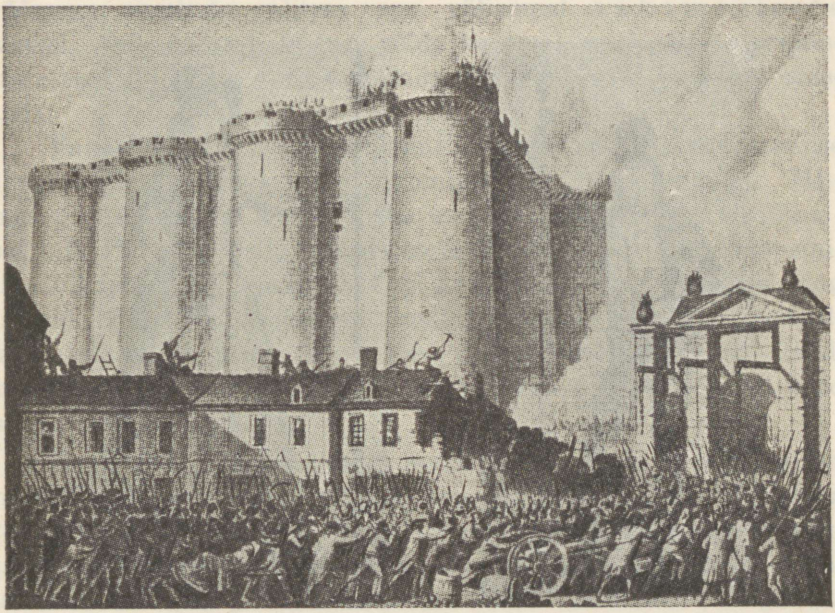

69. joonis. Bastille piiramine.

ning kutsus tulises kõnes rahvahulki relvi võtma enda ja asutava kogu kaitseks. Kõneleja, kes muidu oli tuntud oma kogelemise ja abitu esinemisviisi poolest, rääkis nüüd hoogu sattudes imehästi. Lõpetades asetas ta lootuse märgina oma kübarale rohelise lehe. Tuhanded kuulajad tegid sedasama. Kiiduavalduste torm oli vastuseks ta lõppsõnadele. Tõtati relvi muretsema, purustades relvakauplusi ja sõjaväe arsenale.

Neil rahutuil päevil moodustati Pariisis uus linnavalitsus ja loodi jõukamaist kodanikest rahvuskaart, et kaitseda asutavat kogu kuninga sõjavägede ja Pariisi ärevate põhja-

kihtide vastu. Rahvuskaardi juhiks määrati vabameelne markii Lafayette, kes oli kuulsaks saanud osavõtuga Põhja-Ameerika vabastussõjast.

Revolutsiooni puhkemine (14. juulil 1789). Rahutused Pariisis jõudsid kõrguspunkti 14. juulil. Rahva viha pöördus Bastille kindlus-vangla vastu, milles nähti otse kui vana korra kehastist. 14. juulil asuti seda piirama. Halvastivarustatud ja väikese meeskonnaga kindlus ei suutnud kaua vastu panna.

70. joonis. Bastille vallutajad oma aja rõivastises.

Ta langes ning vangid vabastati. Paar päeva hiljem lõhuti Bastille kindlus maatasa. Bastille langemine näitas selgesti, et kuningavõim ei suuda enam vastu panna rahva tahtele. Õigusega loetakse sellest päevast alates Prantsuse revolutsiooni algust.

Pärast Bastille vallutamist kardeti linnas kuninglikkude vägede pealetungi. Kogu linn oli nagu suur sõjalaager — hommikust õhtuni löödi hädakella ja valmistuti võitlusele. Kuid oodatud pealetung jäi tulemata. Kuningas lõi kartma. Ta kutsus Neckeri ametisse tagasi, eemaldas sõjaväed Pariisi läheduses ja muutus rahvuskogu suhtes sõbralikuks. Pariisi mässulised kodanikud ja väehulgad lubati täiesti karistamata jätta,

Pariisi uus linnavalitsus ja rahvuskaart jäid püsima. Selliseil tingimusil leppis Pariiski kuningaga. Revolutsionääride võidud tekitasid paljudes õukondlastes ja tähtsamais aadlimeestes tõsist hirmu. Mitmed neist hakkasid kodumaalt välja rändama, lootes abi teiste Euroopa riikide valitsejailt vana korra uuesti jaluleseadmiseks Prantsusmaal. Absolutistlikud valitsejad kogu Euroopas tundsid suurt hirmu, et mässuvaim tungib Prantsusmaalt ka nende riigesse. Hoopis rõõmsam meeleolu valitses aga välismaal vabameelsete keskel. Siin hellitati lootust võida ka omal maal julgete prantslaste eeskujul vana kord kukutada või mõningaid uuendusi teostada.

Vana korra langemine. Bastille vallutamise ja purustamise järel levis revolutsiooniline liikumine kogu Prantsusmaal. Mitmes teiseski linnas loodi Pariisi eeskujul uued omavalitsused ja rahvuskaardid. Eriti sõjaka ilme võttis revolutsiooniline liikumine aga maal. Kohati haarasid talupojad relvad ning pistsid põlema senjööride lossid, teisal nõudsid feodaalkohustusi tõendavate dokumentide väljaandmist. Seal, kus mõisnikud tarvilikud dokumendid välja andsid, põletati need suurte rõõmuhõisete saatel.

Rahvuskogu muutus nüüd maal leviva mässu pärast tõsiselt murelikuks. Isegi aadlikud said aru, et talupoegadele tuleb teha teatavaid järeleandmisi. 4. augustil pidas üks hertsog asutavas kogus hoogsa kõne mässavate talupoegade kaitseks. „Külad ei nõua mitte põhiseadust, vaid feodaalkoormiste kergendamist," ütles ta ning soovitas talupoegade rahustamiseks feodaalkorra kaotamist. Kõneleja ise ütles end oma valijate nimel kõigist feodaalõigustest lahti. Koosolek avaldas talle tormilist kiitust. Saadikud, keda äkki vallutas suur vaimustus, astusid üksteise järel kõnetooli ja ütlesid oma valijate nimel lahti eesõigustest, mida nad seni olid kasutanud. Mõisnikud loobusid feodaalõigustest, vaimulikud kümnisest, linnad oma tsunftikorrast, mis takistas tööstuse arenemist. Rahvuskogu otsused avaldasid maa meeleollu nii head mõju, et rahutused raugesid ja mõisnikud võisid jälle julged olla oma lossides.

Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioon. Enne asumist põhiseaduse väljatöötamisele asutav kogu avaldas inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni, milles määrati kindlaks

tulevase põhiseaduse alused. Deklaratsioonis rõhutati üksikisiku õigust vabadusele, üteldes: „Inimesed sünnivad ja jäävad vabadeks ning õigustelt ühetaolisteks." Vabadus aga seisneb selles, et lubatakse teha kõike seda, mis ei tee teistele kahju. Kodanikele nõutakse siin mõttevabadust, isiku ja eraomandi puutumatust, täielikku ühetaolisust seaduse ees ja maksude määramisel. Kõrgem võim pidi kuuluma rahvale, mida ta teostab kas ise või oma esindajate kaudu.

Kuningas viiakse Pariisi. Seda deklaratsiooni, mis rajas uue korra alused, ei tahtnud aga kuningas kinnitada. Louis hakkas jälle Versailles'sse koondama sõjavägе, mis tekitas Pariisis pahameelt. Umbusaldus kuninga vastu kasvas eriti siis, kui Pariisis levisid kuuldused ühest kuningameelsete ohvitseride peost Versailles' lossis, millest ka kuningas ja kuninganna osa võtsid. Ohvitserid panid seal kuningakoja auks toime meeleavalduse. Sõtkuti jalgadega sini-valge-punaseid rahvusvärvilisi kokarde ja asetati ette valged (valge oli kuningakoja värv). Kuningas ja eriti kuninganna suhtusid ilmse rõõmuga sellisesse meeleavaldusse. Õhus tundus riigipöörde lähenemist.

Samal ajal võttis maad tööpuudus, sest suurnikkude väljarändamise tõttu pidid paljud töökojad oma uksed sulgema ja töölised tööta jääma. Tööta jäi ka nende rohkearvuline teenijatepere. Kui viimaks Pariisis ka viljapuudus tunduvaks sai [1], võttis maad ärevus, mis kujunes uueks mässuks 5. oktoobril. Leivasabades seismisest tüdinud naised, töötud ja teised üritavad päris sõjakäigu Versailles'sse, vedades endiga kaasa isegi kahureid. Selle rahvahulga (10 000 inimest) siht oli kuningat („peapagarit") ühes ta perekonnaga („pagaripoja ja pagariemandaga") Pariisi tuua, sest siis kaduvat leivanälg. Kus on kuningas, seal on leiba külluses. Versailles's tekkis mõningaid kokkupõrkeid kuninga ihukaitseväe ja mässajate vahel, aga suurema verevalamise hoidis ära rahvuskaart, kes oli Pariisist mässuliste rongkäigule järele tulnud. Hirmunud kuningas asus rahvahulga nõudmisel Pariisi, kuhu järgnes varsti ka asutav kogu, sattudes seega pealinna harimatu ja kergesti ärrituva rahva otsese mõju alla.

[1] Maakonnad ei lasknud vilja välja vedada Pariisi. Nad hoolitsesid ainult endi eest. Keskvalitsus oli nõrk.

Poliitiline elu asutava kogu ajastul. Klubid. Kuninga põgenemiskatse. Peale oktoobrisündmusi kaotab rahvaliikumine oma terava ilme. Poliitiline elu muutub samal ajal aga veel elavamaks. Väljapaistvat osa etendavad poliitilised klubid, milledest tähtsaim oli pahempoolne jakobiinide[1] oma, mil olid osakonnad teistes linnades. Klubides peeti kõnesid, arutati mitmesuguseid riigi ja rahva ellu puutuvaid küsimusi. Palju ärevust tekitasid ajalehed, mida asutati agarasti kehtima pandud trükivabaduse tõttu. Siiski valitses revolutsiooni esimesel aastal üldiselt ülev meeleolu, mis oli täis parimaid tulevikuloote. See ilmnes 14. juulil 1790. a., millal pühitseti Bastille langemise aastapäeva. Peoplatsiks oli Marsiväljak, mis seati korda ligi 400 000 pidulise jaoks. Keset välja asetses isamaaaltar, mida piirasid kuningale, asutava kogu liikmetele ja teistele väljapaistvaile pidulistele määratud kohad. Rongkäigust, mis algas Bastille platsilt, võttis osa määratu rahvahulk. Kui pidulised jõudsid Marsiväljakule, korraldati algul isamaa-altaril jumalateenistus, millele järgnesid kõned. Need sisaldasid truudusvannet rahvusele ja uuele riiklikule korrale. Kõiki valdas üldine rõõm ning vaimustus. Uus Prantsusmaa näis seisvat kindlal alusel.

Kuid Louis XVI polnud siiski kaugeltki leppinud rahvuskoguga ja uue valmiva põhiseadusega. Seda näitas selgesti kuninga põgenemiskatse 20. juunil 1791. a. Louis XVI oli ühenduses välismaile põgenenud suurnikkudega ja ootas parajat aega põgenemiseks. Põgenemise sihtkohaks oli üks piiriäärne linnake, kus kuningat ootasid ta kaitsejad. Koos perekonnaga lahkus ta salaja Pariisist, kuid enne kohalejõudmist tunti ta ära ja toodi kahurite, rahvuskaardi ja relvastatud kodanikkude saatel Pariisi tagasi. Oma lossi jõudnud, tähendas Louis: „Ma olen teinud rumala reisu." Tõepoolest olidki põgenemiskatsel suured tagajärjed. Pahameel kuninga vastu kasvas, mida ei jätnud kasutamata jakobiinide juhid Robespierre, Danton ja Marat, kes oma kihutuskoosolekuil hakkasid nõudma kuningriigi asemele vabariiki.

---

[1] Pidasid koosolekuid püha Jakobuse kloostri ruumides.

1791. a. põhiseadus. Asutava kogu poolt 1791. a. suveks valminud põhiseadus siiski veel ei loonud vabariiki, vaid tahtis Prantsusmaad korraldada konstitutsioonilise monarhiana. Põhiseaduses teostati võimude jaotuse põhimõte, mida teatavasti oli propageerinud Montesquieu. Täidesaatev võim kuulus kuningale, seadusandlik võim seadusandlikule kojale ja kohtuvõim rahva poolt valitavaile kohtunikele. Kuningale jäeti rahvaesinduse poolt vastuvõetud seaduste kohta vetoõigus, s. o. õigus keelata mingi seaduse jõustumist. Kuninga veto polnud aga absoluutne, vaid ainult suspensiivne, edasilükkav veto. Kui kaks järgnevat seadusandlikku kogu seaduse samal kujul vastu võtavad, siis hakkas seadus kuninga kinnituseta kehtima. Valimisõigus anti neile, kes vähemalt 25 aastat vanad ja kolme tööpäeva palga suuruses riigile makse maksavad. Need isikud aga, kes tahtsid olla seadusandliku kogu kandidaatideks, pidid vähemalt 50 livre'i otseseid makse maksma ning maaomanikud olema. Seega jäid valimisõigusest ilma kehvemad rahvakihid. Täidesaatvat võimu teostas kuningas rahvaesinduse ees vastutava ministeeriumi kaudu. Valitsedes pidid ministrid arvestama rahvaesinduse poolt antud seadusi ja ka uut administratiivset korda, mis lõi üsna suurte õigustega omavalitsused kohtadel. Oma aja kohta oli see 1791. a. põhiseadus küllalt demokraatlik. Sellega algas piiratud ainuvalitsuse (konstitutsioonilise monarhia) levimise ajajärk Euroopa mandril.

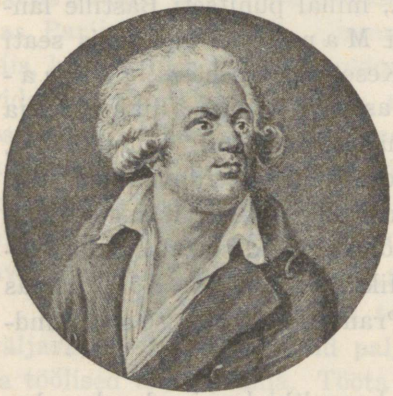

71. joonis. Danton.

Muudest asutava kogu reformidest võiks mainida, et ta tõi palju uut ka kirikuellu. Kiriku metsad, maad ja muud varandused võõrandati tasuta. Võõrandatud varade kindlustusel anti välja paberraha, nn. assignaadid. Kirik ise muudeti riiklikuks asutiseks. Vaimulikud tehti rahva poolt valitavaiks, palka maksis neile riik. Vaimulikkudelt nõuti erilist truudusvannet, milles nad tõotasid ustavust rahvale, sea-

dusele ja kuningale. Paljud preestrid, kelledele uus kirikukorraldus ei meeldinud, ei andnud vannet ning asusid seega uue Prantsusmaa vastaste leeri. Talupoegadele ei toonud asutava kogu tegevus loodetud paremusi. Feodaalkohustusi ei kaotatud tasuta, vaid need tulid välja osta. Väljaostu tingimused, mida asutav kogu kindlaks määras, olid üsna rasked ja riik ei andnud talunikele vajalist krediiti nende väljalunastamiseks. Samuti ei paranenud asutava kogu reformide tõttu tööliste olukord. Pärast tsunftide kaotamist keelati ära nii tööliste kui ka tööandjate ühingud, samuti ka streigid. Üksikule organiseerimata töölisele võis aga tööandja peale suruda halbu palgatingimusi. Kõige rohkem oli asutava kogu reformest tulu jõukal ja haritud linnakodanlusel.

1. Millal tulid generaalstaadid kokku 1789. a.? Kuhu? 2. Kuidas suhtus kuningas kolmanda seisuse saadikuisse? 3. Mispärast kuulutas kolmas seisus end rahvuskoguks? 4. Kuidas suhtus kuningas kolmanda seisuse püüdesse hääletada saadikute arvu, mitte aga seisuste arvu järgi? 5. Mispärast tekkis Pariisis juulikuus 1789. a. mäss? 6. Millal vallutati Bastille? 7. Mispärast pöördus rahva viha just Bastille vastu? 8. Kuidas suhtus kuningas Bastille langemisse? 9. Millal otsustas asutav kogu feodaalkorra kaotada? 10. Missugused sündmused mõjutasid teda selleks? 11. Missugused põhimõtted avaldati inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioonis? 12. Missugune poliitiline tähtsus oli kuninga ja asutava kogu Pariisi viimisel? Mida tehti poliitilistes klubides? 13. Missugune poliitiline klubi oli kõige tähtsam? 14. Nimetage jakobiinide juhte! 15. Kuidas korraldas 1791. a. põhiseadus valitsemise Prantsusmaal? 16. Missuguseid uuendusi teostas asut. kogu kirikuelus? 17. Mispärast oli asutava kogu otsuseist talupoegadele vähe kasu?

Seadusandlik kogu ehk legislatiiv (1791. a. okt. kuni 1792. a. sept.). Revolutsioon ei lõppenud asutava kogu uuenduste teostamisega. Paljud prantslased polnud rahul sellega, et nad valimisõigusest ilma jäeti. Talupojad leidsid, et asutav kogu ei toiminud nende huves nii julgesti, nagu nad soovisid. Ta kaotas ainult osa feodaalkohustusi tasuta, ülejäänud osa pidid talupojad välja ostma, milleks väga paljudel polnud ainelist jõudu. Riik oli küll võõrandanud vaimulikkonna maad, kuid müümisel olid need läinud enamasti rikka linnakodanluse kätte. Nii ei saanud talupojad sellestki tulu. Rahva ärevust põhjustasid ka jutud kuninga, õukonna ja välisriikide salasepitsusist uue korra vastu. Nendel põhjustel oli käremeelsete kihutustööl küllaldaselt pinda ning seadusandlikku kokku valiti palju selliseid saadikuid, kes soovisid revolutsiooni süvendamist.

Seadusandlik kogu tuli kokku 1791. a. oktoobris. Väljapaistvat osa etendasid siin kaks erakonda: žirondiinid ja jakobiinid, kes mõlemad pooldasid vabariiklikku korda. Vahekord kuninga ja rahvaesinduse vahel läks kord-korralt teravamaks. Seadusandlik kogu otsustas ametist tagandada ja isegi maalt välja saata preestrid, kes ei taha uuele riigikorrale truudust vanduda. Kes emigrantidest 1. jaan. 1792. a. tagasi ei tule, otsustati surma mõista ja nende varandus riigi omaks tunnistada. Kuningas pani mõlemale dekreedile oma veto, mis tekitas seadusandlikus kogus ja rahvas pahameelt. Uue korra pooldajad mõistsid aina selgemini, et kuningas võib muutuda sellele hädaohtlikuks.

Revolutsiooniaegsed sõjad algavad. Louis XVI kõrvaldatakse troonilt (1792. a.). Samal ajal muutusid uue Prantsusmaa välispoliitilised suhted keerulisemaks ja raskemaks. Austria ja Preisimaa valmistusid sõja vastu. Kuningat kahtlustati enam ja enam salajases suhtlemises Prantsusmaale vaenlikkude riikidega. Revolutsioon oli hädaohus. Žirondiinid soovitasid nii seadusandlikus kogus kui ka klubides üldist ristisõda valitsejate vastu — rahvaste vabastamiseks vana korra alt. „Sõda lossidele ja rahu onnidele!“ oli nende hüüdsõna. Nad uskusid, et prantslased suudavad „terve maakera teiseks muuta ja kõik maailma hirmuvalitsejad värisema panna“. Žirondiinide vaated leiavad seadusandlikus kojas suurt poolehoidu. Sõjamõtet pooldas ka kuningas, kes uskus Prantsusmaa kaotusse ja lootis sel teel oma tulevikku kindlustada. Nii jõudiski Prantsusmaa vaenlikest kuningriigest ette. Ta kuulutas 20. apr. 1792. a. Austriale sõja. Austria ja Preisimaa vastasid samaga.

Prantsusmaa oli sõjaks enamvähem ette valmistamata. Vaenlase väed tungisid esialgu võidukalt üle Prantsuse piiride. Austria-Preisi vägede juht (Braunschweigi hertsog Ferdinand) avaldas manifesti, milles ta lubas vastuhakkajad mässajatena maha lasta ning hävitada kogu Pariisi, kui Prantsuse kuningale peaks tehtama vähimatki halba.

Kuid sõjahädaoht ja sellised ähvardused ei heidutanud prantslasi, vaid vaimustasid kaitsema kodumaad. Kogu maal ärkasid patriootilised tunded. Igalt poolt voolas vabatahtlikke sõjaväkke. Üks neist komponeeris kuulsa revolutsioonilise laulu „Marseillaise'i“, mida tunnevad kõik maailma tsiviliseeritud rahvad.

Meeleolu kuninga ja õukonna vastu muutus üha teravamaks, sest õigusega arvati, et kuningas seisab ühenduses vaenuliste välisriikidega. Nii pealinnas kui ka provintsis hakati kõnelema kuninga troonilt kõrvaldamise vajadusest. Eriti erutas Pariisi rahvamasse kuninga vastu Braunschweigi hertsogi manifest. Samuti olid suures ärevuses paljud provintsidest Pariisi tulnud revolutsionäärid, kes siin iga hinna eest tahtsid kaitseda uut korda. 10. aug. 1792. a. tungisid ärevad rahvahulgad kuningalossi. Kuningas põgenes varju otsides seadusandlikku kogusse. Kuninga šveitsi palgasõdureist koosnev ihukaitsevägi aga astus rahvale vastu ja tulistas pealetungijaid. Metsikuks muutunud hulk vallutas ägedas võitluses lossi. Samal ajal arutati legislatiivis mitu tundi kuningasaatust ning otsustati temalt kuni edaspidise otsuseni ära võtta täidesaatev võim. Kuningas pandi esialgu vangi. Lõplikult pidi tema saatuse otsustama uus rahvaesindus.

1. Missugused nähtused soodustasid revolutsiooni süvenemist legislatiivi ajal? 2. Missugused erakonnad etendasid legislatiivis peaosa? 3. Millal ja missuguste riikidega tekkis revolutsioonilisel Prantsusmaal esimene sõda? 4. Missugused momendid suurendasid ja mis vähendasid Prantsuse vägede löögivõimet? 5. Millal kõrvaldati kuningas troonilt ja mispärast?

4. Konvendiaeg (1792—1795) ja direktooriumiaeg (1795—1799). Prantsusmaa vabariigina.

Üleminekuaeg. Pärast kuninga troonilt kõrvaldamist 10. aug. 1792. a. puudus Prantsusmaal riigikorra suhtes täielik selgus. Kuninga saatuse ja tulevase riigikorra otsustamine antakse uue rahvaesinduse — rahvuskonvendi kätte, mille valimisest võisid osa võtta kõik meeskodanikud 21 a. alates. Seega pandi Prantsusmaal maksma üldine valimisõigus.

Riigi seisund oli enne konvendi kokkutulekut lausa hädaohtlik. Piiriäärsed kindlused läksid üksteise järel vaenlase kätte. Vana korra pooldajad tegid hoolega ettevalmistusi vabastajate vastuvõtmiseks. Kuulujutud verisest kättemaksmisest jakobiinidele ja nende pooldajaile liikusid suust suhu ja hoidsid rahva hirmul. Jakobiinid, et endid ja revolutsioonilist Prantsusmaad päästa, korraldavad läbiotsimisi „kahtlaste" juures, mis

kujuneb 2.—4. sept. koledaks veretööks. Rahva viha ohvriks langeb ligi 1000 inimest, nende hulgas naisi ja lapsi.

Nii seesmine kui ka väline hädaoht meelitasid tuhandeid vabatahtlikke piirile, kus neist moodustati eeskujulikud väed. Isamaa-armastusest vaimustatud noored Prantsuse väed panid 20. sept. 1792. a. Valmy juures preislaste pealetungi seisma. Siitpeale algasid prantslaste võidukäigud. Revolutsiooniline Prantsusmaa oli päästetud.

Rahvuskonvent ja tema reformid. Päev peale Valmy lahingut astus rahvuskonvent kokku ja kuulutas Prantsusmaa vabariigiks. Vabariik tundus tarvilikuna, sest isamaa ja vabaduse kaitsemist ei julgetud usaldada kuninga kätte. Vabariigi mõttega harjus rahvas peagi, milleks aitas kaasa sõjaliste võitude ühtelangemine vabariigi algusega. Siitpeale (21. sept. 1792. a.) hakatakse konvendi otsuse põhjal ka aega arvama. Senise kristliku kalendri asemele astub uus, vabariiklik kalender [1]. Talupoegade poolehoiu võitmiseks kaotab konvent kõik feodaalõigused ilma mingi väljaostuta, kusjuures feodaalõiguste kohta käivad dokumendid kästakse ära põletada. Sel teel võitis konvent rohkearvulise talupoegade kihi poolehoiu, kes seepärast võttis meelsasti osa riigikorra kaitsest.

Konvendi erakonnad. Kuninga surmamine. Konvendis kasvab järjekindlalt jakobiinide mõju, kuni nad viimaks täiesti võimule pääsevad. Jakobiinid olid palju radikaalsemad kui žirondiinid. Jakobiinid ja žirondiinid pooldasid küll mõlemad vabariiklikku korda, kuid žirondiinid kaitsesid enam jõukama keskkihi huve. Teiseks tahtsid žirondiinid, et kohalikel omavalitsustel oleks üsna suur võim, jakobiinid aga ihkasid tugeva keskvõimuga vabariiki. Erakordseil ajul nõudsid jakobiinid väga karmi kätt kõigi vabariigile kahjulikkude inimeste suhtes, žirondiinid pooldasid aga mõõdukamaid karistusi. Žirondiine toetasid eeskätt provintsilinnade kodanikud, jakobiinide toeks oli aga Pariisi rahvas. Mõlema erakonna teravad lahkuminekud tulevad selgesti nähtavale juba kuninga protsessi ajal. Jakobiinid nõudsid kuninga hukkamist, žirondiinid aga olid selle vastu ja nõudsid rahvahääletust kuninga saatuse

[1] Selles arvati aastaid vabariigi algusest, kuudele anti uued nimed ning nädalad asendati 10-päevaste dekaadidega.

asjus. Esimesed on järeleandmatud, seletades, et „kuningas peab surema, kui vabariik tahab elada". Nad jäävadki võitjaks. Konvent otsustab ühehäälelise enamusega kuninga viibimata surmata. Kaks päeva hiljem (21. jaan. 1793. a.) langes kuninga pea giljotiini all. Louis XVI viimsed sõnad olid: „Ma annan andeks oma surma süüdlasile ja soovin, et minu veri kindlustaks Prantsusmaa õnne."

Terror ja selle põhjused (mässud, välisvaenlased, elukallidus). Varsti peale kuninga surma tõstsid talupojad üksikutes maakondades mässu. Selleks mõjusid kaasa kuninga surmamine, mobilisatsiooni väljakuulutamine ja tõrkujate vaimulikkude kihutustöö. Mäss omandas peagi ähvardava iseloomu. Seda silmas pidades asutas konvent erilise kohtu, revolutsioonilise tribunali, kelle ülesandeks oli karistada kõiki reetjaid, salaseltslasi ja muid kahjulikke ning kahtlasi kodanikke. Kogu võim riigis anti rahvapääste-komitee kätte, kelle eesistujaks sai Robespierre, tuntuim ja ägedaim jakobiin.

72. joonis. Robespierre.

Prantsuse vabariigi seisukord muutus sel ajal kord väga raskeks. Pärast Louis XVI hukkamist ühinesid mitmed Euroopa riigid, nende seas ka Inglismaa, seniste Prantsusmaa vaenlaste Austria ja Preisimaaga. Mõned Prantsuse kindralid ei olnud vabariigile truud. Talupoegade mässu kõrval tekkisid mässud ka mitmes provintsilinnas.

Samal ajal valitses Pariisis ja muis suuremais linnus terav elukallidus ning tarbeainete puudus. Inglismaa suur laevastik valvas Prantsuse sadamaid ega lasknud sinna sisse sõita kaubalaevu, nii et toiduainete sissevedu katkes täiesti. Teisalt valmistasid inglased miljardide viisi valeassignaate ja levitasid neid Prantsusmaal. Ka valitsus andis erakorraliste väljaminekute katteks välja ikka uusi assignaate. Seetõttu langes paberraha väärtus väga madalale ning hinnad tõusid kõrgele. Kaupmehed ei tahtnud müüa kaupu paberraha eest ning peitsid nad ära. Talupojad ei toonud saadusi turule.

73. joonis. Revolutsiooniline tribunal.

Nii tekkis terav tarbeainete puudus. Hoolimata rahavääringu langusest jäid aga enamasti endisteks ametnikkude ja tööliste palgad, mida maksti paberrahas. Neil muutus nüüd oma igapäevsete tarvete rahuldamine peaaegu võimatuks. Et natukegi rahva häda vähendada, määras konvent jakobiinide ettepanekul tarbeainete hinnad seadusega kindlaks. Žiron-

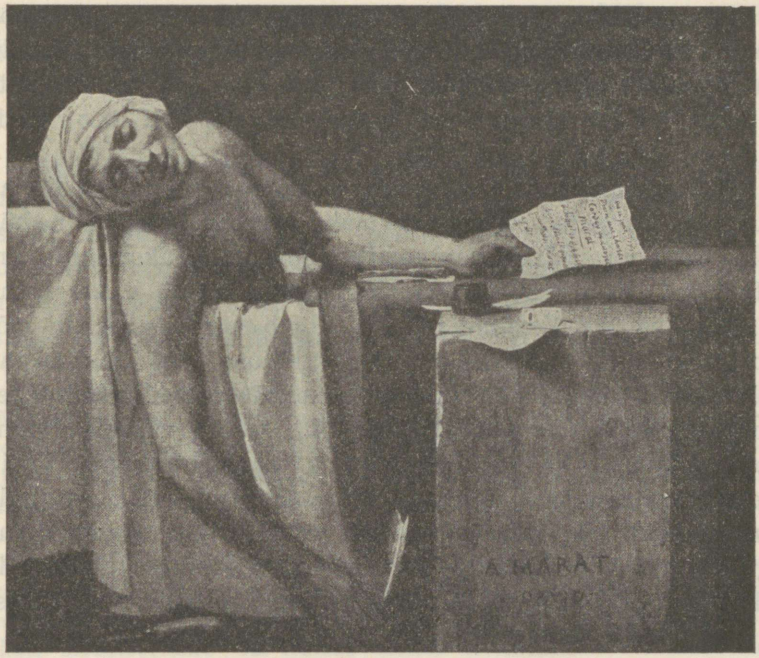

74. joonis. Marat' surm.

diinid vabakaubanduse pooldajatena seisid sellele ägedalt vastu. Samuti hakati sunniviisil maalt vilja linna saatma ning kaupmehi, kes tarbeaineid ära peitsid, ähvardati surmanuhtlusega. Erakordsed ajad nõudsid riigilt erakorralist võimutarvitust. Revolutsioonilised tribunalid Pariisis ja maal saatsid tuhandeid surma, nende hulgas eeskätt aadlikke ja vaimulikke. Sama saatus sai osaks ka kuninganna Marie Antoinette'ile, mitmele kirjanikule ja teadusmehele. Nii algas terror.

Žirondiinid, kes olid jakobiinidele pinnuks silmas, kõrvaldati konvendist harimata rahvahulkade survel. Võim kon-

vendis läks täielikult jakobiinide kätte. Terroriga vastasid terrorile ka üksikud julgemad kodanikud. Näit. žirondiin Charlotte Corday, naine, kes pärineb ühest väikesest Põhja-Prantsusmaa linnast, surmas jakobiin M a r a t', kes sageli tänavail rahvaliikumist juhtis ja tapmistele õhutas.

Jakobiinid püüdsid kõrvaldada kõik, mis meenutas vana korda. Pariisi linnavalitsus tahtis ristiusu välja tõrjuda, asendades selle m õ i s t u s e a u s t a m i s e g a, mis aga konvendis poolehoidu ei leidnud. Katoliku usuga siiski konvent ei leppinud. Katoliiklikud jumalateenistused keelati ning Robespierre'i juhtimisel töötati välja u u s r e l i g i o o n, mille aluseks oli k õ r g e m a o l e n d i k u l t u s.

1793. a. lõpuks olid m ä s s u d peaaegu kõikjal (ka linnades — Lyonis, Marseille's, Toulonis) maha surutud ja ka väline hädaoht kõrvaldatud. Sellele vaatamata ei loobunud jakobiinid hirmuvalitsusest. Kuid varsti tekkisid nende eneste vahel l a h k h e l i d ja võitlused võimu pärast. R o b e s p i e r r e kui mõjurikkaim jakobiin ning samal ajal valitsuse juht hakkas tapalavale saatma koguni neid jakobiine, kellede vaated erinesid tema ja partei tsentrumi omadest. Danton, teine väljapaistvamaid jakobiine, nõuab terrori lõpetamist ja tagasipöördumist harilikkude valitsemisviiside juurde, sest mässud on maha surutud ja väline hädaoht kõrvaldatud. Edasi seletab ta, et aeg on r a h u t e g e m i s e l e mõtelda, sest Prantsuse võidud pakuvad selleks häid võimalusi. Kõik see käis risti vastu Robespierre'i kavatsustele, kes püüdis, maksku mis maksab, püsida võimul. D a n t o n ühes tähtsamate poolehoidjatega vangistati ja saadeti tapalavale. Hulgaliste tapmiste tagajärjel löövad j a k o b i i n i d i s e k a r t m a. Keegi pole julge oma saatuse eest. 27. juulil 1794. a. (9. thermidoril) ühinevad kõik konvendiliikmed, kes tundsid oma elu hädaohus olevat, ja annavad R o b e s p i e r r e'i k o h t u k ä t t e, kes mõistab tema ühes ta poolehoidjatega surma. Nii langes jakobiinide terror terrori enese kaudu.

Kuigi jakobiinide terrori ajal surmati väga palju inimesi, nende seas kahtlemata ka süütult kahtlustatuid, ometi omab jakobiinide tegevus Suure Prantsuse revolutsiooni ajaloos jäädavat tähtsust. Kriitilisel 1793. a. suutsid nad organiseerida kõik revolutsioonilised jõud ähvardava reaktsiooni vastu ning nii p ä ä s t a v a b a r i i k l i k u k o r r a.

Direktoorium (1795—1799). Pärast Robespierre'i langemist suleti konvendi poolt jakobiinide klubi ning käremeelseist vabariiklastest puhastatud konventi tulid tagasi *žirondiinid*. Oma lõppjärgus võttis konvent vastu uue põhiseaduse, mis nägi ette kahekojalise rahvaesinduse. Viimane koosnes *viiesajanõukogust*, kel oli õigus ainult seaduseelnõusid esitada, ja 250-liikmelisest *vanemate-nõukogust*, kes otsustas nende seaduste vastuvõtmist või tagasilükkamist. Mõlema nõukogu liikmed pidid omama teatavat vanust ja olema kaunis jõukad. Täidesaatev võim antakse viieliikmelise *direktooriumi* kätte.

Direktoorium püüdis valitseda, silmas pidades peamiselt jõukama kodanluse huve. Tööpuudus ja majanduselu raskused kestsid direktooriumiajalgi edasi, kuid rahvas ei võtnud ette suuremaid mässukatseid olukorra parandamiseks. Direktorid ei kartnud vägistada rahva tahet seega, et nad rahvasaadikuid vangistasid ja maalt välja saatsid või valimisi osaliselt tühistasid.

1. Mispoolest on Valmy lahing tähtis Prantsuse ajaloos? Millal ta peeti? 2. Millal kuulutati Prantsusmaa vabariigiks? Milles seisis Prantsusmaal revolutsiooniaegne kalendrireform? 3. Kuidas suhtus konvent feodaalõiguste väljaostmisesse? 4. Missugused olid konvendi tähtsamad erakonnad, mispoolest nad erinesid? 5. Kes toetas žirondiine, kes jakobiine? 6. Millal hukati kuningas Louis XVI? 7. Kes oli rahvapääste-komitee juhtiv tegelane? 8. Mispärast langesid Robespierre ja ta terror? 9. Mispärast oli konvent oma lõppaastail palju tagurlikum kui algaastail? 10. Kuidas oli riigivalitsemine korraldatud direktooriumiajal? 11. Missuguse kihi huve pidas silmas eeskätt direktoorium? 12. Kuidas võitles direktoorium demokraatliku ja monarhistliku opositsiooni vastu? 13. Missugustesse aastatesse langeb asutava kogu, legislatiivi-, konvendi- ja direktooriumiaeg?

5. Revolutsiooniaegsed sõjad ja Napoleoni tõus.

Revolutsioonilise sõjaväe edu. Legislatiiviajal olid prantslased alustanud sõda, et oma kodumaad ja vabadust kaitseda välisriikide vastu. Kaitsesõda aga muutus aegamööda *pealetungisõjaks*, et ka väljaspool Prantsusmaad kukutada vana kord ja kehtima panna vabadus ja üheõiguslus.

Need sõjad olid noorele vabariigile küllalt edukad, vaatamata sellele, et Prantsusmaa vastu organiseerus vahel kogu Euroopa. Preisimaale ja Austriale tuli teisi Prantsusmaa vaenlasi lisaks. Juba konvendiajal olid Inglismaa, Hispaania, Holland ja mõned teised riigid liitunud esimeseks suuremaks koalitsiooniks Prantsusmaa vastu. Sellele vaatamata vallutasid prantslased Belgia ja Hollandi. Viimane muudeti Prantsuse mõju aluseks vabariigiks ning nimetati Bataaviaks. Eriti aktiivseks muutus Prantsusmaa välispoliitika direktooriumi ajal. Pärast esimesi võite oli lagunenud Prantsuse vastane koalitsioon ja vabariigi mõjuvaks vastaseks Euroopa mandril jäi nüüd ainult Austria. Austria poole otsustati tungida ühelt poolt läbi Saksamaa, teisalt üle Itaalia. Pealetung läbi Saksamaa ebaõnnestus, seda enam aga andis tulemusi Itaalia sõjakäik.

Prantsuse vägede hiilgav edu on seletatav väga mitmesuguste põhjustega. Paljudes maades vaadati Prantsuse vägedele kui vabastajaile, sest nad purustasid vana korra ja tõid kaasa vabaduse ja üheõigusluse. Prantslaste võitude tõttu hakkas vabariiklik kord kehtima Hollandis, Belgias, Reinist lääne pool asetseval Saksamaal ja Itaalias. Edu peapõhjuseks oli siiski Prantsuse sõjaväe erinevus vastaste omast. Viimaste sõjavägi koosnes palgasõdureist, kes kuulusid mitmesugustesse rahvustesse ja keda juhatasid aadlimehed. Neil puudus huvi sõja vastu ning sõja sihtidest arusaamine. Ka oli neile võõras isamaa-armastus, mis on eriti tähtis sõja puhul. Prantsuse sõjavägi sarnanes relvastatud rahvaga. Konvent pani kehtima üldise sõjateenistuse kohustuse, mis ühendas prantslased üheks kodumaa kaitseväeks. Ka võis Prantsuse sõjaväes iga sõdur tõusta vastutavatele kohtadele, kui tal oli seks tarvilikke eeldusi. Mitmed lihtsad kodanikud tõusidki juhtivatele kohtadele sõjaväes. Neist kõige tähtsam oli Napoleon Bonaparte.

Napoleon Bonaparte. Napoleon Bonaparte sündis Korsika saarel Ajaccio linnas (a. 1769), kus ta isa oli advokaat. Napoleoni vanemad olid itaallased ja noormehena Napoleon vihkas prantslasi, kes olid vallutanud neile võõra rahvastikuga Korsika saare. Juba varakult saatis isa Napoleoni Prantsusmaale õppima. Ta pani poja sõjakooli, mille viimane lõpetas kahurväe leitnandina. Kui Prantsusmaal puhkes revolutsioon, oli Napoleon ainult kahekümneaastane. Revolutsioon lepitas Napoleoni Prant-

susmaaga, sest uue korra aegu omandasid ka korsiklased küllalt vabadust ja omavalitsuslikke õigusi. Napoleon hakkas lähenema revolutsiooni juhtidele. Konvendiajal seisis ta üsna lähedal Robespierre'ile. Kuulsaks sai ta mässu mahasurumisega (1793. a.) Toulonis, keda toetasid inglaste, hispaanlaste ja napollaste dessantväed. Piiramisel osutatud teenete eest ülendati Napoleon 24-aastaselt kindraliks. Pärast Robespierre'i langemist aitas ta tagurlikul konvendil lämmatada Pariisi rahvamässu (1795. a.). Selle eest määrati ta Itaalia armee ülemjuhatajaks, mis pidi võitlema nii austerlaste kui ka nende itaallastest liitlaste vastu.

Itaalia-sõjakäik (1796—1797). „Tütarvabariigid". Itaalia-sõjakäiguga algab Napoleoni kui väepealiku hiilgeaeg. Kui noor kindral Itaalias väge hakkas juhtima, oli see armetus seisundis. Sõdurid olid näruselt rõivastatud ning kannatasid sageli alatoitluse ja külma all. Ka puudus vägedes kindel kord. Napoleon oskas sõdureid võitlusele vaimustada, neile suurt saaki ja au tõotades, ning kannatades nendega koos kõiki sõdurielu raskusi. Juba neli aastat olid Prantsuse väed seisnud Genua lahe läänekaldal, kuid polnud suutnud võita austerlaste käest Alpide teid Itaaliasse pääsemiseks. Kuid Napoleonil õnnestus lüüa austerlasi. Ta kihutas austerlased Põhja-Itaaliast välja ning sundis austerlastega liidusolevaid Itaalia riike. Prantsusmaaga rahu tegema. Siis tõttas Napoleon Itaaliast Austriasse, lõi siingi vaenlase vägesid ning sundis austerlasi 1797. a. Campoformios rahu sõlmima. Austerlased loovutasid nüüd Prantsusmaale Belgia, Reini vasaku kalda ja Lombardia.

Prantslaste võimu ja mõju alla sattunud maades asutati rida vabariike. Nii loodi peale Bataavia vabariigi Lombardias Tsisalpiina vabariik, Genua aristokraatlik vabariik muudeti demokraatlikuks Liguuria vabariigiks, paavstiriik Rooma vabariigiks, Napoli kuningriik Partenopeia vabariigiks. Ka segasid prantslased endid Šveitsi kantonite sisevõitlusesse ning nende mõjul liideti kantonid kokku tugevama keskvõimuga Helveetsia vabariigiks. Need tütarvabariigid, mis peale Bataavia loodi aastail 1797—99, kujunesid revolutsioonilise propaganda eelpostideks. Neis kadus feodaalne kord ja valitsus kujundati direktooriumiaegse Prantsusmaa omaga sarnaselt.

Itaalia sõjad tegid Napoleoni maailmakuulsaks. Kuid

75. joonis. Napoleon Bonaparte.

mitte ainult au, vaid ka varandusi tõi Napoleon oma kodumaale. Võidetud maadelt nõudis ta suuri sõjamakse ja saatis need direktooriumile. Samuti saatis ta Itaaliast Prantsusmaale palju kõrgeväärtuselisi kunstitöid ja vanu käsikirju.

Egiptuse-sõjakäik (1798—1799). Pärast mandririikide võitmist jäi Prantsusmaaga sõjajalale ainult Inglismaa, kes oli võiduka Prantsusmaa tõsisemaid vaenlasi. Inglise saareriigile oli aga raske kallale tungida, sest Inglismaad kaitses suur ja tugev laevastik. Napoleon teeb seepärast direktooriumile ettepaneku, korraldada sõjakäik Egiptusse, et viimase kaudu pääseda lähemale Indiale, Inglise rikkuseallikale. Tema arvates pidid nii Egiptus kui ka India saama Prantsuse asumaadeks. Direktoorium oli ettepanekuga juba seepärast nõus, et võimuahnet ja kardetavat kindralit Pariisist eemal hoida.

1798. a. kevadel asubki Napoleon 40-tuhandelise sõjaväega teele, võttes kaasa hulga teadusmehi, kunstnikke, insenere jt. Ta pääseb õnnelikult Inglise laevastikust mööda ja maabub oma sõjaväega Aleksandrias. Ta võidab egiptlasi kuulsas lahingus püramiidide lähedal. Selle võidu tagajärjel satub kogu Egiptus Napoleoni võimusesse. Ainult Prantsuse laevastiku käsi käib halvasti. Kolm nädalat pärast lahingut püramiidide juures hävitab kuulus Inglise admiral Nelson Prantsuse laevastiku, tehes seega Prantsuse vägedele võimatuks kodumaale tuleku, samuti ka nende varustamise kodumaalt. Siis tungis Napoleon Palestiinasse ja Süüriasse. Varsti siirdus ta aga suurte kaotuste mõjul Egiptusse tagasi, loobudes kavatsusest India suhtes.

II koalitsioon Prantsusmaa vastu. Samal ajal, kui Napoleon viibis Egiptuses, käis direktooriumi käsi halvasti. Prantsusmaa vastu tekkis uus võimas koalitsioon, kus tähtsamat osa etendasid Inglismaa, Austria ja Venemaa [1]. Vene ja Austria väed puhastasid Itaalia prantslastest ning panid siin jälle korraks endise korra kehtima. Koalitsiooni väejuhtidest paistis eriti silma vene kindral Suvorov.

1. Nimetage tähtsamaid riike, kes kuulusid esimesse, kes teise koalitsiooni Prantsusmaa vastu! 2. Missuguste põhjustega on seletatav Prantsuse

---

[1] Peale mainitud riikide kuulusid koalitsiooni veel Türgimaa, Sitsiilia, Portugal ja Lõuna-Saksamaa.

vägede edukus revolutsiooniaegseis sõdades? 3. Missugused maad vallutasid prantslased konvendiajal? 4. Mida te teate Napoleon Bonaparte'i elust kuni tema Itaalia-sõjakäiguni? 5. Missuguse riigi vastu esijoones oli sihitud Itaalia-sõjakäik? 6. Mida tegi Napoleon selleks, et Itaalia-sõjakäik õnnestuks? 7. Missugused maad loovutas Austria Prantsusmaale Campoformio rahus? 8. Missuguseid „tütarvabariike" lõid prantslased või loodi prantslaste mõjul? 9. Mida kavatses Napoleon oma Egiptuse-retkega? 10. Missuguseid tulemusi andis Napoleoni sõjakäik Egiptusse? 11. Missuguseid maa-alasid vallutas teine Prantsuse-vastane koalitsioon Napoleoni Egiptuses viibimise ajal?

6. Konsulaadi- (1799—1804) ja keisririigiaeg (1804—14/15). Napoleoni ainuvalitsus Prantsusmaal.

Riigipööre 18. brumaire'il (9. novembril 1799). Koalitsiooni sõjaväed hakkasid ähvardama Prantsusmaad ennast. Seisundit halvendas veelgi asjaolu, et riigikassa oli tühi ja rahvas rahutu. Rahutust tekitasid nii jakobiinid kui ka vana korra austajad, kes püüdsid uuesti võimule pääseda. Sellest juhuslikult kätte sattunud ajalehe kaudu kuulda saanud, lahkus Napoleon Egiptusest, pääses oma laevaga õnnekombel Inglise vahilaevade vahelt läbi ja ilmus kõigile ootamatult Pariisi.

Aeg riigipöörde teostamiseks oli kohane. Jõukam linnakodanlus ja talupojad tahtsid näha riigitüüril tugevat kätt, kes kindlustaks neile korra ja üheõigusluse. Arvati, et kõige kohasem on võimsa käega kindral, kes toetub temale alluvatele vägedele. Sobivaks isikuks osutus Napoleon Bonaparte. Tema astus ühendusse kahe direktoriga ja teostas riigipöörde 9. nov. 1799. a. (18. brumaire'il). Ülejäänud direktorid sunniti lahkuma, protestivad rahvasaadikud aeti sõjaväe abil laiali ja loodi ajutine konsulaat, kuhu kuulusid Napoleon ja kaks endist direktorit. Seejärel töötati välja uus põhiseadus, mis andis täidesaatva võimu konsulite kätte. Esimeseks konsuliks sai Bonaparte, algul 10 aastaks, hiljemini eluajaks (1802. a.). Napoleon Bonaparte'i kätte koonduski kogu valitsusvõim, teised konsulid olid ainult nõuandjateks. Rahvaesindus jäi küll alles, kuid tema valimisviis muudeti selliseks, et sinna pääsesid Napoleoni pooldavad isikud. Rahvas ei valinud oma esindajaid mitte otseselt, vaid ta valis ainult kandidaa-

did, kellede keskelt siis esimene konsul või tema nimetatud senat valis välja sobivad mehed.

Napoleon saab keisriks (1804. a.). Konsulina võitis Napoleon jälle kord Prantsusmaa välisvaenlasi. Austerlased kihutati Itaaliast minema ja sunniti uuesti rahu tegema, samadel tingimustel kui Campoformioski. Inglastegagi õnnestus esimesel konsulil rahu sõlmida. Sõdadest ja kindluseta olukorrist tüdinud prantsuse rahvale meeldisid Napoleoni edukas välispoliitika ja korraloomine siseriigis. Seepärast ei tekkinud rahvas pahameelt, kui 1804. a. muudeti senati otsusel põhiseadust nii, et Napoleonile anti keisritiitel. Rahvahääletus kinnitas selle põhiseaduse muutuse.

Uus keiser püüdis kujundada oma õue toredamaks teiste Euroopa riikide omist. Mitte ainult lahinguväljal, vaid siingi tahtis uustulnuk-keiser vanadest valitsejatest üle olla. Vanad kuningriigiaegsed etiketiraamatud otsiti jälle välja, keeruliste õuekommete korralikuks täitmiseks korraldati harjutusi ja proove.

Palju saatis Napoleon korda ka oma pealinna kaunistamiseks. Tema ajal kindlustati Seine'i kallast, tehti uusi tänavaid ja sildu, püstitati mälestussambaid, ehitati uusi losse ja parandati vanu.

Napoleoni sisepoliitika. Napoleoni sisepoliitika on omapärane süntees vana ja uue korra aadete teostamisest. Ühelt poolt püüdis ta saavutada absolutistlikku ja tsentraliseeritud korda, mille järgi keskvalitsusest juhitakse ametnikkude läbi ühiskondlikku elu pisiasjadeni, teisalt aga ta ei tunnustanud seisuste vaheseinu ja jättis kodanikele usuvabaduse.

Napoleoni tsentralistlik poliitika esineb väga kujukalt tema korraldusis. Ametnikud nimetati ülemalt poolt, demokraatlikul teel kohtade täitmine lakkas. Kohtuteski asusid tööle revolutsiooniaegsete valitavate kohtunikkude asemel valitsuse poolt nimetatud. Selle eest, et riigis valitseksid kord ja rahu, hoolitsesid politsei ja tsensuur. Nii lõi Napoleon tugeva riikliku võimu, mille abil oli võimalik riigi ja rahva elu kavakindlalt juhtida.

Napoleoni tähtsamaks sisepoliitiliseks aktiks oli Napoleoni koodeksi väljaandmine. See oli suur ja hästikorraldatud seadustekogu. Tema põhialuseiks on: 1) kõigi kodanike sama-

väärsus seaduse ees ja 2) üksikisikutele vabaduse jätmine oma varanduste valdamisel. Paljudes Euroopa riiges mõjutas see tsiviilseaduste kogu seadusandlust. Prantsusmaal on ta põhijoontes veel meie ajalgi kehtiv.

Uued sõjad. Rahu, mille Napoleon Inglismaaga sõlmis, ei kestnud kaua. Juba 1803. a. puhkes uus sõda. Napoleon kavatses vallutada tõrksa saareriigi enda ja kogus oma väed Inglise kanali rannikule. Kuid Inglise laevastik valvas kanalit ja takistas Prantsuse vägede üleminekut.

Vahepeal oli Inglismaal õnnestunud organiseerida kolmas suur koalitsioon Prantsusmaa vastu, mille tähtsamaiks osalisteks olid Inglismaa kõrval Venemaa ja Austria. Koalitsiooni tekkimisest kuulnud, viis Napoleon oma väed kiirmarsil Saksamaale, piiras suure osa Austria vägedest Ulmis ümber ja sundis alistuma. Siis tõttas ta edasi Viini ja sealt Määrimaale. 2. dets. 1805. a. kuulsas „kolme keisri lahingus" (kohal viibisid peale Napoleoni ka Vene ja Austria keisrid) Austerlitzis lõid prantslased Vene ja Austria ühendatud väge. Austria oli sunnitud rahu tegema ja loovutama Prantsusmaale suuremaid maa-alasid.

Võidukas oli Napoleon ka neljanda koalitsiooni vastu sõdides (a. 1806—1807), milles Austria asemele oli astunud Preisimaa. Tilsiti rahus 1807. a. kaotas Preisimaa maa-alad lääne pool Elbet ja maad, mis ta oli omandanud Poolamaa jagamistel. Viimastest moodustas Napoleon iseseisva Varssavi hertsogiriigi. Teist koalitsiooniliiget Venemaad sundis Napoleon endaga liituma kontinentaalblokaadis Inglismaa vastu. Kontinentaalblokaad (1806) oli mõeldud Inglismaa nõrgendamiseks. Napoleon keelas nimelt Inglismaa kaubalaevade tuleku mandririikide sadamaisse ja ka vastupidi. Kaubavahetuse lakkamisest Euroopa mandri ja Inglismaa vahel lootis ta ergutust Prantsuse tööstusele.

Napoleon Euroopa valitsejana. Prantsuse keisririik saavutas 1810. aastal oma avaraimad piirid. Lübeckist ulatus ta siis paavstiriigi lõunarajani. Idas oli ta piiriks üsna suures ulatuses Reini jõgi. Napoleon käitles Euroopa troone, nagu oleks kogu maailmajagu tema päralt. Ta pani valitsema kuningaid ja kõrvaldas neid. Kirikuriik liideti Prantsusmaaga ja paavst viidi vangina Prantsusmaale. Napoleoni vend Joseph pandi esmalt Napoli,

siis Hispaania troonile, teine vend, Louis, hakkas valitsema Hollandit kuningana, kõige nooremale vennale anti Vestfaali kuningriik, mis oli moodustatud Preisimaalt Tilsiti rahuga äravõetud aladest Elbe ja Reini vahel. Vastkujundatud Varssavi hertsogiriik anti valitsemiseks Saksi kuningale.

76. joonis. Aleksander I.

Sõjakäik Venemaale (1812). Rahulolematus Napoleoni tegevusega muutus aga seda suuremaks, mida *omavolilisemalt* ta toimis. Paljudes maades ärkab rahvuslik enesetunne ning kibedus prantslaste vastu. Kontinentaalblokaadi tagajärjel muutusid paljud kaubad, eriti koloniaalkaubad, mandril väga kalliks. Seegi süvendas *pahameelt* prantslaste vastu. Siinseal tekkisid mässukatsed. Vene keiser Aleksander I ei täitnud täpselt kontinentaalblokaadi kohustusi, ei lõpetanud täiesti kaubavahetust Inglismaaga, millest riik oleks saanud palju kahju.

77. joonis. Vürst Kutuzov.

Venemaa karistamiseks otsustas Napoleon korraldada sinna suurejoonelise sõjakäigu. Umbes 500 000 sõdurit koguti Prantsusmaalt ja ta mõju all olevaist riigest. Sõda kuulutamata läks Napoleoni vägi 1812. a. suvel üle Memeli-nimelise piirijõe. Keiser ise juhtis oma hiigelarmeed. Vene vägi oli tunduvalt väiksem, kuid maastiku ja olude tundmine oli talle suureks toeks. Vene vägesid juhtis esialgu *Barclay de Tolly*, hiljem Kutuzov. Venelaste sõjaplaaniks oli taganeda ja vaenlast Sise-Venemaale meelitada. Smolenski linna juures kujunes suurem lahing, mille Napoleon võitis. Vene väed jätkasid taganemist pealinn Moskvani, mida võitluseta ei tahetud vaenlase kätte anda. Moskva lähedal, *Borodino* küla juures löödi teine ning kaugelt

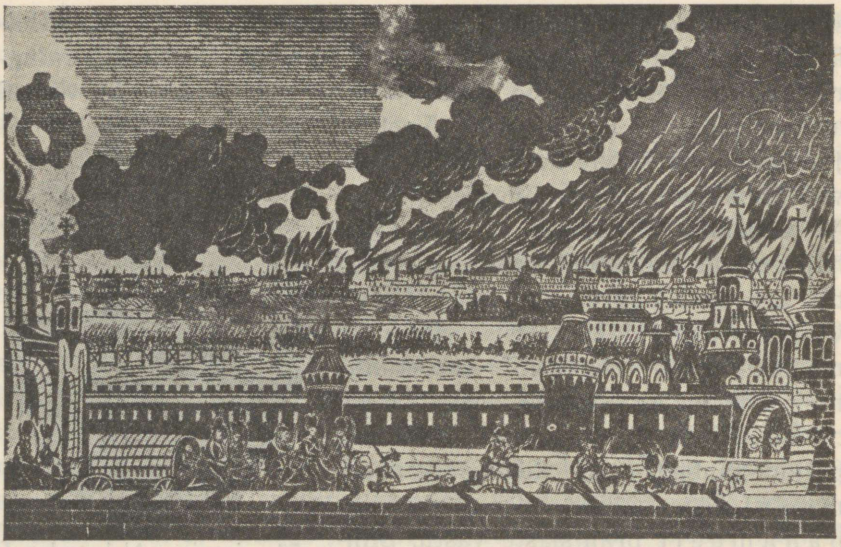

78. joonis. Moskva põlemine.

79. joonis. Napoleoni vägede taganemine Venemaalt.

verisem lahing. Võideldi terve päev, kusjuures mõlemad pooled osutasid suurt vaprust. Venelased taganesid jällegi ja Na-

poleon sammus oma vägedega Moskvasse, kus ta ootas Aleksandrit rahu paluma. Viimane aga ei ilmunud. Vene pealinna leidis Napoleon tühjana eest, sest suurem osa elanikke oli põgenenud. Vaevalt olid prantslased linna asunud, kui see mitmest kohast põlema süttis. Suurem osa linnast põles maha. Ka tekkisid Prantsuse vägedes korratused, sest külm ja eriti toidupuudus andsid endid igal sammul tunda. Napoleon annab käsu taganeda lõuna poole, viljarikkamasse Venemaa ossa, mis veel

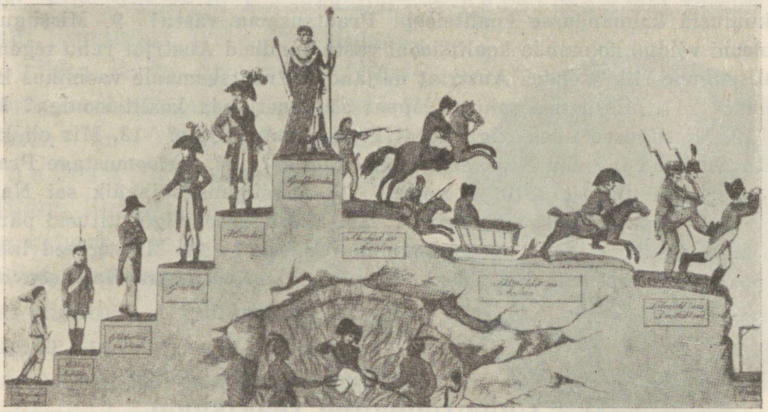

80. joonis. Napoleoni tõus ja langus.

laastamata. See aga ei õnnestunud, sest venelased lõid prantslased tagasi. Ei jäänud muud üle, kui tuldud teed tagasi minna. Külm, nälg ja pealetungiv Vene vägi hävitasid Napoleoni väed. Napoleon ise pääses suure vaevaga Venemaalt ja ruttas Pariisi, et uusi vägesid luua ja korraldada.

Napoleoni langemine. Pärast venelaste võitu liitusid Aleksander I-ga Preisimaa ja Austria, et Napoleoni lõplikult murda. Leipzigi lahingus 1813. a. saavad Napoleoni väed lüüa, misjärel liitlased tungivad Prantsusmaale ja sunnivad Napoleoni troonist loobuma. Ta saadeti Vahemeres asetsevale Elba saarele elama.

Seejärel tulid liitriikide esindajad Viini nõupidamisele. Kongressi kestel ilmub Napoleon uuesti Prantsusmaale, kus ta rahvahulkade ja sõjaväe poolt rõõmuga vastu võetakse. Napoleon sai uuesti Prantsusmaa valitsejaks, kuigi üürikeseks ajaks. („Sada päeva".) Waterloo lahingus (1815) saab ta uuesti lüüa, mis-

järel liitlaste vägi teist korda ilmub Pariisi alla. Nüüd saadetakse Napoleon 1815. a. Euroopast kaugemale P ü h a H e l e e n a saarele, kus ta 1821. a. suri.

1. Mispärast oli Napoleonil 1799. a. kerge teostada riigipööret? 2. Kelle kätte andis konsulaadiaegne põhiseadus täidesaatva võimu? 3. Mispärast oli rahvaesindus täiesti konsuli mõju all? 4. Missugused välispoliitilised saavutused aitasid Napoleonil keisriks saada? 5. Missugustes Napoleoni sisepoliitilistes sammudes avaldub vana korra, missugustes uue korra vaim? 6. Missuguste sõnadega võiks iseloomustada Napoleoni valitsuskorraldust? 7. Missugused olid Napoleoni koodeksi põhialused? 8. Mainige tähtsamaid riike, kes kuulusid kolmandasse koalitsiooni Prantsusmaa vastu! 9. Missugused Napoleoni võidud kolmanda koalitsiooni vastu sundisid Austriat rahu tegema? 10. Missugune riik asendas Austriat neljandas Prantsusmaale vaenlikus koalitsioonis? 11. Missuguse rahuga lõppes sõda neljanda koalitsiooniga? Millal? 12. Missugused uued riigid loodi Preisi maa-aladest? 13. Mis oli kontinentaalblokaad ja mida Napoleon sellega taotles? 14. Iseloomustage Prantsuse keisririigi ulatust 1810. a. paiku! 15. Missugune sõjakäik sai Napoleoni võimule saatuslikuks? Mil viisil? 16. Missugused riigid liitusid pärast 1812. a. sõjakäiku Prantsusmaa võimu murdmiseks? 17. Missugused lahingud purustasid lõplikult Napoleoni võimu? 18. Kus veetis Napoleon oma elulõpu?

VIII. Üldeuroopaline reaktsioon.

1. R e a k t s i o o n j a l i b e r a l i s m.

Viini kongressi põhimõtted. 1814. a. tulid Euroopa suurriikide esindajad Viini kokku, et Napoleoni poolt segipaisatud Euroopas jälle korda jalule seada. Kongressi teotsemise juhisteks olid kaks põhimõtet, nimelt otsustati, et on vaja s e a d u s l i k e l e d ü n a s t i a i l e tagasi anda Suure revolutsiooni ja Napoleoni ajal kaotatud troonid (legitiimsuse põhimõte) ning t a s u anda riikidele, kes etendasid tähtsat osa võitluses Prantsusmaaga (tasupõhimõte), arvestades poliitilise tasakaalu printsiipi. Ühtlasi otsustati k a r i s t a d a neid riike, kes olid liidus Prantsusmaaga.

Väljapaistvamat osa sel kongressil etendasid Austria kantsler vürst M e t t e r n i c h, Vene keiser A l e k s a n d e r I ja Prantsuse diplomaat T a l l e y r a n d.

Kongressi aeg oli väga pidustusterikas. Revolutsioonilise Prantsusmaa vaenlased ei väsinud oma võitu pühitsemast söö-

mingutel ja ballidel. Üksteisele järgnesid kontserdid, maskeraadid, jahiretked ja muud lõbustused.

Kongressi otsused. Tasu määramisel tekkisid riikide vahel tõsised vastuolud. Ainult Napoleoni ootamatu ilmumine Elba saarelt sundis liitlasi rahulikult kokku leppima. Kongressi otsusel seati Pürenee riiges ja Prantsusmaal troonile endised dünastiad, kusjuures Prantsusmaa suruti ennerevolutsiooniaegseisse piiresse. Venemaa omandas suure osa Varssavi hertsogiriigist, siis Soome ja Bessaraabia. Preisimaa sai tagasi Poznani, omandas poole Saksimaast ja rikka Reini provintsi. Napoleoniga sõbrutsenud Taanilt võeti Norra ja ühendati Rootsiga. Austria omandas Lombardia Milano linnaga ja endise Veneetsia vabariigi maad, kuid pidi sealjuures loobuma Belgiast. Viimane ühendati Hollandiga Madalmaade kuningriigiks. Itaalia jäi endiselt killustatuks paljudesse väikeriikidesse. Ka seati jälle jalule Kirikuriik. Inglismaa omandas Euroopas Helgolandi ja Malta saared ning protektoraadi Joonia saarte üle, mis kindlustas täiesti Inglismaa võimu Vahemerel. Samuti anti Inglismaale uusi asumaid väljaspool Euroopat. Viini kongress oma otsusega kindlustas rahu ligi 40 aastaks.

81. joonis. C. M. Talleyrand.

Saksamaa. Suure pettumuse tekitasid kongressi otsused Saksamaal. Saksamaa jäi endiselt killustatuks, kuigi iseseisvate riigikeste arvu vähendati 360-lt 39-le, kusjuures paljudele valitsejaist jäid maad tagasi andmata. Säilinud riigikestest moodustati Saksa liit, mis pidi kaitsema Saksamaad välisohtude vastu ja hoolitsema siserahu eest. Liidupäev, liidu juhtiv organ, polnud mingi rahvaesindus, vaid valitsuste delegaatide kogu, mispärast temal puudusid rahva usaldus ja toetus. Pealegi olid liidu võimupiirid üsna kitsad, mispärast ta ei suutnud Saksamaa kasuks midagi ära teha. Saksa liidul puudus reaalne jõud — raha ja sõjavägi, mille abil oleks võidud iseseisvaid riike liita tugevaks tervikuks, vaatamata vürstide lahk-

püüdeile. Liidu loomisel ja liidu põhiseaduses leidis väljendust seisukoht, et kõigis liidu riikides peab kehtima hakkama konstitutsiooniline kord. Tähtsamad neist — Preisimaa, Austria ja ka mitmed väiksemaist riigest loobusid mainitud põhimõttest ja jäid vana korra juurde.

Püha liit. Euroopa rahvad olid väsinud suurtest murrangu-

82. joonis. K. L. W. Metternich.

test ning kõikjal igatseti rahu ja kindlat korda. Nende sihtide saavutamiseks loodi Aleksander I algatusel riikide vaheline Püha liit (1815). Viimasesse astusid kõik Euroopa suurriikide valitsejad, välja arvatud Türgi sultan kui mittekristlane ja Inglise kuningas, kelle tegelik valitsemisvõim oli üle läinud parlamendile. Liidu peaülesandeks olid absolutistliku korra kaitsemine ja püsiva rahvusvahelise rahu kindlustamine. Pühaks nimetati liitu seepärast, et tema liikmed tõotasid valitseda kristlikus vaimus ja

õigluses, pidada omavahel igavest rahu ja aidata üksteist vennalikult.

Austria kantsleri Metternichi mõjul muutus liit väljapaistvaks reaktsiooniteguriks. Tema asus kindlustama Viini kongressi poolt loodud korda ja summutama rahvuslikke ning vabameelseid poliitilisi liikumisi.

Reaktsiooniline kirjandus. Romantism. Prantsuse revolutsiooni ülistati alguses liigselt. See pidi olema suursaavutis, mis kõrvaldab kõik pahed inimkonna elus. Loodetud vabaduse asemel hakkas aga levima terror, omandades äärmise kuju. Suur osa revolutsiooni endisi pooldajaid muutus ükskõikseks, isegi vaenlikuks revolutsiooni vastu. Enam kui rahvas hakkasid revolutsiooni põlgama valitsused. Revolutsioon ja selle kandvad ideed muutusid ebapopulaarseiks. Ratsionalistlik filosoofia kaotas oma poolehoiu. Hakati võitlema valgustusaja ideede vastu. Nii leidis Prantsuse revolutsiooni mõjul aset kultuurireaktsioon. Vastukaaluks XVIII s. ratsionalismile hakati ikka enam ja enam hindama usulisi tundeid. Usulised tunded leidsid kirjanduses väljenduse romantismis. Romantikud andsid oma teoste kirjutamisel fantaasiale ja tundeile suure vabaduse. Idealiseeriti möödunud aegu ja oma rahva minevikku. Romantismi tolleaegseid tähtsamaid esindajaid oli prantslane Chateaubriand, kelle teos „Ristiusu vaim" sai ülistatud raamatuks. Selles kiidetakse katoliku usku ja minevikku. Saksamaal rajasid uuele voolule teed Herder, Tieck jt. Siingi nähakse katoliku usus inimese mõistuse vaoshoidjat, sest usk, nende arvamuse järgi, ühendab rahvaid ja ei lase tekkida hädaohtlikke üritusi.

83. joonis. Chateaubriand.

Reaktsiooni teoreetikud. Haller. Reaktsiooniajastul kadus valgustusaja vaadete hindamine ka poliitilisel alal. Kujunesid

mõjurikkad uued seisukohad. Ei pooldata enam riigi tekkimise teooriaid ühiskondliku lepingu teel, nagu eelmisel sajandil, ei rahva suveräänsust ega konstitutsioonilist korda. Rahva vaoshoidmiseks peavad riiki valitsema võimsad valitsejad ja kõrgemad kihid. Nende kõigi üle valitsegu kirik, sest kirik on jumalariigi kehastis maa peal. Tema ülesanne on valitsejaid juhtida ja rahu säilitada.

Kõige kujukamalt esitas reaktsiooni poliitilise teooria sakslane Ludwig Haller. Tema väidab, et ainus loomulik õigus on see, kui tugevam valitseb nõrgemat. Monarhi tahtmist võib piirata ainult Jumala tahtmine. Kiriklik võim kui kõrgeim maa peal ei allu riigile, vaid on iseseisev või sellest kõrgemal.

Liberalism. Reaktsioon aga ei haaranud kõiki rahvakihte. Kodanlus ja intelligents tunnustasid revolutsiooni saavutisi. Nemad said uue voolu — liberalismi kandvaks jõuks. Liberaalid hindasid isikut, tema vabadust ja nende väärikat tunnustamist. Ühtlasi tunnustasid nad individuaalseid vabadusi (usu-, sõna-, mõtte-, trüki- ja koosolekuvabadust ning isikupuutumatust) ja nõudsid valitseja võimu piiramist.

Tähtsaim liberalismi teoreetik oli Benjamin Constant Prantsusmaal. Ta pooldab riigivormidest konstitutsioonilist monarhiat. Siin on lahutatud täidesaatev, seadusiandev ja kohtuvõim, kusjuures täidesaatev võim on vastutav seadusandliku ees ja valimisõigus kuulub jõukamaile kodanikele. Kuningas teostab järelevalvet kõigi nende võimude üle, ta on erapooletu ja nimetatud võimudest lahusseisev. Kogu riiklik tegevus peab taotlema rahva hüvesid. Iseendastmõistetavalt tekkis liberalismi ja reaktsiooni vahel äge võitlus.

1. Missugustele põhimõtetele oli rajatud Viini kongressi tegevus? 2. Missugused on Viini kongressi otsused? 3. Miks tekitasid kongressi otsused sakslasis suure pettumuse? 4. Missugused olid Püha liidu ülesanded? 5. Millega on seletatav kultuurireaktsiooni tekkimine? 6. Miks hakati ülistama usku? 7. Kes oli tähtsam reaktsiooni teoreetik? Tema vaated? 8. Mida mõistame liberalismi all? 9. Missugused kihid pooldasid vabameelseid vaateid? 10. Kes on liberalismi tähtsam esindaja? 11. Millised on tema vaated ühiskondliku korra ja selle parandamise suhtes? 12. Mida hinnati kultuursel alal? 13. Mis põhjusil tekkis tugev rahvustunne? Millised tagajärjed olid rahvustunde tekkimisel?

2. Revolutsioonilised liikumised 20-ndail aastail.

Püha liit ja revolutsioonilised liikumised Hispaanias ja Itaalias. 20-ndail aastail puhkes Euroopas rida revolutsioonilisi liikumisi. Kõige varem algasid liikumised Hispaanias, siis Napolis.

Hispaania ja Napoli mässu mõjul tekkisid rahutused Portugalis, Sitsiilias ja Sardiinias. Liikumiste põhjused olid mitmesugused. Hispaanias tekitas revolutsiooni kuninga reaktsioonilise poliitika — elluviidud uuenduste kaotamine. Itaalia revolutsiooni sihiks oli poliitilise vabaduse ja rahvusliku sõltumatuse kättevõitlemine.

Liikumised Itaalias ähvardasid Austriat, seepärast astus Metternich selle hädaohu kõrvaldamiseks samme. Selle mõjul esines Metternich Püha liidu ees sõjalise vaheleastumise kavaga. Euroopa suurriikide kongressidel (Troppaus, Laibachis ja Veronas) võeti vastu vastavad otsused, mille põhjal Austria surus rahutused maha Napolis ja Prantsusmaa Hispaanias.

Püha liit oli saavutanud oma sihi — Itaalia ja Hispaania mässud olid kerge vaevaga maha surutud ja ennerevolutsioonilaegne kord kindlustatud. See oli nii hästi õnnestunud vastaste nõrkuse tõttu, sest laiemais rahvahulkades puudus liikumisest arusaamine.

Püha liit lepib revolutsiooniga Lõuna-Ameerikas. Teised samaaegsed vabaduspüüded andsid siiski hoopis vastupidiseid tulemusi. Inglise uus välisminister Canning oli Püha liidu interventsioonipoliitika vastane. Ta sümpatiseeris isegi liberaalseile püüetele. Canningi ja P.-A. Ühendriikide presidendi protesti tõttu ei abistanud Püha liit Hispaaniat ta Napoleoni sõdade ajal lahkulöönud asumaade tagasivõtmisel Ameerikas. Inglismaa tunnustas tekkinud vabariike ja sõlmis nendega kaubalepinguid. Endised Hispaania asumaad jäidki nüüd iseseisvaks, sest küllaldase laevastiku puudumine ei lasknud kodumaad nendega edukalt sõdida.

Kreeklaste vabadusvõitlus. Veel enam vähendasid Püha liidu mõju Kreekamaa sündmuste lõpptulemused. Türgi riigi nõrgenemine julgustas ta valitsuse all olevaid rahulolematuid ristiusulisi rahvaid mässu tõstma. Suurejooneline oli kreeklaste 1821. a.

puhkenud vabadusvõitlus. Varasemad kreeklaste mässukatsed olid nurjunud, kuid siiski ei kaotanud nad usku ega lootust võõra võimu alt vabaneda. Samuti kui mujal etendasid kreeklaste vabadussõjas tähtsat osa salaühingud, milledest tähtsam oli „Hetairia", kelle juhiks oli kreeka ohvitser Aleksander Ypsilanti, Aleksander I adjutant. Tema juhatusel tungisid vabatahtlikud väesalgad Venemaalt Türgi ülemvõimu all olevaisse vürstiriigesse, kuid sel mässukatsel polnud õnne. Ypsilanti väesalgad hävitati Türgi vägede poolt.

84. joonis. Lord Byron kreeka vabadusvõitlejate rõivastises.

Sellele järgnes mässuline liikumine Lõuna-Kreekamaal, mis tungis ka mujale riigi osadesse. Võitlust peeti äärmise ägedusega ja toorusega. 1822. a. kuulutas kokkutulnud rahvuskogu Kreekamaa iseseisvaks. Türklaste metsikused taasvallutussõjas äratasid kreeklaste vastu üldise kaastunde. Tekkis filhellenistlik liikumine Euroopas, mille sihiks oli kreeklaste toetamine. Neile saadeti raha ja sõjavarustist ning paljud vabatahtlikud välisriigest võtsid isiklikult sõjast osa. Püha liidu mõjul ei toetanud suurriigid esialgu ametlikult kreeklasi. Alles siis, kui Vene troonile sai Nikolai I, keda ei sidunud Aleksander I Püha liidu poliitika, muutus olukord. Inglased olid juba varemini mässajate kaitseks välja astunud. Inglis- ja Venemaaga seltsis peagi Prantsusmaa. Nad nõudsid Türgilt sõja lõpetamist ja Kreekamaale autonoomiat Türgi ülemvalitsuse all. Et Türgimaa sellega ei leppinud, alustati sõda. Türgi alistus raskete kaotuste järel lepinglaste nõudeile. Adrianoopoli rahuga 1829. a. tunnustati Kreekamaa iseseisvaks ning Venemaale anti protektoraat autonoomse Moldaavia ja Valahhia üle. Kreeka vabariik muudeti varsti konstitutsiooniliseks monarhiaks. Kreekamaa iseseisvuse saavutamine Pühasse liitu kuulunud Venemaa ja Prantsusmaa toetusel tõestas kõige kujukamalt, et liit ei suuda

kinni pidada oma põhimõttest — toetada ikka kehtivat korda revolutsionääride vastu.

1. Mis põhjusil puhkes mäss Hispaanias ja Itaalias? 2. Millega lõppes mäss? 3. Kuidas segas end Püha liit Itaalia ja Hispaania liikumistesse? 4. Mistõttu nurjusid revol. liikumised Itaalias ja Hispaanias? 5. Millal ja mispärast puhkes kreeklaste vabadusvõitlus? 6. Kes seda liikumist juhtis? Kuidas õnnestus Ypsilanti ettevõte? 7. Milline oli Lõuna-Kreekamaalt lähtuva vabadusvõitluse käik? 8. Kuidas suhtusid sellesse teised Euroopa rahvad ja riigid? 9. Milliste tulemustega lõppes Kreekamaa vabadusvõitlus? 10. Mispärast tunti Euroopas kreeklaste vabadusliikumisele kaasa? 11. Missuguse Püha liidu põhimõtte vastu eksisid Venemaa ja Prantsusmaa, toetades kreeklaste vabadusvõitlust?

3. Euroopa suurriigid reaktsiooni-ajastul.

Reaktsioon Saksamaal. Viini kongressil loodud Saksa liit ei olnud Saksamaale tõeliseks ühendavaks sidemeks. Selle võimupiirid olid äärmiselt piiratud, tõhusalt teotses ta ainult liberalismi mahasurumisel. Saksamaa oli majanduslikult ja kultuuriliselt v ä h e a r e n e n u d, mispärast siin ei võinud tugevast opositsioonist juttugi olla. Seepärast oli valitsustel kerge ajada reaktsioonilist poliitikat. Reaktsioon oli eriti mõjuv Põhja-Saksamaal ja Austrias. Viimane oli reaktsiooni häll, kus kantsler M e t t e r n i c h pühendas sellele kogu oma tähelepanu. Vabamate ideede sissetungi püüti igati takistada: välismailt kirjanduse sisseveo keeluga, õppimise takistamisega välismaal jne. Ajutiselt läkski korda säilitada välist rahu. Opositsioon siiski ei raugenud täiesti, vaid koguni kasvas kodanluse ja noorte haritlaste keskel. Ülikoolinoorsoo keskel asutati ü h i n g u i d, „Burschenschaft'e", millede sihiks oli võidelda liberaalsema korra ja Saksamaa ühendamise eest. Liikumine leidis pooldamist ka mõne vabameelsema vürsti poolt, kes oma maal konstitutsioonilise korra kehtima pani. Erilised teened noorte isamaalise liikumise suhtes olid J e n a linnal, kust lähtusid paljud uued ideed ja algatused.

Kuigi üliõpilasühingud ei üritanud laialdast ja teravat propagandat vana korra vastu, ometi leidsid valitsused teed sellegi opositsiooni lämmatamiseks.

Üheks selliseks põhjuseks kujunesid Wartburgi pidustused. Reformatsiooni 300 aasta juubeliks (1817. a.) korraldas Jena ülikool Wartburgis pidustused, kuhu voolas vaimustatud osavõtjaid igast Saksamaa osast. Neil pidustustel peeti kõnesid liberaalses vaimus ning heideti tulle Austria kapralikepp ja ulaani pihik kui reaktsiooni sümbolid. Samuti põletati siin reaktsioonilise sisuga raamatuid.

Metternich kujutas Saksa vürstidele Wartburgi sündmusi kui revolutsiooni eelmängu ning soovitas karme korraldusi vabameelse noorsoo vastu. Saksa riikide esindajad tulid kokku Karlsbadi konverentsile (1819), kus vastu võeti mitu reaktsioonilist otsust. Kogu Saksamaal pandi kehtima vali tsensuur, ülikoolest heideti välja vabameelseid professoreid ja üliõpilasi, üliõpilasühingud suleti jms. Kõik opositsiooniavaldused suruti reaktsiooniliste valitsuste ühisel jõul maha ja kogu avalik elu seati valju järelevalve alla.

Reaktsioon Prantsusmaal. Prantsusmaal oli olukord mõneti teissugune kui Saksamaal. Siit olid lähtunud kõik viimase aja suuremad liikumised, oli välja kujunenud teadlik laiem rahvahulk. Revolutsiooni järel valitsema hakanud Louis XVIII oli uuenduste suhtes leplikum. Ta andis Prantsusmaale konstitutsioonilise korra. Kõige enam levisid reaktsioonilised vaated aadlike ja jesuiitide hulgas, kes soovisid ennerevolutsioonieaegse korra täielikku taastamist. Nende ässituste mõjul süvenes Prantsusmaal reaktsioon. Kitsendati isiklikke vabadusi, soodustati reaktsioonilisi kihte jne. Äärmiste kuningriiklaste algatusel organiseeriti valge terror — kättemaks revolutsioonilise liikumise pooldajaile. Hiljemini siirdus valitsuski terrorile. Hertsog Berry, ainsa Bourbonide dünastia meesjärglase surmamine kutsus esile aina süveneva reaktsiooni. Valitsuse juhiks sai rojalist Villèle. Kehtima pandi rida igasuguseid karme kitsendusi, abistati mässude mahasurumist välisriikides ja siseriigis valvati hoolega liberaalide teotsemist. Järgmise kuninga, Charles X ajal süvenes reaktsioon veelgi. Emigrantidele, kes revolutsiooni ajal oma maad kaotanud, taheti nüüd maksta suuri tasusummasid, kokku umbes miljard franki. Viimast summat püüdis valitsus kokku saada seega, et alandas riigi laenupaberite protsente viielt kolmele. See riivas väga paljude prantslaste huve, sest Pariisis üksi oli riigilaenupaberite

omanikke üle 100 000. Kultuurielus kasvas vaimulike mõju. Haridusministeeriumi juhiks määrati üks katoliku piiskop, valitsus toetas jesuiitide tegevust, vaimulikud valvasid kooliõpetajate tegevuse üle, ametnikkudelt ja sõjaväelastelt nõuti usukommete täitmist.

Inglismaa ja Iirimaa XIX s. alguses. Inglismaa riiklik kord erineb mandririikide omast. Kuigi siin ei tunta absolutismi sel kujul, kui see oli kehtiv teistes Euroopa riikides, ei olnud Inglismaal siiski kõik kodanikud ühesuguste õigustega. Teravalt andsid tunda poliitiliste õiguste ja usuvabaduse kitsendused. Inglise siseriiklikud võitlused keerlesidki valimisõiguse reformi, usu ja mitmesuguste majandusküsimuste ümber. Esikohal seisis parlamendireform. Kujunenud poliitilises võitluses jagunes seltskond kahte rühma — ühed, kes tunnustasid demokraatlikku korda, ja teised, kes pooldasid tugevat kuningavõimu. Esimesi kutsuti whig'ideks, teisi tory'deks. Edumeelsemad üritused lähtusid whigide poolt, kuna toryde teotsemine oli konservatiivne. Esikoha pärast oli kahel parteil alatine võitlus. XVIII s. viimasest veerandist kuni 1830. a. õnnestus torydel pidevalt võimul püsida. Ajavaimu kohaselt lähenesid nemadki parlamentarismile. Nende juhiks oli 17 a. jooksul Pitt noorem. Tema valitsuse ajal teostati mitmesuguseid uuendusi asumaade ja Iirimaa valitsemise suhtes ning päevakorral oli ka parlamendireform.

85. joonis. Louis XVIII.

Prantsuse revolutsiooni mõjul jäid reformid mõneks ajaks soiku. Võimul olevad toryd Pittiga eesotsas ja suurem osa whige siirdusid konservatiivsele poliitikale. Väideti, et riigikorda ei saa muuta üleöö, vaid tarbe korral peab selles aeg-ajalt parandusi ette võtma. Igasugune täielik pööre tekitab anarhismi. Revolutsioonihirmus kitsendati oluliselt kodanike vabadusi.

Reaktsiooniline mõtteviis ei haaranud siiski kõiki inimesi,

siingi leidus uuendustenõudjaid. Radikaaldemokraatlikke ideesid tutvustas laiemaile rahvahulkadele kuulus jurist ja kirjanik Jeremy Bentham. Tema leiab, et iga inimene püüab taotella ainult isiklikku kasu. Riik peab seda kindlustama võimalikult suuremale hulgale. Kuid see on võimalik ainult demokraatlikus vabariigis, kus valitseb samaväärsus. Neil vaateil oli suur mõju ning levik.

Valitsev toryde erakond kaitses maa-aadli kasusid. 1815. a. pandi nende sissetulekute kindlustamiseks kehtima viljaseadused. Sisseveetava vilja pealt hakati võtma kõrget tolli, sest sõdade lõppemisel ähvardas põldureid odava välisvilja sissevedu. Need seadused riivasid teiste kihtide huve, hoides viljahinna kõrgel. Töösturid leidsid, et kallis vili ei luba alandada töötasu ning vähendab seega ettevõtja kasu. Kõige enam kannatasid töötavad rahvakihid maal ja linnas, sest palga tõus jäi elukalliduse tõusust tunduvalt maha. Olukorra parandamist nõuti hiiglakoosolekuil. Igal pool rõhutati valimisseaduse muutmist, nii linnakodanluse kui ka tööliste ringkonnis. 1819. a. Manchesteris peetud miitingu ajal tekkis rahva ja sõjaväe vahel verine kokkupõrge. Koosoleku takistamist peeti üldiselt kodanikuõiguse rikkumiseks. Nüüd ühinesid ka whigid reformide nõudmisega. Valitsus vastas ainult repressioonigа, piirates sõna- ja koosolekuvabadust ning keelates osavõtmise rahutusist ja relvade kasutamise.

86. joonis. O'Connel.

Tekkinud sündmuste tõttu pääsesid võimule siiski mõõdukamad toryd, kes teostasid 20-ndail aastail rea uuendusi. Valitsus toetas vabadusliikumisi välisriikides, pehmendas viljaseadusi ja alandas tolle, töölistele anti koalitsioonivabadus (1824) jne. Nende uuenduste tõttu võttis elu hoopis rahulikuma ilme.

Iiri küsimus nõudis valitsuselt kestvat tähelepanu. Iirimaal oli valitsevaks kihiks Inglise aristokraatia, kellele kuulus maa,

kuna iirlased olid ainult väikeste maalappide rentnikud. Halva kliima tõttu kasvatati siin peamiselt kartuleid, millele seltsis karjapidamine. Rahvas elas äärmiselt vaeselt; kui juhtus veel kartuli-ikaldus, siis oli Iirimaal lausa nälg. Rahva olukorda halvendasid ja vaenu Inglismaa vastu suurendasid usukitsendused. Kuigi katoliku usk võis püsida, ei tohtinud katoliiklased mingisse riiklikku teenistusse astuda ja endid parlamenti valida lasta. Peale selle oli rida teisigi kitsendusi katoliiklaste suhtes.

Iiri liikumise etteotsa asus O'Connel, kes tegi Iiri kasuks laialist agitatsiooni. Ta lõi üleiirimaalise poliitilise organisatsiooni, mis andis välja ajalehti ja korraldas kõnekoosolekuid, kus nõuti iirlastele suuremaid poliitilisi õigusi. Suuri hulki haaras rahvuslik vaimustus. Nähes iirlaste jõulist liikumist ja tutvunud lähemalt olukorraga, hakkas valitsus nende soove tõsiselt arvestama. 1829. a. võetigi parlamendis vastu katoliiklaste emantsipatsiooni bill. Valitsus kaotas kitsendused katoliku usu pärast riigiteenistusse ja parlamenti pääsemisel.

Venemaa Aleksander I ajal. Aleksander I oli kasvatatud valgustussajandi ideede kohaselt, mispärast temalt loodeti võrdlemisi palju. Ta valitses Paul I surma järel Venemaad XIX s. esimesel veerandil. Aleksander I kavatses teostada rea uuendusi liberaalses vaimus. Nii püüdis ta talupoegade olukorda parandada. Ta keelas neid laatadel müüa ja neid ajalehekuulutustes pakkuda ning andis mõisnikele õiguse oma vabal soovil talupoegi vabastada pärisorjusest, kuid tasu eest. Vene talupojad ei saanud aga kehvuse tõttu vabaksostmisõigust kasutada. Nii jäid needki kavatsused pärisorjade elu kergendada hoopis väheste tagajärgedega. Ainult Eesti- ja Liivimaal vabastati talupojad pärisorjusest.

Riigikorra uuendamisel piirduti administratiivsete keskasutiste reformidega. Peeter Suure aegsete kolleegiumide asemele loodi 8 ministeeriumi. Ministeeriumis oli vastutav ja otsustav minister, kuna kolleegiumis olid kõik liikmed ses suhtes ühetaolised, otsused tehti häälteenamusega. Vene ministeeriumid kokku moodustasid ministeeriumide komitee. Valitsuse tegelikuks juhtijaks oli mõnda aega keisri vabameelne sõber M. M. Speranski. Temal oli kavatsus Venemaal konstitutsioonilist korda kehtima panna, kuid see jäi siiski paberile.

Speranski sunniti tagurlike mõisnike survel oma kohalt lahkuma, kuid Soomele ja Poolale anti siiski omavalitsus.

Aleksander I valitsuse esimene pool oli võrdlemisi vabameelne. Valitsemise lõpul võttis reaktsioon ülekaalu, nagu Lääne-Euroopaski. Kujukalt avaldus reaktsioon haridus-poliitikas. Aleksander I oli hariduse eest suurt hoolt kandnud, asutades rea kõrgemaid õppeasutisi, teiste seas ka Tartu ülikooli. Reaktsioonipäevil ühendati haridusasjade ja usuelu juhtimine vaimulikkude asjade peavalitsuse kätte. Ülikooli õppetegevus pidi sündima Pühakirja alusel. Isegi matemaatikud pidid lähtuma Pühakirjast. Kõrgemais õppeasutisis pandi kehtima kõige valjem distsipliin ja loodi vali järelevalve. Mõttevabadust piiras äärmiselt vali tsensuur.

Reaktsioonist hoolimata rööbiti levisid ka liberaalsed ideed. Need leidsid poolehoidu aadli nooremais liikmeis, eriti ohvitserkonnas. Napoleoni sõdade ajal tutvusid aadlisoost ohvitserid Prantsuse revolutsiooni ideedega ja teiste riikide siseeluga. Kui keiser ikka järjekindlamalt reaktsiooni süvendas, siirdus salaühingute tegevus, mis varemini oli kultuurilise ilmega, puhtpoliitilisele alale. Sõjaväes, nimelt ohvitserkonnas tekkis kaks voolu — ühed pooldasid demokraatlikku vabariiki, teised aga konstitutsioonilist monarhiat. Riigipööret kavatseti teostada sõjalise jõu abil. Aleksander I ei võtnud midagi tõsist ette salaühingute likvideerimiseks. Avalikku mässu Aleksander I valitsuse ajal siiski ei puhkenud. Ta suri 1825. a.

1. Missuguseid poliitilisi sihte taotlesid rahvuslikult mõtlevad ringkonnad Saksamaal? 2. Millist osa etendasid nende sihtide taotlemisel vürstid? 3. Milles väljendus reaktsioon Saksamaal? 4. Milliseis ringkonnis levisid Prantsusmaal kõige enam reaktsioonilised vaated? 5. Kuidas avaldus reaktsioon Prantsusmaal? 6. Eriti kelle valitsuse ajal? 7. Mille poolest erines Inglise riigikord mandririikide omast? 8. Missuguste küsimuste ümber keerlesid siseriiklikud võitlused? 9. Milles avaldus reaktsioon Inglismaal? 10. Missuguseid sihte taotles Jeremy Bentham? 11. Millega on seletatavad Manchesteri sündmused? 12. Nimetage olulisemad 20-ndate aastate uuendusist Inglismaal! 13. Miks polnud iirlased rahul oma seisundiga? 14. Mis andis katoliiklaste emantsipatsiooni bill iirlastele? 15. Mainige Aleksander I aegseid tähtsamaid uuendusi! 16. Millega olid need seletatavad? 17. Milles avaldus eriti kujukalt reaktsioon? 18. Missugused olid salaühingute poliitilised sihid?

IX. Kodanluse tõus. 48. a. liikumised.

1. Sotsiaalsed vastuolud. Sotsialism.

Tööstus, töölised. Tööstusliku arengu tõttu XIII sajandil tekkis ka ühiskondlikus elus murrang. Masinate leiutamine soodustas kapitalistliku suurtööstuse tekkimist. Algava tööstusliku tõusuga siirdus sellele alale enam ja enam tööjõudu. Alguses leidus töövõimalusi küllaldaselt. Kuid tööliste arv kasvas kiiresti maatustunud talupoegade, rahvaarvu kasvamise ja naiste ning laste tööjõu kasutamise arvel. Tööstus ei suutnud kõike vaba tööjõudu rakendada ja nii jäi osa töölisi tööta. Kuid ka töötavaisse töölistesse mõjus üleproduktsioon, sest tööjõu suurenenud pakkumise tõttu püsisid tööliste palgad väga madalad. Kurnavalt mõjus ka pikk tööpäev (14—18 tundi). Tööliste seisukord muutus eriti kohutavaks kriiside ajal. Seoses sellega kerkis päevakorrale *töölisküsimus*. Kapitalistliku korra süvenemisega tekkisid sotsiaalsed vastuolud töötavate kihtide ja kapitalistide vahel. Kapitalistid ei hoolinud tööliste raskest olukorrast ega katsunudki seda parandada, vaid taotlesid ainult oma majanduslikke huve. Tööliste olukorra parandamise otstarbel tekkisid mitmesugused sotsialistlikud õpetused.

87. joonis. R. Owen.

Sotsialismi teoreetikud. Sotsialismi sihiks on majanduskord, kus puudub *eraomand*. Iga isik saaks sissetulekuid ainult isiklikust tööst, mitte kapitalist. *Valmistamisvahendid, kapital* ja *maa* kuuluvad kogu *ühiskonnale*. Majanduselu oleks kavakindlalt korraldatud tegelikkude tarvete järgi. Uue korraga kaoksid senised klassivahed, sest kõik oleksid ühesugused töölised. Sotsialismi jaotatakse tavaliselt kolme eriharru — utopistlik, riiklik ja teaduslik sotsialism.

Utopistliku sotsialismi teoreetikuist on tuntum vabrikant *Robert Owen*. Esialgu ta soetas oma puuvillavabrikus töölistele soodsamad elamistingimused. Lühendas tööpäeva 10,5 tunnini, vabastas alla 10 aasta vanused lapsed tööst, maksis töölistele vanaduse korral pensioni jne. Kuigi tema ettevõte hästi edenes, ei leidunud sellele järeletegijaid. Edasi soovitas ta asu-

tada tööstuslikke kommuune, ühinguid, mis koosneksid üheõiguslikest liikmeist. Loodusvarad ja valmistusvahendid kuuluksid neile kõigile. Täiskasvanud pidid töötama 8 tundi päevas. Uus kord pidi haarama niihästi tööstusalad kui ka põllutöö. Kodumaal ei leidnud Oweni algatused poolehoidu, seepärast siirdus ta Ameerikasse. Siin asutatud ühingud ei edenenud siiski. Tegelikku ellu jäid Oweni ideed kooperatiivide, s. o. tarvitajateühingute kujul püsima. Oweni teotsemine langeb XIX s. esimesele poolele.

Utopistliku sotsialismi kuulutajaid olid ka prantslased Fourier ja Saint-Simon. Esimene püüab, nagu Owengi, uut sotsiaal-majanduslikku korda kehtima panna, arvestamata valitsevaid olusuhteid. Saint-Simon ja tema õpilased toonitasid aga, et ühiskondlik elu omandab ise pikaajalise arengu teel õiglasemad vormid.

88. joonis. L. Blanc.

Sotsialistlikud ideed leidsid vastukaja eriti nende hulgas, kes polnud rahul kehtiva olukorraga. Kuigi algsed rakendamiskatsed tegelikus elus nurjusid, oli uute õpete mõju suur. Prantsusmaal tekkis juulimonarhia ajal nimetatud õpetele veel lisa. Siin leiti, et sotsialistliku korra elluviimine peab sündima riigi abil. Riikliku sotsialismi teooria looja Louis Blanc pidas ainult nimetatud viisil võimalikuks uut korda luua. Pahede tekitajaks peab Blanc vaba võistlust. Riik peab looma töökojad, milledega eraettevõtjad võistelda ei suuda, ja aegamööda läheks kogu tööstus riigi kätte. Nimetatud kava teostamiseks peavad töölised saavutama poliitilise võimu. 1848. a. revolutsiooni ajal leidsid Louis Blanc'i ideed osalist teostamist, mil valitsuse rahalisel toetusel asutati rida tootmisühinguid. Needki olid halvasti organiseeritud ja ei suutnud püsida. Riikliku sotsialismi õpetused levisid hiljemini Saksamaal, kuid siingi ei suutnud sotsialistid ümber kujundada tegelikku elu.

1. Kuidas mõjus senistesse ühiskondlikesse vahekordadesse masinate tarvituselevõtt? 2. Milliseks kujunes uues olukorras tööliste seisund? 3. Mistõttu tekkis vabrikutööliste üleproduktsioon? 4. Kuidas mõjus see töölisklihi üldolukorda? 5. Kuidas väljendasid töölised oma rahulolematust? Mida vihati kõige enam? 6. Mis olid tööliste elus suuremad raskused? 7. Millised õpped tekkisid tööliste olukorra parandamise võimaluste üle? 8. Kes olid nende õpete loojad? 9. Mida taotles sotsialism? 10. Millised on Oweni õppe

põhijooned? 11. Mille poolest erineb kahest eelmisest teooriast Saint-Simoni ühiskondliku korra uuendamise kava? 12. Millal ja kus tekkis riikliku sotsialismi teooria? Kes oli selle teooria rajaja? 13. Mida on uut riikliku sotsialismi teoorias, võrreldes utopistliku sotsialismi õpetega? 14. Miks ei andnud sotsialistlike õpete rakendamine tegelikus elus soovitud tulemusi?

2. Juulimonarhia ja veebruarirevolutsioon Prantsusmaal.

Juulirevolutsiooni puhkemine. Charles X oli äärmine rojalist, kes pooldas piiramatut kuningavõimu. Kui valitsust juhtima hakkas purutagurlik minister Polignac, tekkis valitsuse vastu äge opositsioon. Üle maa hakati salaühinguid asutama ja ku-

89. joonis. Juulipäevad Pariisis.

ninga kõrvaldamise kavu sepitsema. Ajakirjanduses ülistati Inglise revolutsiooni, mis tõukas troonilt Stuartite dünastia. 1830. a. tekkis kuninga ja saadikutekoja vahel avalik lõhe. Kuningas saatis opositsioonilise saadikutekoja laiali. Uued valimised kindlustasid opositsioonilisele kihile täieliku enamuse. Ka

need valimised tühistati kuninga poolt. Rikkudes põhiseadust andis kuningas 26. juulil rea määrusi välja, milledega uus koda kuulutati laialisaadetuks, kitsendati sõna- ja trükivabadust ja muudeti valimisseadust. Need määrused andsid tõuke juulirevolutsiooni puhkemiseks.

Vastupanu õhutasid liberaalsed ajakirjanikud, keda toetas Pariisi kodanikkond. Ajalehti anti välja ilma tsensuurita. Tänavaile kogunes üliõpilasi, töölisi, endisi sõdureid ja teisi isikuid, nõuti põhiseaduse arvestamist ja Polignac'i tagandamist. Järgmisel päeval muutus olukord juba tõsisemaks. Liikumisest hakkasid laiemad ringkonnad osa võtma. Siin-seal oli kokkupõrkeid kaitsevägede ja rahva vahel. 28. juulil algas äge tänavavõitlus barrikaadide tagant, mis kestis paar päeva. Mitu rügementi läksid mässajate poole üle. Mässu ajal moodustati ajutine valitsus ja kutsuti ellu rahvuskaart. Viimase ja kogu sõjaväe juhiks määrati Lafayette. Charles oli küll tühistanud mässutekitanud määrused, kuid see ei päästnud enam seisukorda. Ta otsustati troonilt tõugata.

Vabameelne kodanlus otsustas troonile kutsuda Orléans'i hertsogi Louis Philippe'i. Osa mässulisi soovis Prantsusmaast vabariiki luua, kuid neil ei olnud küllaldaselt poolehoidu. Revolutsiooni õhutaja Thiers'iga eesotsas tõid vabameelsed oma kuningakandidaadi linna, kus rahvas ta tormiliste kiiduavaldustega vastu võttis. Louis Philippe oli Orléans'i hertsogi poeg; ta isa oli valitud Suure revolutsiooni aegsesse konventi, kus ta hääletas Louis XVI karistamise poolt. Temast arvati, et ta, valituna revolutsioonitegelase perekonnast, hoidub absolutismist ja reaktsioonist.

Vanas põhiseaduses teostati mitmesuguseid parandusi. Endise põhiseaduse järgi oli kuningas Jumala armust valitseja. Uues põhiseaduses asendati see osa seletusega, et kuningas saab oma võimu rahvalt, kelle kutsel ta troonile tuleb. Olevad seadused olid kehtivad ka kuninga kohta; ta ei tohtinud neid muuta ega neist üle astuda. Mõlemad kojad said seaduste algatamise õiguse, kuningale jäeti vetoõigus. Valimistsensust, saadikute ja valijate vanuse alammäära vähendati. Uuendusele vaatamata jäi enamik rahvast valimisõiguseta. Tsensuur kaotati. Kuningas vandus uuele põhiseadusele truudust ja hakkas Louis Philippe I nime all valitsema. Tema lähe-

maiks kaastöölisiks ja toetajaiks said linna suurkodanlikud kihid, kellele uue valimistsensusega läks poliitiline ülekaal. Riigi juhtimine kuulus neile järgneva 18 a. kestel, millist aega nimetatakse juulimonarhia ajaks.

Juulirevolutsiooni mõju väljaspool Prantsusmaad. Prantslaste mõjul puhkes revolutsiooniline liikumine kõigepealt Belgias. Viini kongress oli Belgia ja Hollandi ühendanud üheks riigiks. Mõlemad maad siiski erinesid teineteisest usult, rahvuselt, keelelt, majanduselult jne. Lahkhelide lähteks oli hollandlaste valitsev seisukoht riigis, kuigi belglastel oli arvuline ülekaal. Sellele lisaks hakkasid hollandlased belglasi ümber rahvustama. Lahkulöömise tõukeks sai Prantsuse juulirevolutsioon. Umbes kuu aega hiljem tekkis Belgias mäss, misjärel Belgia sai iseseisvaks.

90. joonis. Louis Philippe I.

Revolutsiooniline liikumine puhkes ka Poolamaal. Prantsuse abile lootes tahtsid poolakad vabaneda Venemaa ülemvalitsuse alt. Prantsusmaalt ei saadud aga loodetud abi, sest valitsus ei tahtnud soetada endale uusi vastaseid Euroopa suurriikide peres ega olnud huvitatud kauge riigi saatusest. Poola mäss suruti Venemaa poolt veriselt maha ja sellele järgnes tugev reaktsioon. Poolamaa kaotas senise laialdase omavalitsuse. Üheks mässu nurjumise põhjuseks oli poolakate eneste üksmeele puudumine, mis oli traditsiooniline Poola olukorras ja mille all Poola oli kannatanud juba sajandeid.

Peale nimetatud riikide puhkesid juulirevolutsiooni tagajärjel rahutused mitmel pool Saksamaa osades ja Itaalias, kuid andsid vähe tulemusi. Teostunud liikumised näitasid siiski vabameelsete ja rahvuslike ideede olemasolu, mida tuli tahes või tahtmata arvestada.

Juulimonarhia-aeg Prantsusmaal. Juulirevolutsioon oli kahe kihi — kodanlaste ja tööliste — koostöö tulemus. Esimestele kuulus algatus ning juhtiv osa. Nemad suutsid olukordi

oma huvides kasutada. Töölised oleksid soovinud palju enam, kui nad saavutasid juulimonarhia ajal. Nad jäid endiselt ilma poliitilisest võimust ja järeleandmisi tehti neile ainult vähemais küsimusis. Seetõttu olid töölised revolutsiooni tulemusis p e t t u n u d. Juba Louis Philippe I esimesil valitsemisaastail puhkesid mitmel pool ähvardavad m ä s s u d. Kuigi need lämmatati, jäi summutatud opositsioon kehtiva korra vastu püsima. Üks suuremaid nende mässude hulgas oli L y o n i tööliste mäss. Mäss kandis küll majanduslikku ilmet, kuid ta suurendas tööliste iseteadvust ja kokkukuuluvustunnet. Valitsevad ringkonnad ei juhtinud sellele erilist tähelepanu. Mässukatsed kordusid ka järgnevail aastail. Väikekodanlus, töölised ja radikaalne intelligents liitusid. Tehti kihutustööd vabariigi ellukutsumiseks ja püüti isegi kuningat surmata. Valitsus vastas kõigile neile katseile surveabinõudega, kitsendades kodanike vabadusi.

91. joonis. F. Guizot.

Vabariikliku ja sotsiaalse iseloomuga mässukatseile seltsisid veel d ü n a s t i l i s t e huvidega mässud Bourbonide vanema haru ja bonapartlaste kasuks. Viimaste kuningakandidaadiks oli Napoleoni vennapoeg Louis Napoleon. Ka need mässud likvideeriti ja 1840. a. alates valitses riigis väline rahu. Valitsuse etteotsa astus Guizot, kes arvestas ainult suurkodanluse seisukohti.

Juulimonarhia puuduseks oligi see ühekülgsus, millega reageeriti üksikute rahvaklasside eri soovidele. Valitsuse poolt ei tehtud t ö ö l i s t e olukorra parandamiseks peaaegu midagi. Nimetamisväärselt edenes ainult kapitalistlik s u u r t ö ö s t u s, kuid laiemad rahvahulgad ei saanud sellest loodetud kasu. Välispoliitiliselt lähenes Prantsusmaa reaktsioonilisele A u s t r i a l e, olles arvamusel, et ainult Metternichiga koos võib edukalt võidelda „revolutsioonilise ja anarhistliku vaimuga". Rahva keskel võitsid poolehoidu mitmesugused s o t s i a l i s t l i k u d õ p p e d,

nagu saintsimonism, Fourier' õpe jt. Louis Blanc'i samailmeline töö oli üks loetavamaid raamatuid Prantsusmaa tolleaegses töölis-konnas. Vaatamata Guizot' osavale poliitikale ei suutnud ta siiski ära hoida lähenevat revolutsiooni Prantsus- kui ka Saksa-maal, mis sai saatuslikuks niihästi Guizot'le kui ka Metternichile.

Veebruarirevolutsioon. Juulimonarhial puudus rahva enamiku poolehoid. 1847. a. puhkenud majanduskriis soodustas opositsiooni süvenemist. Valitsusevastane kihutustöö võttis uuesti hoogu ja tal oli määratu suur mõju. Koosolekuil, mida korraldati üle maa, selgitati uuenduskavu ja arvustati valitsuse tegevust. Ka Pariisis taheti säärast suuremat koosolekut kokku kutsuda, kuid Guizot keelas selle. Keeld pahandas opositsioonilisi ringkondi. 22. veebruaril 1848. a., mil koosolek pidi toimuma, ilmusid üliõpilased ja töölised tänavale ja nõudsid Guizot' tagandamist ja reforme. Tekkisid üksikud kokkupõrked, meeleolu võttis mässulise ilme. Järgmisel päeval läks osa rahvuskaarti rahva poole üle, mispeale kuningas Guizot' oma kohalt tagandas. Sõjavägedel tekkis rahvaga verine kokkupõrge, kus sai surma mitukümmend uuendustenõudjat. See sündmus ärritas rahva vihale. Kogu öö vastu 24. veebruari tehti ettevalmistusi vastuhakkamiseks ja Pariisi tänavad kattusid barrikaadidega.

Kuningas lootis olukorda parandada järeleandmisega, kuid antud lubadused tulid liiga hilja, et midagi muuta. Võitlused jätkusid, kusjuures suur osa sõjaväest läks rahva poole üle. Kuningas loobus troonist ja põgenes. Troon põletati pidulikult Bastille platsil.

Saadikutekotta ja raekotta tungisid mässuliste juhid nõupidamisele. Osa mässulisi oli mõõdukas, osa radikaalne. Ajutisse valitsusse pääses mõlema voolu esindajaid. See tegi valitsuse koosseisu kirjuks ja soodustas tülisid. Revolutsiooni kandvamaks kihiks olid töölised, kes Prantsusmaal levinud sotsialistlikkude õpetuste mõjul nõudsid sotsiaalseid uuendusi. Suurem osa ajutise valitsuse liikmeid, mõõdukad vabariiklased, ei tunnustanud aga üldse mingisuguseid sotsiaalseid reforme, vaid nõudsid ainult valimisõiguse laiendamist.

Pikemate vaidluste järel kuulutas ajutine valitsus vabariigi välja. Tööliste nõudmiste rahuldamiseks loodi komisjon, mille juhatajaks määrati Louis Blanc. Töötute ülalpida-

miseks kutsuti riigi poolt ellu nn. rahvuslikud töökojad. Need olid korraldatud ebaotstarbekohaselt ja nõudsid suuri kulusid. Viimaste katteks nõuti talupoegadelt suuri makse, mis asjaolu tegi talupojad valitsuse ja sotsialismi vastu vaenuliseks. Kodanlikud kihid niikuinii ei tunnustanud sotsialismi. Vahekorrad läksid eriti teravaks, kui sotsialistliku värvusega radikaalid korraldasid suure manifestatsiooni, nõudes vabrikute ja kaevanduste natsionaliseerimist. Kõik see sündis asutava kogu valimiste eel ja ei jätnud oma mõju viimasesse avaldamata. Üheksasajast saadikust oli monarhiste 200, ülejäänud olid kõik sotsialistlikkude püüete vastased. Kui asutav kogu sulges riiklikud töökojad, tekkis tõsisem tööliste mäss, mis on tuntud juunipäevade nime all. Seegi mäss suruti valitsuse poolt maha ning kord ja rahu pandi jälle riigis kehtima.

92. joonis. Napoleon III.

Pärast mässu likvideerimist asus asutav kogu uue põhiseaduse väljatöötamisele, millega jõuti valmis sügisel. Seadusandlik võim kuulus selle järgi üldise valimisõiguse põhjal valitud rahvaesindusele, täidesaatev võim rahva poolt 4-ks aastaks valitud presidendile. Presidendiks valiti prints Louis Napoleon Bonaparte oma nime populaarsuse tõttu suure häälteenamusega. Pealegi eelistati monarhistlikku kandidaati, kes looks riigis kindla korra ja kindlustaks siserahu.

Riigipööre. Napoleon III. Üldiselt kasvatas hirm sotsialismi ja tööliste ees poolehoidu monarhismile. Et töölisi suuremal määral poliitilisest elust kõrvaldada, seks muutis seadusandlik koda, mis asutava kogu järel kokku astus, valimiskorda nii, et valida võisid ainult kolm aastat oma valimisringkonnas elanud isikud. Liikuva tööliskihi õigusi puudutas see muutus kõige otsemalt. Ka mässudest ja salaühinguist osavõtjail polnud luba valida. Trüki- ja sõnavabadust piirati ja suurendati vai-

mulike mõju hariduse alal. Saadikutekoja reaktsioonilised seadused võtsid temalt ta populaarsuse ja andsid Napoleonile võimaluse asuda oma kavatsuste teostamisele. Presidendi soov oli kindlustada oma võimu pikemaks ajaks, kui see põhiseadusega oli lubatud. Saadikutekoda keeldus selles suhtes igasugust muutust ette võtmast. Et rahva poolehoidu võita, pöördus president saadikutekoja poole ettepanekuga, kaotada hiljuti kehtima pandud valimiskitsendused. Seegi ettepanek otsustati eitavalt. Nüüd teostas president riigipöörde.

1851. a. lõpul kuulutas president senise saadikutekoja laialisaadetuks, vangistas rea tähtsamaid poliitikategelasi ja andis rahvale valimisõiguse endisel kujul tagasi. Tekkinud vastuhakkamised suruti maha ja korraldati rahvahääletus, kas rahvas tunnustab riigipööret või ei. Rahva poolt anti suure häälteenamusega jaatav vastus. Järgmisel aastal anti uus põhiseadus, milles kogu võim oli koondatud presidendile. Riigipöörde aastapäeval a. 1852 tunnistati president keisriks, Napoleon III nime all. Seega olid veebruarirevolutsiooni tagajärjed teinud ringi, jõudes endiselt tagasi monarhistliku korra juurde.

1. Kes hakkas Prantsusmaal valitsema peale Louis XVIII? Millised olid uue kuninga vaated riigikorra suhtes? 2. Millal tekkis kuninga ja saadikutekoja vahel avalik lõhe? Millest oli konflikt tingitud? 3. Millised ringkonnad õhutasid vastupanu? 4. Mida nõudis ärevusse sattunud rahvas kuningalt? 5. Millal puhkesid otsesed tänavavõitlused Pariisis ja milliste tulemustega nad lõppesid? 6. Kuidas Charles X püüdis lepitada tekkinud opositsiooni? Mis oli tema lepituskatsete tagajärg? 7. Miks oli paljude arvates Louis Philippe kõige kohasem troonikandidaat? 8. Millised parandused teostati põhiseaduses? 9. Missugusel kujul avaldus juulirevolutsiooni mõju väljaspool Prantsusmaad? 10. Mida saavutasid belglased? 11. Millest oli Poola mäss tingitud? 12. Millised tegurid takistasid mässu kordamineku? 13. Kuidas lõppes Poola mäss? 14. Mispärast pettusid prantsuse töölised juulirevolutsioonis? 15. Mida tehti nende poolt oma olukorra parandamiseks? 16. Kuidas reageeris valitsus rahutustele? 17. Kes juhtis Prantsuse valitsust Louis Philippe'i valitsuse teisel poolel? 18. Mis tegi Prantsuse sise- ja välispoliitika laiemais rahvahulkades ebapopulaarseks? 19. Millised ideed levisid rahva hulgas? 20. Milliseid parandusi soovisid keskkodanlikud kihid? 21. Kuidas valmistati riigipööret ette? 22. Millal muutus valitsusevastane opositsioon eriti teravaks? 23. Mis sai revolutsiooni puhkemise tõukeks? 24. Milline oli revolutsiooni käik? 25. Kes pääsesid ajutisse valitsusse? 26. Kes olid 1848. a. revolutsiooni kandvamad jõud? 27. Missugused sotsialismiideed leidsid rakendust Prantsusmaa veebruarirevolutsiooni päe-

vil? 28. Kuidas õnnestus nende ideede rakendamine? 29. Mida te teate asutava kogu poolt loodud põhiseadusest? 30. Kes valiti presidendiks? 31. Millega on seletatav tagurluse mõjulepääs pärast veebruarirevolutsiooni?

3. Esimene parlamendireform Inglismaal. Tšartism.

Parlamendireform 1832. a. Kuigi valitsuse eesotsas olevad toryd teostasid 20-ndail aastail Inglismaal mitmeid tagasihoidlikke reforme, oli laiemail rahvahulkadel küllalt põhjusi põhjalikumate uuenduste nõudmiseks. Esikohal püsis seni ikka veel lahendamata parlamendireform.

Prantsuse juulirevolutsiooni mõjul tekkis ärevus ka Inglismaal, mis ulatus maal mõisade põletamiseni ja linnades vabrikute rüüstamiseni. Valitsuse etteotsa pääsesid reformidesõbralikud whigid, lord Greyga eesotsas. Kuid rahva rahustamiseks whigide poolt esitatud valimisõiguse muutmise kava ei läinud esialgu parlamendis läbi. Alles 1832. aastal, kui alamkotta pääses rohkem parlamendireformi pooldajaid, võeti parlamendireformi projekt vastu.

Sellega jaotati saadikute arv õiglasemalt krahvkondade ja linnade vahel. Valimistsensus jäi ikkagi üsna kõrgeks, nii et tööliskiht jäi valimisõigusest ilma. Uued valimised 1832. a. valimisseaduse järgi andsid whigidele enamuse. Neid hakati kutsuma liberaalideks, torysid konservatiividеks.

Reformid jätkuvad. Võimuletulnud whigide partei hakkas rakendama Smith'i ja teiste moodsat vabamajanduse teooriat. Nende õpetuse järgi riik ärgu segagu end üldse eramajandusse, sest see pidurdab loomulikku arengut. Majanduselu ja tööliste olukord edenevat kõige normaalsemalt ilma igasuguse riikliku vahelesegamiseta. Liigne hoolitsemine kutsuvat esile igasugused pahed — laiskuse, hooletuse jm. Sellelt seisukohalt lähtudes reformiti ka hoolekandesüsteemi, mis oli väga kulukas. Tööpuuduse korral saadeti nüüd töövõimelised isikud riiklikesse töömajadesse, kus töö oli raske ja ühetooniline. Sel teel hoiti kokku hoolekandekulusid, sest rahvas ei tahtnud minna töömajadesse, kus elu oli raske, ja püüdis leida tööd mujal.

Liberaalid teostasid ka linnavalitsuste reformi. Seni püsis võim linnaomavalitsuses väikesearvulise eesõigustatud kihi käes. Uue demokraatlikuma linnaseadusega viidi ellu linnanõukogud, kuhu majaomanikud ja kõik maksumaksjad saatsid oma esindajad otsese valimise teel.

Sama demokraatlikku põhimõtet rakendades tunnustati Inglise asumaades elavad neegrid isiklikult vabadeks ja valgetega samaõiguslikeks.

Maa-aadli ja linna kaubandustööstusliku kihi vahel käimas olev võitlus vabakaubandusliku korra ellukutsumise eest lõppes vabakaubanduslaste võiduga. Aadlikud olid püüdnud oma sissetulekuid kindlustada viljaseadustega, mis kaitsetollide abil aitasid kõrgel hoida viljahindu. Tööstuskaubanduslikkude kihtide nõudel pehmendati neid seadusi korduvalt. Viimaseks sammuks aitas kaasa raske kartuliikaldus Iirimaal, mille tagajärjel vili muutus väga kalliks ja tekkis nälg. Viljaseaduste vastaste juhiks oli Richard Cobden. Tema ideaaliks oli täielik vabadus kaubanduses. Tema juhatusel loodi vabakaubandusliku korra taotlemise ühing, mis tegi suurejoonelist kihutustööd oma sihi saavutamiseks. Viljaseaduste kaotamine toimuski suurelt osalt selle ühingu survel. Natuke hiljemini kaotati kaitsetollid üldse. Sellega pääses pika ning sihikindla võitluse järel Inglismaal XIX. s. keskel vabakaubandus võidule.

Vabakaubandusele üleminek ei toonud kahju Inglise majanduselule, sest sealne tööstus püsis väga võistlusvõimelisena. Liiklemise soodustamise eest hoolitseti laevade ja teede ehitamisega. Jätkuvad tehnika edusammud tulid kasuks tööstusele ja kaubandusele, võimaldades otstarbekohasemat kaupade valmistamist ja kättetoimetamist. Selle ja igasuguste kitsenduste kaotamise tõttu muutusid Inglise tööstus ja kaubandus väga elujõuliseks.

Tšartism. Vabakaubandusele üleminek ei toonud muutust tööliste olukorda. Oma huvide kaitsemiseks hakkasid ärksamad töölised nõudma üldist valimisõigust, et saata ka oma esindajaid parlamenti. Liikumise eesotsas seisid suurte tööstuslinnade töölised, kes asutasid selleks otstarbeks töölisühingud. Töölised koostasid oma kuulsa Rahvatšarta *(Peoples charter)*, rahva vabaduskirja. Kogu liikumist hakati selle järgi kutsuma tšartismiks. Tšartistide peanõuded olid üldine valimisõigus nii

meestele kui ka naistele, iga-aastased alamkoja valimised, salajane hääletamine, rahvasaadikuile tasumaksmine ja ühesuurused valimisringkonnad. Nende puhtpoliitiliste uuenduste eest hakkasid töölised võitlema lootuses, et sel teel valitud parlament aitaks tööliste majanduslikku viletsust kõrvaldada.

Reformide selgitamiseks ja laiema rahvamassi kaasatõmbamiseks peeti rida koosolekuid. Koosolekuist osavõtjate arv ulatus sadade tuhandeteni. Parlamendile esitati palvekirju, mis omasid miljoneid allkirju. Esialgseile poliitilistele nõuetele seltsisid hiljemini sotsiaalsete reformide kavad. Kui parlament tšartistide nõudmised tagasi lükkas, tekkis liikumises kaks voolu — ühed soovisid taotleda uuendusi r a h u l i k u l, teised aga r e v o l u t s i o o n i l i s e l t e e l. Viimaste juhiks oli O'Connor. Sajandi keskel rauges liikumine esijoones majandusliku tõusengu tagajärjel. Kaasa mõjusid ka umbes samal ajal kehtima pandud töökaitseseadused. Töölised hakkasid aga samal ajal koonduma puhtmajanduslike sihtidega ametiühinguissse, loobudes poliitilisest tegevusest. Ametiühinguisse organiseeritud tööliskond võis oma nõudmisi ettevõtjaile peale suruda streikide abil, vajamata poliitilist võimu.

Töökaitseseadused. T ö ö k a i t s e s e a d u s e d, mis 30. ja 40. aastatel kehtima pandi, parandasid tunduvalt tööliste majanduslikku olukorda. Laste ja alaealiste tööpäeva kestust piirati ja keelati nende öötöö. Hiljemini lühendati ka naiste tööaega, mis omakorda kaudselt või otseselt mõjus meestööliste olukorra paranemisse. Neis tööstustes, kus suure osa tööliskonnast moodustasid naised või alaealised, polnud mõtet ka mehi lasta kauem töötada.

1. Milline oli Inglismaa olukord siis, kui mandril puhkes juulirevolutsioon? 2. Missugune partei oli tol ajal juhtival kohal? 3. Kes võistlesid nimetatud parteiga võimu pärast? 4. Mida teostasid uued võimulesaajad mässuhirmus? 5. Milles seisnes 1832. a. parlamendireform? 6. Millal said whigid võimu täielikult endi kätte? Kuidas neid ja torysid nüüd kutsuma hakati? 7. Missugused uued põhimõtted leidsid rakendamist liberaalide poolt? 8. Kuidas mõjutasid uued vaated hoolekannet? 9. Mis põhjustas valitsust hoolekande piiramist ette võtma? Milline oli selle piiramise tagajärg? 10. Missuguse põhimõtte alusel reformisid liberaalid linnade omavalitsust ja laiendasid Inglise asumaades neegrite isiklikke õigusi? 11. Milliste põhjustel võitis vabakaubanduse idee kaitsesüsteemi? 12. Kes oli teenekam vabakaubanduse pooldaja ja õhutaja? 13. Millal pääses Inglismaal vabakaubandus maksvusele? 14. Millised asjaolud soodustasid kauban-

duse arenemist? 15. Mida võttis tööliskond ette oma olukorra parandamiseks? 16. Millised olid poliitilised uuendusnõuded, mida tööliskond taotles? Kuidas kutsuti seda liikumist? 17. Mida lootsid töölised poliitiliste õiguste kaudu saavutada? 18. Kuidas jagunes tšartismi pooldajate hulk? 19. Kes olid selle liikumise juhid? 20. Millal vaibus tšartistide liikumine? 21. Millised töökaitseseadused pandi 30. ja 40. aastail Inglismaal kehtima?

4. Venemaa Nikolai I ajal.

Dekabristide mäss. Kui Aleksander I suri (1825. a.), tekkisid Venemaal segadused, mis olid ühenduses trooniküsimusega. Aleksandri õiguslik järglane Konstantin loobus troonist. Seepärast määras Aleksander enne oma surma troonipärijaks noorema venna Nikolai. Sõjaväes ja seltskonnas levis arvamine, et Nikolai püüab vägivaldselt troonile saada. Seda juhust kasutasid vandeseltslased mässu algamiseks, millega kavatseti Venemaa riigikorda muuta. Nikolai I truudusevande andmise päeval 1825. a. detsembris puhkes mäss. Osa sõjaväge, madrused ja osa nendega ühinenud eraisikuid nõudsid riigikorra reformimist. Vastuhakul puudus energiline juhatus, ka polnud enamikul osavõtjaist täit arusaamist reforminõudeist. Mässukatse nurjus täiesti. Et mäss toimus detsembris, siis on ta nimeks ajaloos dekabristide mäss.

93. joonis. Nikolai I.

Valitsemisviis. Nikolai I oli kasvatatud hoopis erinevalt kui ta vend Aleksander I. Ta oli saanud sõjaväelise kasvatuse. Peapüüdeks oli tal absolutistliku riigikorra kindlustamine. Nikolai I arvas, et riiki peab valitsema bürokraatia abil ja seltskondlikkude jõudude osavõtuta. Uuenduste elluviimine pidi toimuma ainult valitsuse algatusel. Vali bürokraatlik valit-

semisviis summutas iga vaba eluavalduse ja vene haritud seltskonnal ei jäänud muud üle, kui piirduda puhtvaimsete harrastustega. See aeg andis rea väljapaistvaid kirjanikke. Lääne-Euroopa filosoofide mõjul jagunes vene haritlaskond kahte rühma. Ühed pooldasid Vene omapära (slavofiilid), teised soovisid Lääne-Euroopale lähenemist (läänlased). Vaatamata erinevatele üldseisukohtadele oli neil siiski palju ühist. Nii nõudsid nad talupoegade vabastamist pärisorjusest, eitasid bürokratismi jne. Vene olude ja riigikorra arvustajatena kiusati ärksamaid seltskonnaliikmeid valitsuse poolt taga.

Reformid. Hoolimata kõigest oma tagurlusest püüdis keiser Vene siseelu siiski parandada. Nikolai I ülesandel kodifitseeriti Vene seadustekogu, mis oli suureks edusammuks õigusemõistmise alal. Katsetati ka talupoegade olukorra parandamisega, kuid ilma mainimisväärsete tagajärgedeta. Tähtsama reformina Nikolai I ajal võiks nimetada rahasüsteemi reformi. Seni olid käibel hõbe-, vask- ja oma väärtuses langenud paberrahad. Nikolai I andis välja kindla kursiga uued paberrahad, nn. krediitpiletid. Rahavääringu stabiliseerimiseks kindlustati paberraha metallrahaga. Et raha riiki jääks, siirduti protektsionistlikule majandussüsteemile. Tööstuse ja kaubanduse edendamiseks ehitati teid ja raudteid.

Välispoliitika. Välispoliitiliselt toetas Nikolai I igal pool kehtivat korda ja legitiimseid valitsejaid ja püüdis sõjalise jõu abil kaasa aidata revolutsioonide mahasurumisele. 1848. a. liikumise puhul aitas ta Austria valitsusel Ungari mässu lämmatada. Ainult kreeklasi ja teisi Balkani ristiusulisi rahvaid toetas Venemaa usulistel põhjustel seadusliku Türgi valitsuse vastu. Eriti oli Venemaa huvitatud oma mõju suurendamisest Balkani poolsaarel ja Türgis. Selle põhjal tekkinud Krimmi sõda (1853—1856) lõppes Vene kaotusega. Ta pidi loobuma maadest Doonau jõe suudmel ja tunnustama Musta mere neutraalsust. Ühtlasi kaotas Venemaa õiguse Mustal merel pidada sõjalaevastikku. Siitpeale langes Venemaa rahvusvaheline tähtsus.

1. Kuidas tekkis mäss Nikolai I troonilesaamisel? 2. Mida nõudsid mässajad? 3. Miks nurjus mässukatse? 4. Kuidas seda mässuliikumist kutsutakse? Mispärast? 5. Milliste püüetega asus Nikolai I valitsema? 6. Milliseks kujunes haritud kihtide elu? 7. Missugused maailmavaatelised voolud kujunesid Nikolai I ajal Venemaal? 8. Miks oli valitsus nendega

vastuolus? 9. Kuidas parandas Nikolai I Vene olukorda? 10. Milline uuendus Nikolai I omadest oli tähtsamaid? 11. Kuidas segas Venemaa end Lääne-Euroopa sündmustesse? 12. Missugused ebaõnnestumised ja saavutused olid Nikolai I välispoliitikal?

5. Revolutsioonilised ja rahvuslikud liikumised Saksamaal ja Itaalias.

Saksamaa olustik. Juulirevolutsiooni järel valitses Saksamaal üldiselt reaktsioon. Samal ajal aga tungisid liberalismi- ja sotsialismiideed ikka enam ja enam Prantsusmaalt Saksamaale ja süvendasid valitseva korra vastast opositsiooni. Viimase peasihiks olid poliitilised reformid ja rahvuslik ühinemine. Loodeti, et nende teostumisega kaovad kõik pahed, sest konstitutsioonilise korra juures saab rahvas ise osa võtta seaduseandlusest ja oma saatust määrata. Saksamaa poliitiline killustus takistas ka majanduselu arengut, millele eriti juhtis tähelepanu majandusteadlane Fr. List. Ta propageeris Saksamaa majanduslikku ühinemist ja kindlat kaitsepoliitikat välisvõistluse vastu. Lõpuks loodigi Preisimaa kaasabil Saksa tolliliit (1834), kuhu kuulus suur osa Saksa riikidest. Arvurikkam osa talupoegadest nurises feodaalkohustuste üle, mis püsisid peale juulirevolutsioonigi. Masinatööle siirdumisega halvenes ka tööliste seisund ja samuti kui Inglismaal tekkisid siin rahutused (lõhuti masinaid, purustati vabrikuhooneid jne.). Rahutuste põhjuseks oli sageli toiduainete puudus ja nende kallidus. Valitsus vastas rahutustele surveabinõudega. Nii oli Saksamaal 1848. a. süütematerjali palju. Nii pea kui teade veebruarirevolutsioonist Saksamaale jõudis, lõi ka siin revolutsioon lõkkele.

94. joonis. Fr. List.

Preisimaa. Preisi kuningaks oli neil aastail Friedrich Wilhelm IV, kes pooldas Haller'i vaateid ja oli veendunud absolutist. Viljaikalduse tõttu oli riigi rahandus sattunud raskesse seisundisse. Väljapääsuteed otsides kutsus kuningas 1847. a. kokku ühendatud maapäeva, mis võis üksnes maksude ja laenude suhtes seisukohta võtta. Maapäev nõudis endale aga seadusandlikku võimu. Kuningas ei nõustunud sellega ja saatis maapäeva laiali. Rahulolematus omandas veel teravama kuju. Kui teade Prantsuse veebruarirevolutsioonist Berliini jõudis, puhkes siingi revolutsioon. Avalikel platsidel ja parkides peeti rahvakoosolekuid, mille osavõtjate seas oli palju tööta töölisi ja üliõpilasi. Tekkis kokkupõrkeid sõjaväe ja rahva vahel. Kasvava ärevuse survel andis kuningas järele, kaotades tsensuuri ja lubades kehtima panna konstitutsioonilise korra. See sündis 18. märtsil 1848. a. Friedrich Wilhelm ilmus ise rahva sekka ja pidas rea kõnesid Saksamaa ühinemisest, mis rahvast teataval määral rahustas.

22. mail tuli Berliinis rahvuskogu kokku, kes töötas välja ajakohase konstitutsiooni. Viimases olid ette nähtud üldine valimisõigus, parlamentaarne valitsus, sõltumatu kohus ja individuaalsed vabadused. Edasi viis rahvuskogu lõpule talupoegade vabastamise feodaalkohustusist.

Rahvuskogu teotsemise aeg ei kestnud kaua. Kuulnud revolutsiooni nurjumisest Austrias, saatis Friedrich Wilhelm rahvuskogu laiali, ega lasknud selle poolt koostatud ja võrdlemisi vabameelset põhiseadust jõusse astuda. Ta andis ise Preisimaale konstitutsiooni, mis kindlustas parlamendis rikkaile rahvakihtidele ülekaalu. See põhiseadus viidi ellu 1850. a. ja püsis 1918. a. Nii lõppes 48. a. revolutsioon Preisimaal reaktsiooniga.

Austria. Austrias puhkes revolutsioon 13. märtsil ja omandas riigile äärmiselt kardetava kuju, sest Austria koosnes paljudest rahvusist, kes taotlesid oma rahvuslikke erisihte. Reforminõudmisega esinesid kaupmehed, töösturid, kõrgemad ametnikud, üliõpilased jt. Sõjaväed teotsesid loiult ja hirmunud keiser oli sunnitud Metternichi tagandama, kes nüüd põgenes Inglismaale. Rahvastiku rahustamiseks nimetas keiser vabameelse ministeeriumi ja lubas kokku kutsuda üldise valimisõiguse põhjal valitava asutava kogu. Austria asutav kogu astus juulikuus Viinis kokku. Ta tähtsamaks tööks oli talupoegade

vabastamine, — ühes maaga. Asutava kogu muud tööd ei kandnud mingit vilja, sest algava reaktsiooni tõttu lõpetati ta tegevus.

Eriti julgelt toimisid ungarlased, kes juulikuus oma rahvusliku asutava kogu kokku kutsusid ja rahvusliku sõjaväe lõid. Et Ungaris end jälle kehtima panna, otsustas Austria valitsus kroaatide abil alata võitlust ungarlastega. Enne otsustavaid samme oli tarvis Viin ümber piirata ja vallutada, sest demokraatlikud viinlased olid tõstnud mässu, et seega ungarlasi toetada. Pealinna vallutamine õnnestuski. Viini piiramise ajal lahkus troonilt Ferdinand oma vennapoja Franz Josefi kasuks, kes varsti asutava kogu laiali saatis ja ise Austriale konstitutsiooni andis. See konstitutsioon jäi aga ellu viimata.

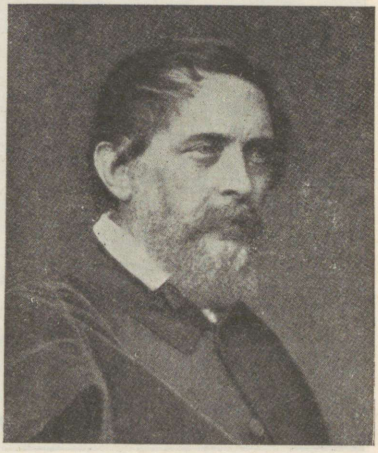

95. joonis. L. Kossuth.

Seega lõppes revolutsioon päris-Austrias ja ungarlastel polnud enam kellegi peale loota. Siiski õnnestus neil Austria ja kroaatide väed põgenema lüüa ning Ungari 1849. a. iseseisvaks vabariigiks kuulutada.

Riiki asus juhtima ajutine valitsus, eesotsas energilise Kossuth'iga, kellele anti diktaatori võim. Äsja troonile astunud Franz Josef otsustas nüüd paluda abi Vene keisrilt Nikolai I. Viimase väed lämmatasid 1849. a. mässu. Austria valitsus astus nüüd tigedate repressioonide teele. Ungarlased kaotasid needki riiklikud asutised, mis neil olid enne revolutsiooni.

Katse Saksamaad ühendada. Revolutsioon Austrias ja Preisimaal lõi soodsa pinna rahvusliku ühinemise küsimuse lahendamiseks Saksamaal. Valitsejate nõusolekul kutsuti kokku 18. mail 1848. a. üld-Saksa rahvaesindus Frankfurti Maini ääres. Frankfurdi parlament pidi välja töötama üldriikliku konstitutsiooni ja ühenduses sellega Saksamaa poliitiliselt ühendama üheks rahvuslikuks tervikuks. Parlamendi liikmeskonda kuulusid küll väljapaistvamad seltskonnategelased, teadusmehed, kirjanikud jne., kuid puudusid vilunud poliitika-

mehed. Parlamendiliikmed andusid hiilgavaile kõnedele ja vaidlusile põhiseaduse paragrahvide üle, kuid unustasid väljaspool parlamenti kujunenud sündmused ja olustiku. Põhiseadust arutati ehtsaksa põhjalikkusega ja isegi väiklusega, näit. tehti kord ühe paragrahvi juurde 99 parandusettepanekut. Samal ajal aga pääses mõjule peaaegu kõigis Saksa riiges r e a k t s i o o n. Pealegi tekkis parlamendis kaks erakonda: üks Austriaga eesotsas ja teine Preisimaaga eesotsas. Vaidlused mõlemate erakondade

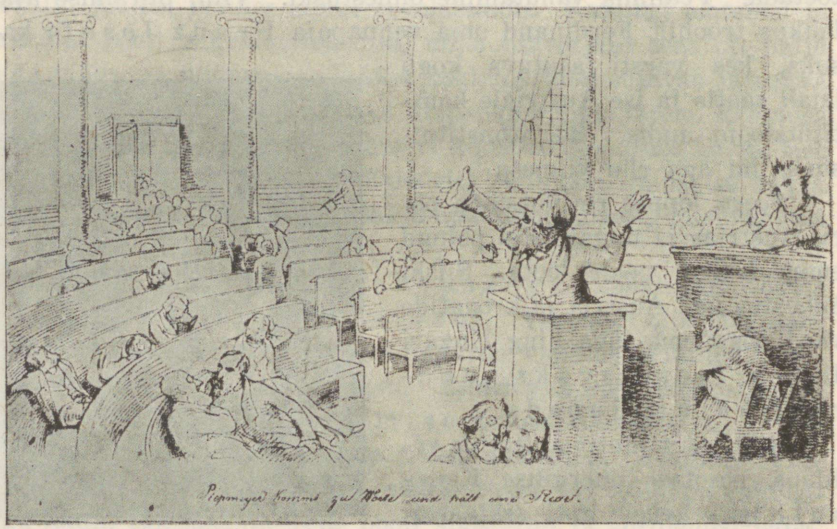

96. joonis. Rahvasaadik Piepmeyer räägib! (Karikatuur kõneohtruse kohta Frankfurdi parlamendis.)

vahel lõppesid sellega, et Saksa keisriks valiti Preisi kuningas Friedrich Wilhelm IV. Viimane ei võtnud aga parlamendi poolt pakutud krooni vastu, et vabaneda kohustusist parlamendi vastu. Ta oli aga valmis krooni vastu võtma küll Saksa valitsejailt. Kuid viimased ei tõtanud pakkumisega. Seejärel polnud Frankfurdi parlamendi tegevusel enam mingit mõtet. Osa parlamendiliikmeid lahkus, kuna kohalejäänud saadeti 1849. a. laiali [1]. Nii lõppes seegi Saksamaa ühendamise katse täieliku nurjumisega. Õnnetult lõppes ka revolutsioon, eriti selle kandvamate jõudude killu-

[1] Kohalejäänud radikaalne vähemus siirdus Stuttgarti, kust nad Württembergi valitsuse poolt laiali saadeti.

nemise tõttu. Talupoegade huvi revolutsiooni vastu feodaalkohustuste kaotamise järel soikus. Kodanlus kartis töölisi nende radikaalsete nõudmiste ja sotsialistlikkude tendentside pärast. Austrias nõrgestas liikumist peale nimetatud asjaolude veel eri rahvuste vahel valitsev vaen.

Itaalia. Itaalia oli killustatud üksikuiks väikesiks riigikesiks, kusjuures pealegi osa Põhja-Itaaliast (Lombardia, Veneetsia) kuulus Austriale. Itaalia poliitiline killustus pidurdas maa loomulikku arengut. Juba 30-ndail aastail kujunes Itaalias liikumine, mille sihiks olid maa poliitiline iseseisvus ja rahvuslik ühinemine. Kahjuks läksid patriootide arvamused riigikuju suhtes lahku. Ühed tahtsid näha Itaaliat vabariigina ja teised konstitutsioonilise monarhiana, lootes Sardiinia kuningale Karl Albertile ja leides kindlat poolehoidu liberaalide ringkonnis. Revolutsiooniline liikumine algas Itaalias juba enne veebruarirevolutsiooni, esmalt Sitsiilias ja Napolis, siis Lombardias ja Veneetsias ning teistes Itaalia osades. Igal pool tegid valitsused avalikule arvamusele mööndusi. Itaalia valitsejad toetasid rahvuslikku ühinemisliikumist, peamiselt kartusest koduse revolutsiooni ees. Peagi loobusid nad aga üldrahvusliku liikumise toetamisest ja asusid reaktsiooni teele, pannes absolutismi uuesti kehtima. Ainult Sardiinia kuningas jäi endisele seisukohale truuks, kuid ta väed purustati austerlaste poolt, mille tagajärjeks oli Lombardia tagasilangemine Austria võimu alla.

97. joonis. Garibaldi.

Kasutades Karl Alberti populaarsuse langust, mis järgnes tema kaotusele, hakkasid vabariiklased energilisemalt teotsema. Nad tõstsid Roomas reaktsiooni teele asunud Pius IX

vastu mässu, et Itaaliat ühendada ühiseks demokraatlikuks vabariigiks. 1849. a. kujundati Roomas ajutine valitsus, vabariiklaste juhi Mazzini ja rahvuskangelase Garibaldiga eesotsas. Vabariik kuulutati välja ka Parmas, Modenas ja Toskaanas.

Samal ajal tegi Karl Albert veel kord katset seisukorda päästa ja oma populaarsust tõsta, alustades uuesti sõda Austriaga. See lõppes aga õnnetult, misjärel ta loobus troonist oma poja Viktor Emanuel II kasuks, kes tegi Austriaga rahu. Halvasti käis ka vabariiklaste käsi. Südika vastupanu järel, mida juhtis kangelaslik Garibaldi, langes Rooma Prantsuse vägede kätte. Rooma vabariigi hävitamine sündis Prantsusmaa printspresidendi Louis Napoleoni soovil, kes vajas endale välispoliitilistes huvides toetuspunkti Itaalias Kirikuriigi kujul. Siitpeale algas kogu Itaalias äge reaktsioon. Ainult Sardiinia jäi sellest puutumata, sest Viktor Emanuel II oli Itaalia ühinemise mõttele truu ja säilitas konstitutsioonilise korra. 1848. a. revolutsioon nurjus Itaalias (nagu mujalgi) mässajate üksmeele puuduse ja halva koostöö tõttu. Ei osatud luua mõnd üleriiklikku asutist või organisatsiooni, mis oleks kogu liikumist juhtinud ühest keskusest.

Viiekümnendate aastate reaktsioon. 1848.—1849. a. revolutsioon lõppes kõikjal loodetud tagajärgi andmata. Järgnevat aega püüdsid kasutada reaktsioonilised ringkonnad oma huvides, muutes konstitutsioone: piirati individuaalseid vabadusi, kärbiti valimisõigust ja suurendati täidesaatva võimu ulatust. Järgmisil aastakümneil näeme aga Euroopa riiges siiski lõplikku siirdumist rahvaesinduslikule korrale.

1. Missugused asjaolud lõid pinna 1848. a. revolutsiooniks Saksamaal? 2. Missugusel kuul puhkesid revolutsioonid Preisimaal ja Austrias? 3. Missuguseid ühiseid jooni leiame Preisi ja Austria revolutsiooni käigus 1848. a. 4. Mispärast ebaõnnestus teie meelest Austria revolutsiooniline liikumine? 5. Millal kuulutati Ungari iseseisvaks vabariigiks? Kellele anti seal diktaatorlik võim? 6. Kuidas lõppes ungarlaste katse iseseisvat vabariiki luua? 7. Mis sihiga tuli kokku Frankfurdi parlament? 8. Mispärast ei suutnud Frankfurdi parlament Saksamaad ühendada? 9. Missugustel põhjustel nurjus revolutsiooniline liikumine Saksamaal? 10. Missuguseisse kahte erakonda jagunesid Itaalia revolutsionäärid — milles erinesid nende sihid? 11. Kes oli konstitutsioonilise monarhia pooldajate troonikandidaat Itaalia troonile? 12. Kes oli vabariiklaste kuulus juht? 13. Missugused riigid surusid maha Itaalia vabadusliikumise? 14. Mida võib konstateerida, võrreldes revolutsiooni ebaõnnestumise põhjusi kõigis revolutsioonimais?

Tähtsamad aastaarvud ja sündmused.

I. Humanismi- ja renessansiaeg Itaalias.

XIV ja XV s. — Itaalia linnriigid siirduvad isevalitsuslikule korrale.
XIV s. — Humanistliku liikumise algus.
1265—1321 — Dante Alighieri.
1304—1374 — Petrarca.
1313—1375 — Boccaccio.
XV s. keskpaiku — Kreeka hariduse levimine Itaalias kreeklaste maaletuleku tõttu.
1450. a. ümber — Saksamaal avastab Gutenberg trükikunsti.
XV s. II poolel — Lorenzo di Medici Firenzes.
XV s. lõpul ja XVI s. algul — Renessansi kunsti suurmeistrid Leonardo da Vinci, Raffael ja Michelangelo loovad.
XV s. lõpul ja XVI s. algul — Itaalia sõjad. Koalitsioonid ja poliitilise tasakaalu poliitika.

II. Suured avastused.

XIII s. — Kompassi tarvitatakse Vahemerel.
XIV s. — Flavio Gioja parandab kompassi.
XV s. II poolel — Portugallaste avastussõidud piki Aafrika lääneranda.
1492 — Kolumbus avastab Ameerika.
1498 — Vasco da Gama Indias.
1519—1522 — Esimene reis ümber maailma.
XVI s. algupoolel — Hispaanlased ja portugallased omandavad suuri asumaid Kesk- ja Lõuna-Ameerikas.

III. Usu-uude.

1378 — Suure kirikulõhe algus.
1384 — Wiclif †.
1415 — Hus †.
XV s. I poolel — Üldised reformikirikukogud.
XV s. II ja XVI s. I poolel — Saksa humanistid: Reuchlin, Erasmus, Hutten.
1483—1546 — Martin Luther.
1484—1531 — Ulrich Zwingli.

1509—1564 — Johann Calvin.
1513—1521 — Leo X paavstiks.
1517 — Luther avaldab teesid.
1519—1556 — Karl V keisriks.
1519 — Luther väidab vaidlusel paavsti eksimisvõimalust.
1520 — Bulla Lutheri kohta.
1521 — Wormsi riigipäev.
1522/23 — Rüütlite mäss Saksamaal.
1523 — Gustav Vasa Rootsi kuningaks.
1524/25 — Talupoegade mäss Saksamaal.
1525 — Preisi muutub hertsogiriigiks.
1527 — Västeråsi riigipäev.
1529 — „Protestandid" Speyeri riigipäeval.
1530 — Augsburgi usutunnistus.
1531 — Kappeli rahu.
1534 — Anglikaani kiriku algus.
1555 — Augsburgi usurahu.

IV. Katoliiklik vastureformatsioon.

1500—1700 — Umbes miljon inimest põletatud nõidadena.
1534—1549 — Paul III; inkvisitsioonikohtu ja kirikliku tsensuuri uuendamine.
1540 — Jesuiitide ordu kinnitatakse.
1545—1563 — Trento kirikukogu.
XVI s. II ja XVII s. I poolel — Katoliku kiriku äge võitlus reformatsiooniga.
XV s. keskpaiku — Kopernikuse mitteusutav teos Maa liikumisest ümber Päikese.
1558—1603 — Elisabeth Inglismaal.
1562 — Vassy veresaun.
1564—1616 — William Shakespeare.
1567—73 — Alba Madalmail.
1570 — St. Germaine'i rahu.
1572 — Pärtliöö verepulm.
1580 — Portugal ühendatakse Hispaaniaga.
1581 — Ühendatud Madalmaade vabariik.
1587 — Mary Stuarti hukkamine.
1588 — Suure armaada retk.
1589 — Henri IV saab kuningaks.
1598 — Nantes'i edikt.
XVII s. algul — India kompaniid Inglismaal ja Hollandis.
1608 — Protestantlik unioon Saksamaal.
1609 — Katoliiklik liiga Saksamaal.
1614 — Viimased generaalstaadid Prantsusmaal.

1618—1648 — Kolmekümneaastane sõda.
1618—1623 — Böömimaa ja Pfalz etendavad sõjas juhtivat osa.
1620 — Valgemäe lahing.
1623—1629 — Taanlased püüavad protestante aidata, kuid Wallensteini ja Tilly juhatusel võidavad katoliiklased.
1630—1648 — Rootsi ja Prantsusmaa osavõtt sõjast.
1631 — Breitenfeldi lahing.
1632 — Lützeni lahing.
1634 — Wallensteini tapmine.
1648 — Vestfaali rahu.
XVII s. — Vaimuelus jätkuva ebausu kõrval suured teaduste edusammud. Kepler, Galilei, Descartes, Newton, Boyle, Harvey jt.

V. Absolutismiajastu.

XVII ja XVIII s. — Merkantilismi- ja absolutismiajastu.
1547—1584 — Joann IV kui Vene absolutismi esindaja.
1603—1649 — Stuartite esimene valitsusperiood Inglismaal (James I ja Charles I).
1613 — Romanovid pääsevad Vene troonile.
1624—42 — Richelieu Prantsusmaal.
1628 — Õigustekiri Inglismaal.
1628—40 — Parlamendita valitsus Inglismaal.
1640 — Pika parlamendi kokkutulek.
1642 — Kodusõja puhkemine Inglismaal.
1649 — Vene talupojad kinnistatakse maa külge.
1649 — Charles I hukkamine.
1649—1660 — Inglise vabariik. Cromwell.
1660—1688 — Stuartite teine valitsusperiood.
1661—1715 — Louis XIV.
1685 — Nantes'i edikti tühistamine.
1688 — II revolutsioon Inglismaal.
1689—1725 — Peeter Suur.
1700—1721 — Põhjasõda.
1701—1714 — Hispaania pärilussõda.
1703 — Peterburi asutamine.
1709 — Poltava lahing.
1713 — Utrechti rahu.

VI. Valgustusajastu.

XVII s. — Ratsionalism filosoofias (Descartes).
XVIII s. — Valgustusajastu Euroopas.
XVII—XVIII s. — Loodusteaduste edu (Newton).

1689—1755 — Montesquieu.
1748 — „Seaduste vaim".
1624—1778 — Voltaire.
1701 — Troonipärimisseadus Inglismaal.
1714 — Hannoveri dünastia pääseb Inglise troonile.
1712—1778 — Rousseau.
XVII s. — Hohenzollernid ühendavad Preisi ordu ala ja Brandenburgi vürstiriigi.
1713—1740 — Friedrich Wilhelm I.
1723—1790 — Adam Smith.
1740—1786 — Friedrich II Suur.
1740 — Maria Theresia saab Austria troonile.
1740—1748 — Austria pärilussõda (Sileesia loovutatakse Preisimaale).
1756—1763 — Seitsmeaastane sõda.
1780—1790 — Joseph II, uuendustegevus Austrias.
1762—1796 — Katariina II.
1768 — Poola kodusõda.
1772 — Esimene Poola jagamine.
1776 — Põhja-Ameerika iseseisvusedeklaratsioon.
1783 — Inglismaa tunnustab 13 mässulise Põhja-Ameerika koloonia iseseisvust.
1787 — Põhja-Ameerika Ühendriikide põhiseadus.
1793 — Teine Poola jagamine.
1795 — Poolamaa kolmas, lõplik jagamine.
1772—1792 — Gustav III, valgustatud absolutism Rootsimaal.
XVIII s. — Rahvaesinduse võimu tõus Inglismaal.
XVIII s. — Inglise asumaade juurdekasv.
XVIII s. lõpul — Austraalia koloniseerimine inglaste poolt.
XVIII s. II poolel — Inglise tööstuse suur edu (tööstuslik revolutsioon).
XVIII s. — Talupoegade maatustumine Inglismaal.

VII. Suur Prantsuse revolutsioon.

1774—1792 — Louis XVI.
1789 — Generaalstaatide kokkukutsumine Prantsusmaal.
14. juuli 1789 — Revolutsiooni puhkemine.
4. august 1789 — Feodaalkorra kaotamine Prantsusmaal.
5. oktoober 1789 — Louis XVI siirdub Versailles'st Pariisi.
20. juuni 1791 — Kuninga põgenemiskatse.
1791 — Uus põhiseadus Prantsusmaal.
1791—1792 — Seadusandlik kogu ehk legislatiiv.
1792 — Revolutsiooniaegsed sõjad välisriikidega algavad.

1792 — Louis XVI kõrvaldatakse troonilt.
1792—1795 — Konvendiaeg.
1792 — Valmy lahing.
21. sept. 1792 — Uus ajaarvamise algus Prantsusmaal.
1793 — Kuninga surmamine.
1794 — Robespierre'i langus.
1795—1799 — Direktooriumiaeg.
1796—1797 — Itaalia sõjakäik (Napoleon Bonaparte).
1797 — Campoformio rahu.
1798—1799 — Egiptuse sõjakäik.
1799—1804 — Konsulaadiaeg.
1804 — Napoleon saab keisriks.
1805 — Austerlitzi lahing.
1806 — Kontinentaalblokaad.
1807 — Tilsiti rahu.
1812 — Napoleoni sõjakäik Venemaale.
1813 — Leipzigi lahing.
1815 — Waterloo lahing, Napoleon saadetakse Püha Heleena saarele.

VIII. Üldeuroopaline reaktsioon.

1801—1825 — Aleksander I.
1814—1815 — Viini kongress.
1815 — Püha liidu asutamine.
1815 — Viljaseadused Inglismaal.
1819 — Manchesteri sündmused.
1819 — Karlsbadi otsused.
1820 — Hispaania mäss.
1821 — Kreeklaste vabadusvõitluse puhkemine.
1822 — Kreekamaa kuulutab enda iseseisvaks.
1824 — Inglise töölised saavad koalitsioonivabaduse.
1829 — Katoliiklaste emantsipatsiooni bill.
1829 — Adrianoopoli rahu.
XVIII s. lõpp — 1830 — Inglismaal toryd võimul.

IX. Kodanlus ja proletariaat. 48. a. liikumised.

1825 — Dekabristide mäss.
XIX s. I poolel — Sotsialismiteooriad.
1830 — Juulirevolutsioon Prantsusmaal; Louis Philippe I kutsuti troonile. Mässud Belgias ja Poolamaal.
1832 — I parlamendireform Inglismaal.
1834 — Saksa tolliliit.
XIX s. 30. ja 40. aastail — Töökaitseseadused Inglismaal.
1846 —Viljaseaduste kaotamine Inglismaal.

1848 — Veebruarirevolutsioon Prantsusmaal. Louis Philippe I loobub troonist.
1848—1852 — Teine vabariik Prantsusmaal.
1848 — Revolutsioonilised liikumised Saksamaal.
1848 — Üld-Saksa rahvaesindus Frankfurdis.
1848 — Revolutsioon Itaalias.
1849 — Roomas jm. Itaalia riikides kuulutatakse vabariik välja.
1849 — Ungarlased kuulutavad endid iseseisvaks, nende mässu mahasurumine.
1850 — Preisi konstitutsioon.
XIX s. 50. aastail — Reaktsioon Euroopas.
1853—1856 — Krimmi sõda.

Sisukord.

		Lk.
I.	Humanismi- ja renessansiaeg Itaalias .	3— 19
1.	Majanduslik ja poliitiline elu Itaalia linnades keskaja lõpul	3— 5
2.	Humanism Itaalias	6— 16
3.	Rahvusvahelistest suhetest	16— 19
II.	Suured avastused	19— 25
1.	Uute maade avastamine	19— 23
2.	Maadeavastamise tähtsus	23— 25
III.	Usu-uude	25— 44
1.	Eeldused usu-uuteks	25— 31
2.	Usu-uuteline liikumine Saksamaal	31— 39
3.	Usu-uude muudes Euroopa maades	39— 44
IV.	Katoliiklik vastureformatsioon	45— 65
1.	Katoliku kirik valmistub võitlusele	45— 48
2.	Philipp II võitlus katoliku kiriku eest	48— 52
3.	Ususõjad Prantsusmaal	52— 54
4.	Saksa Habsburgid katoliiklikku reaktsiooni teostamas. Kolmekümneaastane sõda	54— 59
5.	Elisabethi-aegne Inglismaa	59— 62
6.	Vaimsest elust XVI ja XVII sajandil	62— 65
V.	Absolutismiajastu	65— 89
1.	Absolutismi üldiseloomustus	65— 66
2.	Absolutism Prantsusmaal	66— 75
3.	Inglismaal ei õnnestu absoluutse monarhia sisseseadmine	75— 81
4.	Absolutism Venemaal	81— 89
VI.	Valgustusajastu	89—109
1.	Vaimne elu	89— 95
2.	Valgustatud absolutism	96—101
3.	Inglismaa XVIII s. ja Põhja-Ameerika Ühendriikide tekkimine	101—109

VII. Suur Prantsuse revolutsioon . . . . . 109—144
1. Vana kord Euroopas, eriti Prantsusmaal . . . . . 109—112
2. Revolutsiooni eellood . . . . . 112—116
3. Asutava kogu ja legislatiivi aeg . . . . . 116—127
4. Konvendi- ja direktooriumiaeg . . . . . 127—133
5. Revolutsiooniaegsed sõjad ja Napoleoni tõus . . . . . 133—138
6. Konsulaadi- ja keisririigiaeg . . . . . 138—144

VIII. Üldeuroopaline reaktsioon . . . . . 144—156
1. Reaktsioon ja liberalism . . . . . 144—148
2. Revolutsiooniilised liikumised 20-ndail aastail . . . . 149—151
3. Euroopa suurriigid reaktsiooniajastul . . . . . 151—156

IX. Kodanluse tõus. 48. a. liikumised . . . . . 157—176
1. Sotsiaalsed vastuolud. Sotsialism . . . . . 157—159
2. Juulimonarhia ja veebruarirevolutsioon Prantsusmaal . 159—166
3. Esimene parlamendireform Inglismaal. Tšartism . . . 166—169
4. Venemaa Nikolai I ajal . . . . . 169—171
5. Revolutsioonilised ja rahvuslikud liikumised Saksamaal ja Itaalias . . . . . 171—176

Tähtsamad aastaarvud ja sündmused . . . . . 177—182

A-10978
IV 01

HIND 1 KR. 90 SENTI